

9(47.927)
3-40

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԺԱ.

ԵՂԻՇԷԻ

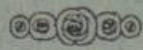
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Ն Յ

Ը Ս Տ

ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅՆ ՕՐԻՆԱԿԻ

2986

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Ն. Ազանյանի, Պոլից. 7.

1913

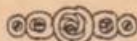
ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆ

ԺԱ.

ԵՂԻՇԷԻ
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Ն Ց

Ը Ս Տ

ԱՆՁԵՒՆՅԵԱՅՆ ՕՐԻՆԱԿԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլէհրասպ. օր. Ն. Ազունեանի, Պօլից 7.

1913

Ի ՅԱՒԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ

Ա Ի Ե Տ Ի Գ Ա Յ Բ Ա Լ Ա Յ Ե Ա Ն

Ղ Ո Ի Կ Ա Ս Ե Ա Ն Յ

Շուշեցոյ

Յղիշէի Վարդանանց պատմութեան այս մեր երկ-
րորդ տպագրութիւնն արտատպուած է Ղուկա-
սեան Մատենադարանի 1904 թ. հրատարակած
օրինակից:

Յղիշէի սրբոյ Վարդապետին մերոյ չնաշխարհիկն
Պատմութիւն նահատակութեան Վարդանանց ի վերայ
մերոյս ազգի և եկեղեցւոյ՝ մի է ի հոյակապ հնու-
թեանցն նշխարելոց մեզ ի հինգերորդ դարէ նախնեացն
մատենագրութեան:

Այս երկասիրութիւն ականատես պատմագրին՝
իւրովն հոգելից յօրինուածով, գեղեցկահիւս ոճով, յստակ
հայկաբանութեամբ և եռանդուն աշխուժիւք, ոգեպա-
րար իմն ճարակ է մտաց և սրտի ամենայն առն Հայոց
աստուածասիրի և հայրենասիրի, և մանկտւոյն մերոյ
զաստիարակութեանն սնունդ ախորժահամ և յոյժ ցան-
կալի: Այսր իսկ աղաղաւ իրաւամբ համեմատեալ գտա-
նի սա յոմանց Քսենեփոնտեայ հելլենացւոյ քաղցրա-
բանութեանն զուգահաւասար, յայլոց Յուլեայ կեսարու
հռովմայեցւոյ կորովարան պատմագրութեանն, և յայ-
լոց ևս Ֆենելոնի գաղղիացւոյ յստակախօսութեան նմա-
նատիպ: Որում քաջ խելամտեալ մերոցն բանասիրաց՝
իբր ի հարիւրոց ամաց հետէ և այսր բազում անգամ ի
բազում տեղիս հրատարակեալ են զսա տպագրու-
թեամբ, ի Բիւզանդիոն ասեմ, ի Պետերբուրգ, ի Վե-
նետիկ և ի Թէոդոսիա:

ԳԱՔՐԻԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶՆԱՆ

ՎԱՄՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՅ

Ե Ի

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԴԱԹԻ ԵՐԻՑՈՒ ՄԱՄԻԿՈՆԻ ՀԱՅՑԵԱԼ

Բանն զոր պատուիրեցեր՝ արարի, ո՛վ քաջ-
վասն Հայոց պատերազմին հրամայեցեր, յորում
բազումք առաքինացան քան զսակաւս:

Ահա նշանագրեցի յայսմ եւթն յեղանակիս,
Առաջին՝ զժամանակսն:

Երկրորդ՝ զիրացն պատահումն յիշխանէն
արեւելից:

Երրորդ՝ զՄիաբանութիւն ուխտին եկեղեց-
ւոյ:

Չորրորդ՝ զԵրկպառակութիւն ոմանց բաժա-
նելոց ի նմին ուխտէ:

Հինգերորդ՝ զՅարձակումն արեւելեաց:

Վեցերորդ՝ զԸնդդիմանալն Հայոց պատե-
րազմաւ:

Եւթներորդ՝ զՅերկարումն իրացն խոռվու-
թեան:

Յայսմ յեւթն դուխս կարգագրեալ և եղեալ ծայրալիր պարապմամբ զսկիզբն և զմիջոցն և զկատարածն, զի հանապազորդ ընթեռնուցուս, լսելով զառաքինեացն զքաջութիւն, և զյետս կացելոցն զվատթարութիւն. ոչ յանձին կարօտութիւն երկրաւոր առատ գիտութեանդ լրման, այլ յայցելութիւն երկնաւոր տնտեսութեանն՝ որ մատակարարէ յառաջգիտութեամբ զհատուցմունս երկոցունց կողմանցն, որ երեւելօքս զաներեւոյթսն գուշակէ:

Այլ դու, ով մեծ ի գիտութեանն Աստուծոյ, առ ինչ արդեւք հրամայեսցես քան եթէ հրամայիցիս լաւագունացն: Որպէս երևի ինձ և այնոցիկ որ դեգերեցին յիմաստասիրութիւն՝ երկնաւոր սիրոյ է ի քեզ այս նշանակ, և ոչ երկրաւոր փառասիրութեան. քանզի և ասացին իսկ ոմանք ի քաջ պատմագրացն. «Զուզութիւն է մայր բարեաց, անզուզութիւն ծնող չարեաց»:

Որպէս և մեր իսկ հայեցեալ ի սուրբ սէր քոյոյ հրամանիդ՝ ոչ ինչ դանդաղեալ վեհերեցաք հայելով ի մեր տգիտութիւնս: Քանզի բազում ինչ է սրբութիւն՝ սատար լինել անօսրութեան, որպէս աղօթք՝ գիտութեան, և սէր սուրբ՝ միաբան օգտից:

Զոր և մեր ընդ հրամանին քում ընկալեալ՝ յօժարութեամբ ձեռնարկեցաք զայս ինչ, որ է մխիթարութիւն սիրելեաց և յոյս յուսացելոց,

քաջալերութիւն քաջաց, կամակարութեամբ յարձակեալ ի վերայ մահուան, առաջոյ տեսանելով զգօրագլուխն յաղթութեան, որ ոչ ումեք ոտնհար լինի թշնամութեամբ, այլ ամենեցուն ցուցանէ զիւր անպարտելի գօրութիւնն: Եւ ահա ո՞րք կամեսցի՝ ընդունի իբրև զնահատակ առաքինի: Եւ քանզի բազմադիմի է նահատակութեանդ անուն, և նա բազմադիմի շնորհս բաշխեաց ամենեցուն. զոր և մեծ իսկ քան զամենայն՝ զսէր սուրբ յաննենգ մտաց գիտեմք:

Այս պարզութիւն զվերնոյն բերէ զմամնութիւն. զոր և մեր ի քեզ տեսեալ, մոռացաք զմեր բնութիւնս: Եւ ահա վերաբերիմք ընդ քեզ ճախրելով, և իբրև բարձրաթռիչս եղեալ՝ զամենայն զնասակար մրրկածին օղովքդ անցանիցեմք, ծծելով փոքր ի շատէ յանասլական վերին օղոցն՝ առնուցումք զգիտութիւն ի փրկութիւն անձանց և ի փառս ամենայաղթ եկեղեցւոյ: Ուստի և բազում սուրբ պաշտօնեայքն զուարթութեամբ կատարեսցեն զսպաս վիճակին իւրեանց, ի փառս Հօրն բոլորեցուն. ուր ընդ նմին սուրբ Երրորդութիւն ցնծացեալ բերկրիցի յանտրամական յիւրում էութեանն:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ք Ն

Արդ որովհետև ընկալաք զհրաման պատուի-
րանի յաննախանձ քոյոց բարուց բնութեանդ,
սկսցուք ուստի արժան է սկսանել. թէպէտ և ոչ
յօժարիցեմք զթշուառութիւն մերոյ ազգիս ող-
բալ: Ահա ոչ ըստ կամաց արտօսրալիր ողբովք
ճառագրեմք զբազում հարուածան՝ յորում պա-
տահեցաք և մեք իսկ ականատեսք լինելով:

Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տի-
րեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարս-
կի, որ վարէր զիւր իշխանութիւնն օրինօք մո-
գուցն. և բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնո-
սիկ՝ որ ոչ ընդ նովին օրինօքն մտանէին, սկիզբն
արարեալ յամաց Արշակայ արքայի որդւոյն Տի-
բանայ, և կռուէր մինչև ցամն վեցերորդ Արտա-
շիսի արքայի Հայոց, որդւոյն Վռամշապհոյ: Եւ
իբրև զնա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի
նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն.
զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսկաց եր-
թայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի

ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի: Վասն որոյ և աստուածպաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակարութեամբ երևելի լինէր յաշխարհին Հայոց, ի սկզբանց տէրութեանն Շապիոյ արքայից արքայի մինչև ցամն երկրորդ Յազկերտի արքայից արքայի՝ որդւոյ Վռամայ՝ զոր եզիտ սատանայ իւր գործակից, և զամենայն մթերեալ թոյնսն թափեաց ի բաց, և ելից զնա իւրև զպատկանդարան դեղեալ նետիւք: Եւ սկսաւ եղջեւր ածել անօրէնութեամբ, զոռոզանայր, և զոռալով հոգ հանէր ընդ չորս կողմանս երկրի, և թշնամի և հակառակորդ երևեցուցանէր իւր զհաւատացեալքս ի Քրիստոս, և նեղեալ տազնապէր անխաղաղասէր կենօք:

Քանզի յոյժ սիրելի էր նմա խռովութիւն, արիւնհեղութիւն, վասն այնորիկ յանձն իւր տարաբերէր, եթէ յո՞ թափեցից զդառնութիւն թիւնից, կամ ո՞ւր բացատրեցից զբազմութիւն նետիցն: Եւ առ յոյժ յիմարութեանն իբրև զգազան մի կատաղի յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց. եհար մինչ ի քաղաքն Մծբին, և բազում գաւառս Հոռոմոց աւերեաց ասպատակաւ, և զամենայն եկեղեցիս հրձիգ արար. կուտեաց գաւար և զգերի, և ահաբեկ արար զամենայն զօրս աշխարհին:

Իսկ երանելին Թէոդոս կայսր՝ քանզի խաղաղասէր էր ի Քրիստոս, ոչ կամեցաւ ելանել

ընդ առաջ պատերազմաւ. այլ այր մի Անատոլ անուն, որ էր նորա սպարապետ արևելից, առաքեաց առ նա բազում զանձիւք: Եւ արք պարսիկք, որք փախուցեալ էին վասն քրիստոնէութեան և էին ի քաղաքի կայսեր, կալաւ և ետ ի ձեռս նորա: Եւ զամենայն զոր ինչ ասաց ի ժամանակին՝ կատարեաց ըստ կամաց նորա, և արգել զնա ի բազում բարկութենէն, և դարձոյց անդրէն յիւր քաղաքն Տիգրոն:

Եւ իբրև ետես անօրէն իշխանն եթէ յաջողեցաւ չարութիւնն նորա, սկսաւ այլ ևս խորհուրդ յաւելուլ, իբր ոք զի ի հուր բորբոքեալ յաւելով բազում նիւթս փայտից: Քանզի ուստի սակաւ մի կասկածոտն էր՝ անտի աներկիւղ հաստատեցաւ. վասն այնորիկ դրդուեցոյց զբազումս ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւք սպանալեօք, էր՝ զոր կապանօք և տանջանօք, և էր՝ զոր չարաչար մահուամբ վախճանէր: Յափըշտակութիւն առնէր ընչից և արարոց, և մեծաւ անարգանօք տանջէր զամենեսեան: Եւ իբրև ետես՝ եթէ վայրատեալ ցրուեցան ի բազում կողմանս, ի խորհուրդ կոչէր զպաշտօնեայս ձախակողմանն՝ որք կապեալ էին ի կռապաշտութեան անյուծանելի հանգուցիւք, վառեալք և ջեռեալք իբրև զհնոց առ այրել զուխտ սուրբ եկեղեցւոյ:

Քանզի էին իսկ այնպիսիքն բնակեալ ի

կեանս իւրեանց իբրև ի թանձրամած խաւարի, և ոգիքն արգելեալք ի մարմնի իբրև զկենդանի ի գերեզմանի, յորս ամենևին չծագէ նշոյլ սուրբ լուսոյն Քրիստոսի: Նա և արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն հօրազոյնս կուռին. յորոց և իմաստունքն տեղի տուեալ փախչին ի նոցանէ: Այսպիսի իմն եկեալ հասեալ է վախճան տէրութեանն. եթէ հարկանին՝ չզգան, և եթէ հարկանեն՝ չիմանան, և իբրև ոչ գտանի արտաքին թըշնամի, ընդ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կուռին: Իդէպ իսկ ելանէ բան մարգարէին ի վերայ նոցա. «Այր, ասէ, առ քաղցի իւրում շրջեսցի և կերիցէ զկէս անձին իւրոյ»: Նման սմին և Տէրն ինքնին ասէ. «Ամենայն տուն և թագաւորութիւն՝ որ յանձն իւր բաժանի, ոչ կարէ կալ հաստատուն»:

Արդ զի՞ կոծիս, զի՞ մրցիս, զի՞ այրիս, զի՞ բորբոքիս, զի՞ ոչ շիջանիս. զի՞ կոչես ի խորհուրդ զայնոսիկ՝ որոց զոգիսն ձեր ի ձէնջ քաղեալ՝ հանեալ է զանապականդ յապականութիւն, և զապականելի մարմինդ գէշաքարշ արարեալ իբրև զազիր մեռելոտի ի բաց ընկեցեալ: Ապաքէն զայդ կամիս՝ զի ծածկեսցի խորհուրդն ամբարշտութեան. տեսչիր յորժամ յայտնեսցի, ապա գիտասցես զելս կատարածի դորա:

Ասեն մոգքն. «Արքայ քաջ, աստուածքն ետուն քեզ զտէրութիւնդ և զյաղթութիւն. և ոչ

ինչ կարօտին նոքա մարմնաւոր մեծութեան. քայց եթէ ի մի օրէնս դարձուցանես զամենայն ազգս և ազինս՝ որ են ի տէրութեան քում. յայնժամ և աշխարհն Յունաց հնազանդեալ մտցէ ընդ օրինօք քովք: Արդ զբանս զայսոսիկ վաղվաղակի կատարեա դու, արքայ. զօր դումարեա և գունդ կազմեա. խաղա զնա դու յաշխարհն Քուշանաց. և զամենայն ազգս ժողովեա և անցո ըստ Պահ դուռն ի ներքս. և դու անդէն արաքեզ բնակութիւն: Յորժամ արգելուս և փակես զամենեսեան ի հեռաւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդք կամաց քոց. և որպէս երևիս մեզ ի դենիս մերում՝ տիրես դու և երկրին Քուշանաց, և Յոյնք իսկ ոչ ելանեն ընդ քո իշխանութիւնդ: Բայց միայն զաղանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ»:

Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին և մեծամեծացն, որ էին ի նմին բանի, հրովարտակս զրէր, պնդադեսպանս արձակէր յամենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ: Եւ այս է պատճէն հրովարտակին.

«Առ ամենայն ազգս տէրութեան իմոյ Արեաց և անարեաց, բազմացի ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ. դուք ողջ լերուք, և մեք մեզէն ողջ եմք զիցն օգնականութեամբ»:

«Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ խաղացաք զնացաք յերկիրն Յունաց, և առանց զործոյ

պատերազմի սիրով մարդասիրութեամբ նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն: Դուք զբարի զմտաւ ածէք, և անսպառ լերուք յուրախութեան. բայց բան զայս կատարեցէք վաղվաղակի, զոր ասեմքս:

«Մեք ի մտի եղաք անվրէպ խորհրդովք խաղալ զնալ յաշխարհն արևելից, աստուածոցն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւնն Քուշանաց. դուք իբրև զհրովարտակս զայս տեսանէք՝ անխափան վաղվաղակի այրեձի գումարեցէք առաջի քան զիս, յանդիման լերուք ինձ յԱպար աշխարհին:

Ըստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և յԱղուանից և ի Լինաց, ի Ծաւղէից և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ: Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի, և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ. ըստ նմին օրինակի ի Վրաց և յԱղուանից և յաշխարհէն Լինաց, և որ այլ ևս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի և ի Հոռոմոց աշխարհն և ի Կորդուաց և ի Գղացն և ի Ծաւղէիցն և յԱրգնարդիւն, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի:

Եւ անմեղութեամբ ոչ գիտացեալ զերկդիմի միտս թագաւորին՝ խաղացին գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ և անտրտում խնդութեամբ և տիրասէր խորհրդովք, կատարեալ զսպաս զինուորութեան աներկբայ վաստակովք: Բարձին ևս ընդ իւրեանս սուրբ կտակաբանս բազում պաշտօնէիւք և բազմագոյն քահանայիւք: Բայց հրաման տուեալ աշխարհի՝ ոչ իբրև յակնկալութիւն կենաց, այլ իբրև ի վճարումն վախճանի, յանձն առնելով միմեանց զօգիս և զմարմինս: Զի թէպէտ և խորհուրդ թագաւորին չէր յայտնեալ նոցա, սակայն կարծիք ի մտի էին ամենեցուն. մանաւանդ իբրև բեկեալ տեսին զգօրութիւնն Յունաց առաջի նորա՝ յոյժ հարեալ խոցեցան ի խորհուրդս իւրեանց:

Բայց քանզի պատուիրանապահք էին սուրբ կտակարանացն Աստուծոյ, հանապազ յիշէին զպատուիրեալսն ի Պաւղոսէ, եթէ «Ծառայք, հնազանդ լերուք տերանց ձերոց մարմնաւորաց. մի սուտակասպաս և առ աչս աչառելով. այլ սրտի մտօք ծառայել իբրև Աստուծոյ և մի իբրև մարդկան. քանզի ի Տեառնէ է հատուցումն վաստակոց ձերոց»:

Եւ ամենայնիւ այսու բարեմտութեամբ յուղարկեալք յաշխարհէ և յանձն եղեալք սուրբ Հոգւոյն, յանդիման լինէին փութով կատարեալ զհրամանն, և զամենայն արարեալ ըստ կամաց

նորա: Յոյժ ուրախ լինէր թագաւորն, իբր այն եթէ կատարեցան կամք կարծեաց նորա. և անա առնէր ընդ նոսա զայն ինչ զոր պաշտօնեայքն ամբարշտութեան նորա խրատեցին:

Արդ իբրև ետես թագաւորն զամենայն կազմութիւն և զբազմութիւն գնդի բարբարոսաց, որք սրտի մտօք եկեալ էին ի վաստակ արքունի, առաւելապէս ուրախ եղև առաջի մեծամեծացն և ամենայն բազմութեան զօրաց իւրոց: Ի վերին երեսս թաքուցանէր զկամս մտացն իւրոց, և ակամայ առաւելապէս պարզէր գնոսա: Խաղաց գնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեանն Հոնաց աշխարհին, զոր Քուշանս անուանեն, և զերկեամ մի կուռեալ՝ ոչ ինչ կարաց ազգել նոցա: Ապա արձակեաց զմարզիկսն յիւրաքանչիւր տեղիս, և զայլսն ի նոցա տեղիս փոխանակ առ իւր կոչեաց նովին պատրաստութեամբ: Եւ այսպէս ամ յամէ սովորութիւն կարգեաց, և իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեաց. սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեանն իւրոյ մինչև յամս մետասաներորդ թագաւորութեանն:

Եւ իբրև ետես եթէ հաստատուն կացին Հոռոմք յուխտին իւրեանց զոր եղին ընդ նմա, և դադարեցին Խալդուրք ելանել ընդ պահակն Ճորայ, և յամենայն կողմանց խաղաղութեամբ բնակեաց աշխարհ նորա, և ի նեղ ևս էարկ զթագաւորն Հոնաց, քանզի աւերեաց զբազում գա-

ւառս նորա, աւետաւորս առաքեաց ընդ ամենայն ասորուշանս աշխարհին իւրոյ. ցլուք սպիտակօք և գիսաւոր նոխաօք առատացոյց զգոհ կրակի, և խիստ թանձրացոյց անդադարութեամբ զպաշտօն պղծութեանն իւրոյ. պսակօք և պատուովք մեծարեաց զբազումս ի մոզաց և զբազմագոյնս ի մոզպետաց: Ետ և հրաման յափշտակել զբրիտոնէից զինչս և զստացուածս, որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխարհին:

Եւ այսպէս հպարտացաւ բարձրացաւ ի միտս իւր, ի վեր քան զմարդկային բնութիւն ընդվզեալ ապարասանէր, ոչ միայն յիրս մարմնական պատերազմացն, այլ մեծ ոմն զինքն կարծէր քան զբնութիւն հայրենի կարգին. վասն այնորիկ կեղծաւորութեամբ թագուցանէր զինքն ըստ կարծեացն, և որպէս երևէր իմաստնոցն՝ յանմահից իմն կարգի դնէր զինքն: Եւ յոյժ էր ցասուցեալ ընդ անունն Քրիստոսի, յորժամ լսէր թէ տանջեցաւ, խաչեցաւ, մեռաւ և թաղեցաւ:

Եւ իբրև այսպէս օր ըստ օրէ ի սոյն միտս ցնորեալ դանդաշէր, մի ոմն մանկազոյն ի նախարարացն Հայոց ընդդէմ բանս եղև ասէ. «Արքայ քաջ, դու ուստի՞ զիտես զայդպիսի բանս խօսել զՏեառնէ»: Ետ պատասխանի թագաւորն և ասէ. «Իմ իսկ առաջի ընթերցան զգիրս մուրրութեան ձերոյ»: Ետ պատասխանի անդրէն պատանին և ասէ. «Ընդէր, արքայ, ցայդ վայր

միայն ետուր ընթեռնուլ. այլ յառաջ ևս մատուցկարդացումն, և լսես անդ զյարութիւնն, զյայտնութիւնն, առ բազումս, զվերացումն յերկինս, զնստելն ընդ աջմէ Հօր, զխոստումն երկրորդ զալստեան՝ զհրաշակերտ յարութիւնն առնելով ըտլորեցունց. զհամառօտ հատուցմունս արդար գատաստանին»։ Իբրև լուաւ զայս թագաւորն, ի խոր խոցեալ՝ վեր ի վերոյ ծիծաղեցաւ և ասէ. «Սմենայն այդ խաբէութիւն է»։ Ետ պատասխանի զինուորն Քրիստոսի և ասէ. «Եթէ հաւատարիմ են քեզ մարմնաւոր շարչարանք նորա, հաւատարմագոյն ևս լիցի քեզ երկրորդ անաւոր զալուստն նորա»։

Եւ զայս լսելով թագաւորին՝ բորբոքեցաւ իբրև զհուր հնոցին ի Բաբելոնի, մինչ և իւրքն իսկ անդէն դեռ ևս իբրև զՔաղզէացիսն այրեցեալ լինէին։

Յայնժամ զըտլոր բարկութիւն սրամտութեանն եհեղ յայրն երանելի՝ որում անուն էր Գարեգին։ Կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռօք զերկեամ մի տուաւ ի շարչարանս, և հանեալ ի բաց գտէրութիւնն ի նմանէ՝ ընդունէր զվճիռ մահու։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԱԿ

Ի Ր Ա Յ Ն Պ Ա Տ Ա Հ Ո Ի Մ Ն

ՅԻՇՆԱՆԷՆ ԱՐԵՒԵԼԻՑ

Որոց ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն՝ յոյժ ընդ անիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ. յամենայն հողմոյ շարժի և յամենայն բանէ խռովի, և յամենայն իրաց դողայ. երազագէտ է այնպիսին ի կեանս իւրում, և յանգիւտ կորուստն յուղարկի ի մահուան իւրում։ Որպէս և ասաց ոմն ի հնոցն, մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է։ Որ զմահ ոչ գիտէ՝ երկնչի ի մահուանէ. իսկ որ գիտէ զմահ՝ ոչ երկնչի ի նմանէ։

Եւ այս ամենայն շարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուսումնութենէ։ Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց։ Լաւ է կոյր աչօք քան կոյր մտօք։ Որպէս մեծ է հոգի քան զմարմին՝ այսպէս մեծ է տեսաւորութիւն մտաց քան զմարմնոց։

Եթէ ոք կարի առաւելեալ իցէ աշխարհա-
կան մեծութեամբ, և մտօքն աղքատագոյն, այն-
պիսին ողորմելի է քան զբազումս. որպէս և տե-
սանեմք իսկ՝ ոչ միայն ի չափաւոր մարդիկ՝ այլ
և յոր մեծն է քան զամենայն: Թագաւոր եթէ
ոչ ունի զիմաստութիւն աթոռակից իւր, ոչ կա-
րէ ի վիճակին իւրում վայելուչ գոյ: Իսկ եթէ
առ մարմնաւորս այսպէս, սրչափ ևս առաւել առ
հոգևորսն:

Բոլոր մարմնոյս հոգի է կենդանութիւն, իսկ
մարմնոյ և հոգւոյ միտք են կառավար. և որպէս
առ մի մարդ՝ այսպէս առ բոլոր աշխարհս: Թա-
գաւոր ոչ զիւր միայն տացէ պարտիս, այլ և
որոց եղև պատճառք ի կորուստ:

Բայց մեք թէպէտ և ոչ ունիմք հրաման-
բամբասել զիշխանն, բայց և ոչ գովողք կարեմք
լինել այնմիկ՝ որ աստուածամարտն լինիցի: Այլ
զանցս իրացն պատմեմք որ ի նմանէ ընդ սուրբ
եկեղեցիսն էանց, և ոչ դանդաղիմ. ոչ բամբա-
սասէր մտօք, այլ ճշմարտութեամբ զելս իրացն
ասելով ոչ լռեցից: Ոչ ի կարծ ընդոստուցեալ,
և ոչ ի լուր զարթուցեալ. այլ ես ինքնին ան-
ձամբ անդէն ի տեղւոջն պատահեցի և տեսի և
լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով-
իբրև զհողմ սաստիկ՝ զի բախիցէ զձով մեծ,
այնպէս շարժէր և տատանէր զամենայն բազ-
մութիւն զօրացն իւրոց: Եւ հանդէս առնէր ամե-

նայն ուսմանց, և անդաճէր զմոգութիւն և զբաւ-
դէութիւն և զամենայն ուսմունս աշխարհին իւ-
րոյ: Արկանէր ի ներքս և զքրիստոնէութիւն կեղ-
ծաւորութեամբ, և ասէր զայրացեալ մտօք. «Հար-
ցէք, քննեցէք, տեսէք. թող որ լաւն է ընտ-
րեալ կալցուք»: Եւ փութայր որ ինչ ի մտին
էր՝ զի վաղվաղակի կատարեսցի:

Իսկ ի կողմանց կողմանց քրիստոնեայքն որ
ի զօրուն էին՝ իմացան զխորհուրդն որ ծածուկ
վառեալ բորբոքէր, և կամէր հրդեհել զերինս և
զդաշտս առհասարակ: Ջեռան և նոքա անծախա-
կան հրով, և սաստկապէս պատրաստեցան առ
փորձութիւն զաղտնի մեքենայիցն:

Սկսան այնուհետև բարձր բարբառով, սաղ-
մոսիւք և երգովք հոգևորօք և մեծապայծառ
վարդապետութեամբ յայտ յանդիման մեծի բա-
նակին զպաշտօնն ցուցանել, և աներկիւղ առանց
զանգիտելոյ՝ ս ոք և երթայր առ նոսա ուսու-
ցանէին կամակար: Եւ Տէր յաջողէր նոցա նշա-
նօք և արուեստիւք. քանզի բազում հիւանդք
ընդունէին զբժշկութիւն ի հեթանոսական զօ-
րուն:

Իսկ անօրէն իշխանն իբրև զիտաց եթէ յայտ-
նեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոյն, և պատ-
րաստեալ հուրն՝ մինչչև ուրուք ի նա փշեալ՝
վառումն նորա յայտնի իմացաւ երկիւղածացն
Աստուծոյ, սկսաւ ծածուկ նետիւք խոցոտել

զմիտս իւրոյ չարութեանն. և անբժշկական վէրս յոգիս և ի մարմինս տեսանէր:

Մերթ շանթէր գալարէր իբրև զօձ թունաւոր, մերթ պարզէր գոչէր իբրև զառիւծ զայրացեալ. գելոյր և տապալէր երկղիմի մտօք. զխորհուրդս կամացն կամէր կատարել: Քանզի ձեռն արկանել և ունել ոչ կարէր, — վասն զի ոչ էին համագունդ ի միում վայրի առ նմա, — սկսաւ այնուհետև յառաջ կոչել զկրտսերս յաւագաց և զանարգս ի պատուականաց և զազէտս ի գիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց. և զի մի մի թուիցեմ, այլ զամենայն արժանաւորսն յետս տանէր. մինչ և զհայր և զորդի քակէր ի միմեանց:

Եւ թէպէտ ընդ ամենայն ազգս առնէր զանկարգութիւնս զայս, առաւել ընդ Հայոց աշխարհին մարտնչէր. քանզի տեսանէր զնոսա ջերմագոյնս յաստուածպաշտութեան, մանաւանդ որք էին յազգէ նախարարաց Հայոց, և անմեղութեամբ ունէին զսուրբ քարոզութիւն առաքելոցն և զմարգարէից: Պատրէր զոմանս ի նոցանէ ոսկւով և արծաթով, և զբազումս այլով եւս առատ պարգևօք. իսկ զոմանս ազարակօք և մեծամեծ գեղօք, զոմանս պատուովք և իշխանութեամբք մեծամեծօք: Եւ այլ ևս սնտաի յոյս ոգւոց առաջի գնէր. և այսպէս հրապուրէր և յորդորէր հանապազ. «Եթէ միայն, ասէ, զօրէնս մոզութեան

յանձին կալջիք, և զձեր մոլորութիւնդ սրտի մտօք դարձուցանիցէք ի ճշմարտութիւն երեւելի մերոց դիւցազնական օրինացս, ի մեծութիւնս և յաւագութիւնս հասուցից հաւասար իմոյ սիրելի նախարարացս, նա առաւել ևս զանցուցից»: Եւ այսպէս կեղծաւորութեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամենեսեան, խօսելով ընդ նոսա ի պատճառս սիրոյ, զի խորամանկութեամբ որսալ մարթասցէ զնոսա ըստ առաջին խորհրդականացն խրատուց: Եւ զայս առնէր սկսեալ ի շորրորդ ամէն մինչև ի մետասաներորդ ամս իւրոյ տէրութեան:

Եւ իբրև ետես եթէ ոչինչ յարգեցաւ ծածուկ հնարագիտութիւնն, այլ ընդդէմքն յոլովագոյն գործէին — քանզի տեսանէր զքրիստոնէութիւն՝ որ օր քան զօր յորդեալ տարածանէր ընդ ամենայն կողմանս հեռաւոր ճանապարհին ընդ որ ինքն անցանէր, — սկսաւ հաշել և մաշել և հառաչելով յոգւոց հանել: Յայտնեաց ահամայ զծածուկ խորհուրդսն. ետ հրաման բարձր բարբառով և ասէ. «Ամենայն ազգ և լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ դադարեսցին յիւրաքանչիւր մոլոր օրինաց, և միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով և աստուած անուանելով, և սպաս ունելով կրակի. և ի վերայ այսր ամենայնի և զմոզութեան օրէնս կատարելով, մի ինչ ամենևին պակաս առնիցեն»:

Զայս ասելով քարոզ կարգայր ի մեծի կարաւանին, և պատուէր սաստիւ ի վերայ դնէր ամենեցուն. և դեռպանս ստիպաւ արձակէր յամենայն ազգս հեռաւորս, զգոյն պատուէր հրամանի առ ամենեւեան արկանէր:

Արդ ի սկզբան երկոտասաներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ՝ զունդ զումարէր անհամար բազմութեամբ, յարձակեալ հասանէր յերկիրն թիտաղական:

Զայս տեսեալ թագաւորին Քուշանաց՝ ոչ հանդուրժէր ընդ առաջ ելանել նորա պատերազմաւ. այլ խոյս տուեալ ի կողմանս ամուր անապատին, թագստեամբ ապրէր հանդերձ ամենայն զօրօքն իւրովք: Իսկ սա ասպատակ արձակէր վաւառաց, տեղեաց, վայրաց. առնոյր զբազում բերդս և զքաղաքս, և կուտէր զգերին, զառ և զապուռ և զաւար, ածէր հասուցանէր յերկիր իւրոյ տէրութեանն: Եւ անդ այնուհետև յընդունայն եղեալ ի նոյն խորհուրդս՝ հաստատէր ի կարծիս մոլորութեան, ասելով. ցպաշտօնեայս ամբարշտութեանն. «Զինչ հատուցուք մեք աստուածոցն փոխարէնս այս մեծի յաղթութեանս՝ որ ոչ ոք կարաց ելանել ընդդէմ մեր պատերազմաւ»:

Յայնմ ժամանակի առ հասարակ մոգք և քաղեայք բարձին զձայնս իւրեանց միաբան և ասեն. «Աստուածքն որ ետուն քեզ զտէրութիւն

և զյաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց քոց, ոչ ինչ կարօտ են խնդրել ի քէն յերևելի պատուականացս, այլ զի բարձցես զամենայն ուսմունս մոլորութեան մարդկան, և ի մի դարձուցես օրէնս զրահաշտական պատուիրանին»:

Հաճոյ թուէր բանն առաջի թագաւորին և ամենայն մեծամեծացն, մանաւանդ որ էին առաջակայք օրինացն: Խորհուրդ ի մէջ առեալ յաղթէր խրատն:

Անդէն ի ներքոյ Պահ դրանն արգելոյր զբազմութիւն այրուծիոյն Հայոց և զՎրաց և զԱղուանից, և զամենեցուն՝ որ էին հաւատացեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի: Եւ հրաման սաստիւ դռնապանացն առնէին, եթէ որ յարևելս առ մեզ գայցէ՝ թողցեն, իսկ յարևելից յարևմուտս անանց լիցի ճանապարհ:

Եւ իբրև արգել և փակեաց զնոսա յամուր և յանել գառագիղն,—և յիրաւի ասացի ամուր և անել, քանզի չիք անդ տեղի փախստի և թաքըստի, վասն զի շուրջանակի թշնամիք են բնակեալ,—յայնմ ժամանակի ձեռն արկանէր ի նոսա, մեծաւ շարչարանօք և պէսպէս տանջանօք վատթարէր զբազումս ի նոցանէ, և ստիպէր ուրանալ զճշմարիտն Աստուած, և խոստովանել գերևելի տարերս: Իսկ զօրականքն առ հասարակ գեղեցիկ խորհրդով, քաջապէս զօրութեամբ միաբան աղաղակէին և ասէին. «Վկայ են մեզ եր-

կինք և երկիր, որ ոչ երբէք հեղգացեալ եմք յարքունի վաստակս, և ոչ խառնեալ վատութիւն ընդ արութիւն քաջութեան. ի դուր և անողորմ են հարուածքս ի վերայ մեր»:

Եւ բազմանայր գոչումն աղաղակի նոցա, մինչև ինքնին թագաւորն ականատես լինէր իրացն յանդիմանութեան, և անդէն վաղվաղակի երկամամբ հաստատէր և ասէր. «Ոչ թողացուցից ձեզ, մինչև կատարեսցիք զամենայն կամս հրամանաց իմոց»:

Եւ անա իշխանութիւն առեալ չարաչար սպասաւորացն, զչորս զինուորսն ի բուն աւագացն մատուցին ի փորձութիւնս տանջանաց: Եւ զառաջեաւ դատեալ բազում հարուածովք, նովին կապանօք անցուցին ի տեղիս արգելանին: Իսկ այլոցն խաբէութեամբ առ ժամանակ մի թողութիւն արարեալ, և զամենայն փաստուն պատճառս արկանէր զկապելովքն. և զայս առնէր սատանայական խրատուն:

Իսկ յետ երկոտասան աւուր հրաման տայր ընթրիս գործել առատութեամբ և աւելի քան զաւուրց սովորութիւն, և կոչէր զբազումս ի զինուորական քրիստոնէիցն: Եւ ի ժամ զահու պատրաստութեան զիւրաքանչիւր տեղի շնորհէր նոցա զբազմականին. և սիրով խոնարհութեամբ խօսէր ընդ նոսա ըստ առաջնում կարգին, զի թերևս հաւանեսցին ուտել զմիս զոհեալ, զոր ոչ

էր երբէք օրէն ուտել քրիստոնէից: Իբրև ոչ կալան յանձին ամենեքին, ոչ ինչ կարի ստիպեաց, այլ հրամայեաց մատուցանել նոցա զսովորական կերակուրն, և առաւել զինեօքն յաւելոյր ի տաճարին զխրախութիւնս:

Եւ անտի իբրև ի դուրս ելին ի սրահն արքունի, արգելին զոմանս ի նոցանէ ձեռս յետս կապելով, և զխոնջանունսն կնքելով. և զգուշութեամբ պահէին՝ էր որ զերկուս աւուրս, և էր որ զերիս: Բազում և այլ ևս յանարժան հարուածս չարչարէին, զոր ոչ ընդ գրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել: Եւ զոմանս ի նոցանէ ընդ քարշ վարէին յօտարութիւն յազնուական պատուոյն անարգեալ:

Եւ զունդս զունդս դարձեալ գումարէին ի նոցանէ յերկիր հեռաստան՝ յամուրս անապատին՝ ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայի. և բազմաց իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու սրով: Եւ զամենեցունց զկարգեալ թոշակսն նուազեցուցանէին, և քաղցիւ և ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, և ձմերոցի տեղիս զգրժնեայ վայրսն հրամայէին նոցա. և անարգս և վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին:

Իսկ նոքա առ սէրն Քրիստոսի յոյժ խնդութեամբ ընդունէին զամենայն չարչարանսն վասն մեծի յուսոյն որ առաջոյ պատրաստեալն կայ պատուիրանապահ համբերողացն: Որչափ չարու-

թեամբ զանարգութիւնն բազմացուցանէր, նորա
ևս քան զևս զօրանային ի սէրն Քրիստոսի. մա-
նաւանդ զի բազումք ի նոցանէ զգիրս սուրբս
ուսեալ էին ի մանկութենէ, այնու զանձինս
մխիթարէին և զընկերան քաջալերէին, և աշկա-
րայ զպաշտօնն ունէին և բազմացուցանէին:

Վասն որոյ և բազումք ի հեթանոսաց՝ որոց
հեշտ և ցանկալի ձայնքն թուէին, քաջալերէին
զնոսա, և սսէին բանս մխիթարութեան, իբրև
եթէ լաւ իցէ մարդոյ մահու չափ ճգնել՝ քան
յայդպիսի օրինաց ուրանար:

Բայց ստեղծեալ թէպէտ և նորա առ սէրն
Քրիստոսի յոյժ զուարթութեամբ խնդային ըստ
ներքին մարդոյն, արտաքին տեսիլն կարի ողորմ
էր յօտարութեանն: Այսպիսի պատուական զի-
նուորութիւն հասեալ էր ի շարաշուք անարգու-
թիւն, և հայրենի ազատութիւնն շարաշար կայր
ի ծառայութեան մարդախոշոշ բռնաւորին, որ և
ըստ հեթանոսաց օրէնս անցանէր արիւնհեղու-
թեամբ, և ամենեին չկարծէր՝ թէ գուցէ այսր
ամենայնի վրէժխնդիր յերկնից:

Նա և ոչ զերկրաւոր վաստակս ուրուք յի-
շէր. և որ մեծն քան զամենայն է ըստ մարմ-
նաւոր կարգի, քանզի գոյին ոմանք ի նախարա-
րացն Հայոց՝ որոց զեղբարս նորա սնուցեալ էր
մայրենի կաթամբն իւրեանց, առաւել քան զա-
մենեսեան զնոսա դատէր:

Եւ յայսր ամենայնի վերայ այլ ևս չարու-
թիւն խորամանկեաց: Զմի ոմն ի հաւատարիմ
ծառայիցն իւրոց ի գործ առաքէր յերկիրն Հա-
յոց՝ որում անունն էր Դենշապուհ. որ եկեալ հա-
սեալ հրամանաւ արքունի, զողջոյն բերեալ զմեծ
թագաւորին, և խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ
աշխարհագիր առնելով ամենայն երկիրն Հայոց ի
թողութիւն հարկաց և ի թեթևութիւն ծանրու-
թեան այրեծիոյն: Թէպէտ և ի վերին երեսս կեղ-
ծաւորէր, այլ ի ներքոյ խորհուրդք շարագոյն
ցուցանէին:

Առաջին, զազատութիւն եկեղեցւոյ արկա-
նէր ի ծառայութիւն:

Երկրորդ, միայնակեաց քրիստոնեայք որ
բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխար-
հագրով էարկ:

Երրորդ, զհարկ աշխարհին առաւել ծանրա-
ցոյց:

Չորրորդ, զնախարարեանն բանսարկութեամբ
արկ ընդ միմեանս, և յամենայն տան արար
խռովութիւն:

Եւ զայս ամենայն առնէր՝ զի թերևս զմիա-
բանութիւնն քակտեսցէ, և զուխան եկեղեցւոյն
ցրուեսցէ, և զմիայնակեացսն վախուսցէ, և զչի-
նականսն վատնեսցէ. և առ յոյժ ազբատութեանն՝
ակամայ դիմեսցեն յօրէնս մոզուց:

Եւ եւս շարագոյն հինգերորդն. քանզի որ

հազարապետն էր աշխարհին՝ իբրև զհայր վերակացու համարեալ էր աշխարհականացն քրիստոնէից. զըզուեաց յարոյց դամբաստանութիւն ի վերայ նորա, և հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն, և մեւս ևս մոզպետ դատաւոր աշխարհին, զի զեկեղեցւոյ փառս աղաւաղեսցեն:

Բայց սակայն թէպէտ և ամենայն գործքս այս դժնեայ էին, չև էր ուրուք ձեռն արկեալ յայտնի յեկեղեցին. վասն այնորիկ և ոչ ոք ընդդիմացաւ նմա, թէպէտ և էր ծանրութիւն հարկացն: Քանզի ուստի արժան էր առնուլ հարիւր դահեկան, նոյնչափ կրկնէին և առնուին. սոյնպէս և եպիսկոպոսաց և երիցանց զնէին, ոչ միայն շինաց՝ այլ և աւերակաց: Նա բնաւ ո՞վ իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից, լերանց և դաշտաց և մայրեաց: Ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեանն առնուին, այլ հինաբար յափշտակելով, մինչև ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանային՝ թէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ՝ զիմրդ շէն կայցէ աշխարհն Հայաստանեաց:

Եւ իբրև տեսին՝ թէ այսու ամենայնիւ չկարացաք ձանձրացուցանել, յայնժամ յայտնապէս հրաման ետուն մոզաց և մոզպետաց նամակ մի զրել ըստ ձախողակի դենին իւրեանց. Եւ է պատճէն նամակին այս.

«Միշտնեմք ՎՋՈՒՐԿ, հրամանատար Երան և Աներան, Հայոց մեծաց ողջոյն շատ».

«Իուք գիտասաջիք, ամենայն մարդ՝ որ բնակեալ է ի ներքոյ երկնի, և ոչ ունի գօրէնս դենի մազգեզն, նա խուլ է և կոյր, և զիւաց Հարամանոյ խարեալ:

«Քանզի մինչ չև էին երկինք և երկիր, Զրուան մեծն աստուած յաշտ առնէր զհազար ամ՝ և ասէր. «Թերես լիցի իմ որդի Որմիզդ անուն, արասցէ զերկին և զերկիր»: Եւ յղացաւ երկուս յորովայնի. մի վասն յաշտ առնելոյ՝ և զմեւսն ևս ի թերեսն ասելոյ: Իբրև զիտաց, եթէ երկու են յորովայնիս, «Որ վազ եկեսցէ, ասէ, նմա տաց զթագաւորութիւնս»,

«Իսկ որ էր ի թերահաւատութենէն յղացեալ՝ պատառեաց զորովայնն և ել ի դուրս: Ասէ ցնա Զրուան. «Ո՞վ ես դու»: Ասէ. «Որդին քո եմ Որմիզդ»: Ասէ ցնա Զրուան. «Իմ որդին յուսաւոր է և անուշահոտ, դու խաւարային ես և չարասէր»: Եւ իբրև կարի զառնապէս ելաց, ևս ցնա զթագաւորութիւնն հազար ամ:

«Իբրև ծնաւ զմեւս ևս որդի, անուանեաց զնա Որմիզդ. եհան զթագաւորութիւն յԱրհմէ, և ետ ցՈրմիզդն, և ասէ ցնա. «Ցայժմ ես քեզ յաշտ արարի, արդ դու ինձ արա». Եւ Որմիզդ

արար զերկինսս և զերկիր. իսկ Արհմն ընդդէմ չար գործեաց:

«Եւ այսպէս բաժանին արարածքս. հրեշտակք՝ Որմզդի են, իսկ դեքն Արհմնոյն, և ամենայն բարիք որ յերկնից և այսր լինին՝ Որմզդի են, և ամենայն վնասք որ անտի և այսր գործին՝ զայն Արհմն արար: Սոյնպէս յերկինսս որ ինչ բարի է՝ զայն Որմիզդն արար, և որ ոչն է բարի՝ զայն Արհմն արար. որպէս զմարդ՝ Որմիզդ աբար. և զախտս և զհիւանդութիւնս և զմահ՝ Արհմն արար: Եւ ամենայն թշուառութիւնք և պատահարք որ լինին, և պատերազմունք դառնութեան, չարին մասին արարածք են. իսկ յաջողութիւն և տէրութիւնք և փառք և պատիւք և առողջութիւնք մարմնոց, գեղեցկութիւնք դիմաց և ճարտարութիւնք բանից և երկայնակեցութիւնք ամաց, այդ ի բարւոյն առնուն զգոյացութիւն. և ամենայն որ ոչ այդպէս է՝ ի նա չարի մասն խառնեալ է:

«Եւ ամենայն մարդիկ մոլորեալ են որ ասեն՝ եթէ «Չմահ Աստուած արար, և չար և բարի ի նմանէ լինին»: Մանաւանդ որպէս քրիստոնեայք ասեն՝ թէ «Աստուած նախանձոտ է. վասն թզի միոյ ուտելոյ ի ծառոյն՝ Աստուած զմահ արար, և զմարդն արկ ընդ այնու պատուհասիւ»: Չայդպիսի նախանձ և ոչ մարդ առ մարդ ունի, թող թէ Աստուած առ մարդիկ. զի որ զայս ասէ՝

նա խուլ է և կոյր, և ի դիւաց Հարամանոյ խաբեալ:

«Դարձեալ մեւս ևս այլ մոլորութիւն. «Աստուած որ զերկինսս և զերկիր արար՝ եկն, ասեն, և ի կնոջէ ումեմնէ ծնաւ՝ որում անուն էր Մարիամ, և առն նորա Յովսէփ». այլ ճշմարտութեամբ՝ Բանթուրակայ ուրումն եղեալ նա որդի յանկարգ խառնակութենէ: Եւ զհետ այսպիսի մարդոյ մոլորեալ են բազումք.

«Եթէ աշխարհն Հոռոմոց առ յոյժ յիմարութեան տգիտաբար մոլորեալ են և զրկեալ ի կատարեալ զենէս մերմէ, յանձանց պայմանեն զվնասն իւրեանց. դուք ևս ընդէր զհետ նոցա մոլորութեանն ցնորիք: Այլ զոր օրէնս տէրս ձեր ունի՝ զնոյն և զոք կալարուք. մանաւանդ զի և առաջի Աստուծոյ վասն ձեր համարս ունիմք տալ:

«Մի հաւատայք առաջնորդացն ձերոց՝ զոր նաժրացիսդ անուանէք. քանզի յոյժ են խաբեբայք. զոր բանիւք ուսուցանեն՝ գործովք ոչ առնուն յանձն: «Միս ուտել, ասեն, ոչ են մեղք», և ինքեանք ուտել ոչ կամին. «Կին առնել արժան է», բայց ինքեանք և հայել ի նա ոչ կամին. «Կարասի որ ժողովէ, ասեն, մեղք են յոյժ», բայց զաղբատութիւն առաւել քան զյոյժ գովեն: Յարգեն զթշուառութիւն, և պարսաւեն զյաջողուածս. ծաղր առնեն զանուն բախտի, և զփա-

ուսուրութիւն յոյժ այպանեն. սիրեն զանշքու-
թիւն հանդերձից, և յարգեն զանարգս քան զպա-
տուականս. գովեն զմահ՝ և պարսաւեն զկեանս.
անարգեն զծնունդս մարդոյ, և գովեն զանոր-
դութիւն: Եւ եթէ լսէք զոցա և ի կանայս ոչ
մերձենայք, աշխարհիդ վախճան վաղվաղակի հա-
սանէ:

«Այլ եո ոչ կամեցայ զամենայն ըստ մա-
սանց ընդ զրով արկանել առ ձեզ. զի բազում
այլ ինչ է զոր խօսին դոքա: Որ չարագոյն ևս է
քան զոր գրեցաքդ, զԱստուած ի խաչ ելեալ ի
մարդկանէ քարոզեն, և դնոյն մեռեալ և թա-
ղեալ, և ապա յարուցեալ և վերացեալ յերկինս:
Ո՞չ ահա ձեզէն իսկ արժան էր անդէն դատաս-
տան առնել վասն այդպիսի անարժան ուսմանց:
Դեւք որ չարք են՝ ոչ ըմբռնին և տանջին ի
մարդկանէ, թո՛ղ թէ Աստուած արարիչ ամե-
նայն արարածոց. զոր ձեզ ամօթ է ասել, և մեզ
կարի անհաւատալի բանք:

«Արդ երկու իրք կան առաջի ձեր. կամ
արարէք բան առ բան նամակիս պատասխանի, և
կամ արիք ի Դուռն եկայք, և յանդիման լերուք
մեծի հրապարակին»:

ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅՆ

որք պատասխանեցին նամակին.

ՅՈՎՍԷՓ եպիսկոպոս Այրարատայ.

ՍԱՀԱԿ եպիսկոպոս Տարօնոյ.

ՄԵԼԻՏԷ եպիսկոպոս Մանազկերտոյ.

ԵԶՆԻԿ եպիսկոպոս Բագրևանդայ.

ՍՈՒՐՄԱԿ եպիսկոպոս Բղնունեաց.

ՏԱՃԱՏ եպիսկոպոս Տայոց.

ԹԱԹԻԿ եպիսկոպոս Բասենոյ.

ՔԱՍՈՒՆ եպիսկոպոս Տուրուբերանոյ.

ԵՐԵՄԻԱ եպիսկոպոս Մարդաստանի.

ԵԻԼԱԼԻ եպիսկոպոս Մարդոյ աղւոյ.

ԱՆԱՆԻԱ եպիսկոպոս Սիւնեաց.

ՄՈՒՇԷ եպիսկոպոս Արծրունեաց.

ՍԱՀԱԿ եպիսկոպոս Ռըշտունեաց.

ԲԱՍԻԼ եպիսկոպոս Մոկաց.

ԳԱԴ եպիսկոպոս Վանանդայ.

ԵՂԻՇԷ եպիսկոպոս Ամատունեաց.

ԵՂԲԱՅՐ եպիսկոպոս Անձևացեաց:

ԵՐԵՄԻԱ եպիսկոպոս Ապահունեաց.

Այս ամենայն եպիսկոպոսք և բազում քո-
րեպիսկոպոսք և պատուական երիցունք ի տե-
ղեաց տեղեաց հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեց-
ւոյ՝ միաբանք և միահաւանք, միահամուռ ժո-

դովեալք ի թագաւորանիստ քաղաքն յԱրտաշատ, հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարացն և ամենայն բազմութեամբ աշխարհին արարին նամակին պատասխանի:

«ՅՈՎՍԷՓ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ»

«Տանդերձ ամենայն միաբանելովքս ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս, Միհրներսեհի մեծի հազարապետիդ Արեաց եւ Անարեաց՝ բազում խաղաղասէր մտօք բազմասցի ողջոյն առ քեզ եւ ամենայն մեծի սպահիդ Արեաց:

«Ի նախնեաց ունիմք սովորութիւնս աստուածատուր պատուիրանաւ՝ աղօթիս առնել ի վերայ կենաց թագաւորի, և անձանձրոյթ խընդրել յԱստուծոյ վասն երկայն ժամանակաց դորա, զի խաղաղութեամբ վարեսցէ զտիեզերական իշխանութիւնդ զոր աւանդեալ է զմա յԱստուծոյ. զի ի դորա յերկար խաղաղութեանն և մեք առողջութեամբ և աստուածպաշտութեամբ կատարեսցուք զկեանս մեր:

Վասն նամակին զոր քո ի մեր աշխարհս տուեալ էր, յառաջ ժամանակաւ մի ոմն ի մոգպետաց, որ կատարելագոյն էր ի դենիդ ձերում, և դուք առաւել քան զբնութիւն մարդկան ի վեր համարէիք զնա, հաւատաց նա յԱստուած կենդանի յարարիչն երկնի և երկրի, և բան առ բան

եղոյժ և իմացոյց ձեզ զօրէնս ձեր: Եւ իբրև ոչ կարացին բանիւ զգէմ ունել նորա, քարկոծեալ մեռաւ յմրմզդէ արքայէ: Եւ եթէ հաւատարիմ համարիցիս զմեր բանս լսել, ի բազում տեղիս այդր աշխարհիդ ձերոյ գտանին գիրք նորա. ընթերցիր, այտի տեղեկանաս:

«Այլ վասն օրինացս մերոց, ոչ ինչ անբեռոյթ են, և ոչ յանկեան ուրեք աշխարհի քարոզի. այլ համատարած ընդ ամենայն երկիր, ընդ ծով և ընդ ցամաք և ընդ կղզիս. ոչ միայն ընդ արևմուտս, այլ և ընդ արևելս, այլ և ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ և ի միջոցս լի է հոծութեամբ: Ոչ ի մարդ ապաստան՝ եթէ վերակացուս. տարածեսցի ընդ աշխարհս. այլ ինքն յինքենէ ունի զհաստատութիւն: Ոչ առ այլովք վատթարօքն վեհ երևի, այլ ի վերուստ յերկնուստ ունի զանսուտ օրէնսդրութիւնն. ոչ միջնորդաւ, զի մի է Աստուած, և չիք այլ ոք բաց ի նմանէ, ոչ երիցագոյն և ոչ կրտսերագոյն:

«Ոչ սկիզբն առեալ յուժեքէ լինել Աստուած, այլ ինքն ինքեամբ մշտնջենաւոր. ոչ ի տեղւոջ ուրեք, այլ ինքն ինքեան տեղի. ոչ ի ժամանակի իմիք, այլ ժամանակք ի նմանէ գոյացան. ոչ միայն քան զերկինս երիցագոյն, այլ և քան զկարծիս մտաց մարդկան և հրեշտակաց: Ոչ ձեւանայ ի տեսիլ տարրեղէն, և ոչ անկանի ընդ տեսլեամբ ական. և ոչ միայն ձեռին չգննի, այլ

և ոչ ընդ միտս ուրուք հարկանի, ոչ միայն ընդ մարմնականացս՝ այլ և ընդ անմարմին հրեշտակացն. բայց եթէ ինքն կամի, իւրոց արժանաւորացն մտաց իմանի, այլ ոչ աչաց տեսանի, և մտաց՝ ոչ երկրաւորացս, այլ որ յԱստուած են հաւատացեալ ճշմարտիւ:

«Եւ անուն նորա Արարիչ երկնի և երկրի. իսկ յառաջ քան զերկին և զերկիր, որպէս ինքնագոյ՝ ինքնանունն է: Ինքն անժամանակ է, իսկ արարածոցս յորժամ կամեցաւ՝ սկիզբն արար լինելոյ, ոչ յընչէ՝ այլ յոչընչէ. զի ինչ՝ նա միայն է, և այլս ամենայն ինժամնէ ընչացաւ: Ոչ եթէ իբրև յետոյ իմացաւ և արար, այլ մինչ չև արարեալ էր նորա՝ ի կանուխ գիտութեանն իւրում տեսանէր զարարածս. որպէս և այժմ մինչ չև է գործեալ մարդոյ բարի ինչ կամ չար, Աստուծոյ յայտնի է անգործք մարդկան: Սոյնպէս և յայնժամ մինչ չև էր, ոչ խառն ի խուռն ինչ ճանաչէր զանեղսն, այլ կարգեալ և յարմարեալ կային առաջի նորա իւրաքանչիւր մասանցն տեսակք. իսկ մարդկան և հրեշտակաց՝ և տեսակքն և որ ի տեսակին լինելոց էին:

«Եւ քանզի արարող զօրութիւնն է, ոչ կարէր խափանել զնորա բարեբարութիւնն՝ մեր չարութիւնս. որպէս և եղև իսկ, և ունիմք դատաւոր զաջն արարիչ: Չեռք որ զերկինս և զերկիր հաստատեցին՝ նոյն և տախտակս քարեղէնս փո-

բազրեցին եւ ետուն մեզ դպրութիւն՝ որ ունի զօրէնս խաղաղականս եւ փրկականս. զի զիտասցուք զմի Աստուած արարիչ երեւելեաց եւ աներեւութից. ոչ այլ և այլ, իբր թէ ոմն բարի եւ ոմն չար, այլ մի եւ նոյն համակ բարի:

«Բայց եթէ թուիցի քեզ չար ինչ գոյ յարարածս Աստուծոյ, ասա համարձակ, զի թերևս ուսցիս զճշմարիտն բարի: Ջգևս չար ասացեր. գոն և դեք բարի՝ զոր և դուք և մեք Հրեշտակս անուանեմք. եթէ կամին՝ և դեք բարի լինին, և եթէ կամին՝ և հրեշտակք չար լինին: Այդ և ի մարդիկ երևի, և առաւել ի միոյ հօր որդիս. է որ հնազանդ և հպատակ է հօրն, և է որ չարագոյն քան զսատանայ: Նա և ինքն իսկ մարդն առանձին յերկուս բաժանեալ տեսանի, երբեմն չար՝ և երբեմն բարի. և որ բարին էր՝ նոյն և չարացաւ, դէպ եղև զի զարձեալ անդրէն ի բարին շրջեցաւ, և բնութիւն մի է:

«Բայց այն որ ասեսն, եթէ վասն թզոյ միոյ մահ արար Աստուած, վատթարագոյն է պատառ մի մագաղաթ քան զթուզ. ապա եթէ բան թագաւորին նկարի ի նմա՝ ո պատառէ զնա՝ մահու ընդունի զպատուհաս: Իսկ արդ չար արժանն է ասել թագաւորին. քաւ, ես ոչ ասեմ, այլ խրատ ի գործ արկեալ և զայլս ուսուցանեմ: Յայնժամ էր Աստուած նախանձոտ՝ թէ չէր պատուիրեալ չուտել ի ծառոյ անտի. ապա եթէ

յառաջագոյն զգուշացաւ, զգութ բնական սիրոյն իւրոյ յայտնեաց ի նմա: Իսկ արհամարհելով մարդ՝ ընկալաւ զպատիժս մահուն:

«Բայց այն զոր ասացեր՝ եթէ Աստուած ի կնոջէ ծնաւ, յայդմ չէր արժան քեզ խորշել և փախչել. զի ահաւասիկ Արհմն և Որմիզզ ի հօրէ ծնան և ոչ ի մօրէ. որում եթէ քաջ միտ զնես, և ոչ դու յանձն առնուս: Եւ մեւս ևս այլ ծանրագոյն քան զայդ, Միհր աստուած ի կնոջէ ծնաւ, եթէ ոք ընդ իւրում ծնողին անկցի:

«Այլ սակաւիկ մի եթէ ի բաց թողացուցանէիր զփքումն տէրութեանդ, և ընկերաբար գայիր ի պայքար, զիտեմ զի իբրև այլովդ ամենայնիւ յոյժ իմաստուն ես, և վասն ծննդեան Տեառն մերոյ ի սուրբ Կուսէն՝ ոչ աւելաբանութիւն յամարէիր, այլ առաւել քան զարարչութիւնն յոչընչէ գաշխարհս՝ մեծագոյն զվերջին փրկութիւնն իմանայիր, ազատութեան մարդոյն զյանցաւորութիւնն զնէիր, և բարերարութեանն Աստուծոյ՝ զազատութիւնն ի ծառայութենէ:

«Քանզի յորժամ լսես եթէ յոչընչէ արար Աստուած զամենայն աշխարհս, քանիւ ծնունդ իմասջիր զարարածս: Իսկ քանզի Աստուած որ զայս մեծ մարմին առանց չարչարանաց ծնաւ, ապաքէն իբրև զհայր գութ ունի ընդ սմա: Զի որ ինքն անապական է՝ և զարարածս առանց ապականութեան ծնաւ. իսկ սա կամօք գլորեալ

ապականեցաւ, և անձամբ ևս ոչ կարէր կանգնել կալ ի վերայ ոտից: Վասն զի էր ի հողոյ, անձամբ անձին արարեալ՝ անդրէն ի նոյն բնութիւն գարձաւ. և իբրև ոչ եթէ յօտար զօրութենէ չարի ինչ ընկալաւ ուրուք զպատիժս պատուհասին, այլ ի յիւրմէ հեղգութենէն չլսել բարերար պատուիրանին, խրատեցաւ ծառայական մասնն մահուամբ զոր կրեաց յանձն իւր:

«Արդ եթէ զմահ չար աստուածն արար, զի՛նչ զոյացութիւն երևի մահու ի միջի. և ոչ ինչ:—Բայց զբարի Աստուծոյ զարարածսն խանգարեաց:—Եթէ այդ այդպէս է՝ նմա և բարի իսկ ասել ոչ մարթի, այլ կիսագործ ապականացու: Եւ որոյ աստուծոյ արարածքն ապականելիք են և եղծանելիք՝ նմա անեղծ Աստուած չմարթի ասել: Տի՛ օն անդր թողէք զյիմարութեան բարբանջմունսդ:

«Միոյ աշխարհի երկու գեհնապետք ոչ լինին, և ոչ միոյ արարածոյ երկու աստուածք: Եթէ ժպրհեսցին և լինիցին երկու թագաւորք միոյ աշխարհի, աշխարհն եղծանի և թագաւորութիւնքն լանկարին:

«Աշխարհս նիւթեղէն է, և նիւթքս որիչ որիչ են և ընդ միմեանս հակառակ. մի է արարիչ հակառակորդացս՝ որ ածէ զսոսա ի սիրելութիւն հաւանութեամբ. որպէս մալեալ կակղէ զջերմութիւն հրոյն՝ օդոյս հովութեամբ, և զապտուումն

բրտութիւնն օգոյն՝ հրոյն եռանդամբ. սոյնպէս
և գմանրամաղ փոշիացեալ հողս՝ ջրոյն խոնա-
ւութեամբ զանգանէ, իսկ գ'իվայր ծորելի բնու-
թիւնն ջրոյն՝ սալայատակ տրամացուցեալ հողոյն
կափմամբ:

«Զի եթէ միաբանէին տարերքս, գուցէ ոք
ի կարճամտաց և Աստուած անապական գոսսա
կարծէր, և թողեալ զարարիչն՝ արարածոյս զեր-
կրրպագութիւն մատուցանէր. վասն այնորիկ որ
արար զսա՝ զգուշացաւ յառաջագոյն, զի հայե-
ցեալ մարդիկ ի յանդիմանութիւն ապականացու
տարերացս՝ անապական միայն զկառավար սորա
իմացին, զմի և ոչ զերկուս. գնոյն արարիչ չո-
րեքկին նիւթոյս՝ յորմէ ամենայնքս ծննդագոր-
ծին հրամանաւ արարողին իւրեանց:

«Եւ շրջագայութեամբք չորեք յեղանակք
կատարեալ գործեն զտարևոր սպասաւորութիւնն.
և չորեքեան հային կամաց ակնարկելոյ արար-
չին իւրեանց, և անզգայութեամբ լծեալ են ի
գործ հարկաւորութեանն, չյափշտակելով զկարգ
պատուոյն ի միմեանց:

«Եւ անա պարզաբան լուսաւորութիւն՝ դիւ-
րատար ի յականջս ամենեցուն:

«Զի այն որ հուրն է՝ գոյացութեամբ և զօ-
րութեամբ խառնեալ է յերիսն ևս մասունս. իբ-
րև զի գտանի ջերմութիւնն յոլովագոյն ի քա-
րինս և յերկաթս, և սակաւագոյն ի յօդ և ի ջուր,

և ինքն առանձին ուրեք ոչ երևի: Իսկ ջրոյ բնու-
թիւնն գոյ, առանձինն, գոյ և ի խառնուածն երից
ևս մասանց, յոլովագոյն ի հողաբոյսս և սակա-
ւագոյն ի յօդ և ի հուր: Իսկ օգն թափանցանց
է ընդ հուրն և ի ջուր, և ի ձեռն ջրոյն ընդ
կերակուրս աճեցականս:

«Եւ այսպէս խառնեալ են տարերքս այս, և
գոյացեալ իբրև զմի մարմին, և ոչ կորուսեալ
զիւրաքանչիւր բնութիւնս, և ոչ երբէք զկայան
առեալ հակառակութեամբ, հայելով ի մի իշխանն
յանխառնն՝ որ զխառնուածսն յարմարեալ կազմէ
առ ի բնակութիւն կենդանեաց ամենեցուն, և
տևողութիւն յարակայութեան բոլոր աշխարհիս:

«Իսկ եթէ առ անբան աշխարհս այսպէս հոգ
տանի Աստուած, սրչափ ևս առաւել առ բանա-
ւոր աշխարհս՝ մարդն:

«Զոր և ձեր ոմն քաջ յիմաստնոցն ասաց,
եթէ Միհրն աստուած մայրածին էր ի մարդ-
կանէ, և թագաւոր աստուածագաւակ է, և համ-
հարզ քաջ եւթներորդաց աստուածոց: Եւ եթէ
հաւատալ արժան է առասպելաբանութեանդ—գոր
դուք և գործովք իսկ կատարեալ ցուցանէք ի
դենիդ ձերում—մեք ոչ ևս առասպելացն հաւա-
տամք, այլ աշակերաք եմք մեծին Մովսիսի մար-
գարէին՝ ընդ որում Աստուած խօսեցաւ ի մո-
րենւոջն և ի Սինէ, և դէմ յանդիման օրէնս
զրեաց և ետ ցնա. և ծանոյց զնիւթեղէն աշ-

խարհս իբրև գարարածս, և զիւր աննիւթ էութիւնն՝ արարիչ նիւթոցս յոչընչէ. և զերկիրս երկրաւորօքս և զերկինս երկնաւորօք եցոյց նմա՝ զի գործք ձեռաց նորա են: Բնակիչք երկնի՝ հրեշտակք, և բնակիչք երկրի՝ մարդիկ. բանաւոր՝ մարդ և հրեշտակ միայն, և Աստուած ի վեր քան զերկինս և զերկիր:

«Եւ ամենայն արարածք անբանութեամբ կատարեն զհրամանս պատուիրանի նորա, և ոչ երբէք անցանեն ըստ եղեալ պահմանն իւրեանց. բայց մարդ և հրեշտակ ազատ թողեալ ի կամս անձին, քանզի մտաւորք են, եթէ կայցեն ի հրամանի նորա, անմահք են և որդիք Աստուծոյ: Զբոլոր արարածս տուեալ է ի ծառայութիւն, զերկիրս՝ մարդկան, և զերկինս՝ հրեշտակաց. ապա եթէ ստունգանիցեն և անցանիցեն զպատուիրանաւ, զընդդէմսն գործեսցեն Աստուծոյ, յիւրաքանչիւր պատուոցն զանարգանս ընկալցին. զի երևեսցի տէրութիւնն անբամբաս, և յանցաւորք յանցանացն ամօթալից:

«Իսկ եթէ դու ի տգիտութեան վրիպեալ իցես, ես որ հաստատունս գիտեմ՝ որ կարեմ գալ զկնի քո մոլորութեանդ: Եթէ աշակերտիմ անուսումնութեանդ՝ երկոքինս յանգիւտ կորուստն մատնիմք, թերևս ես չարագոյն քան զքեզ, քանզի վկայ ունիմ ինձ զինքնասաց ձայնն Աստուծոյ. «Ծառայ, ասէ, որ ոչ գիտէ զկամս տեառն

իւրոյ, և արժանի գանի ինչ գործ գործէ, ըմպել ըմպէ գան, այլ սակաւագոյն. իսկ որ տեղեկագոյն է կամաց թագաւորին, և յանցանէ ինչ առաջի նորա, առանց բարեխօսի բազմապատիկ տանջի»:

«Արդ աղաչեմ զքեզ և զամենեսեան որ ընդ քոյով իշխանութեամբ են. մի դու ընդ իս բազմապատիկ տանջիր, և ոչ ես ընդ քեզ սակաւագոյն. այլ ես և դու և ամենայն բազմութիւնդ հանդերձ արի թագաւորաւդ այնպէս աշակերտեսցուք աստուածային զրոց՝ զի ի տանջանացն ասլրեսցուք, և զդժոխս առ ոտն կոխեսցուք, և յանշէջ հրոյն զերծանիցիմք, և զարքայութիւնն ժառանգիցեմք, և անցաւոր կենօք զանանց մեծութիւնն անվախճան ունիցիմք:

«Բայց յորմէ դուդ զարհուրեալ ես՝ զիւրահաւան լեր, և վաղվաղակի աշակերտիս ճշմարտութեանն:

«Ո՞նք ի հրեշտակաց յանմահիցն գնդէն ստամբակեալ ի բաց դնաց յերկնից, և ի մեր աշխարհս եկեալ՝ պատիր բանիւք և սուտ խոստմամբ զանլինելի յոյսն առաջի դնէր՝ իբրև տղայ մանկան՝ անփորձ և անկիրթ նորաթեք մարդոյն, ի վեր հայեցուցանելով զմիտս նորա, ուտել ի պտղոյ ծառոյն—յոր հուպն չհրամայեաց երթալ—զի լիցի աստուած: Իսկ նորա մոռացեալ զպատուիրանն Աստուծոյ, խաբեցաւ զկնի մոլար խա-

բէութեանն, կորոյս զոր ունէր զփառս անմահութեանն, և շեհաս երազայոյս կարծեացն: Վասն որոյ և մերժեալ ի կենաց տեղոյն, ընկեցաւ յապականելի աշխարհս՝ յորում և դուք էք բնակեալ այժմ, և ցնորեալ մոլորիք զկնի նորին խրատուի. ոչ ևս ուտելով ի պատուիրեալ ծառոյն. այլ զարարածս աստուած ասելով, և անխօս տարերցս երկիր պապանելով, և անորովայն զիւաց կերակուր մատուցանելով, և յարարչէն բոլորեցունց ի բաց մերժելով:

«Ոչ յագի շար խրատուուն, այլ կամի զի քան զինքն շարագոյնս արասցէ: Քանզի զեւքն ոչ եթէ բռնաբար վարեն զսք ի կորուստ, այլ զմեղս բաղցրացուցանեն ի կամս մարդոյն, և ողորանօք որսան զանուամունս ի խաբէութիւն, որպէս բազում մարդիկ զընկերս իւրեանց ի գողութիւն և յաւազակութիւն: Իբր ոչ եթէ բռնի ինչ վարելով, այլ պատիր խաբէութեամբ տան զործել բազում շարիս, զոմանս ի կախարդութիւն, և զոմանս ի պոռնկութիւն, և զոմանս յանթիւ ի բազում յայլ իրս աղտեղութեան: Եւ արդար զատաւորք վրէժ առնուն մահու չափ. իբր ոչ եթէ բարի Աստուծոյ զատաւորք իցեն բարեգործ, և շարին շարագործ. զի բազում անգամ է զի ի բարի մարդկանէ շարք լինին, և յետոյ ի շարագունից անտի կատարելագոյն բարիք:

«Եւ զատաւորք ստոյգ՝ որք զատին զշարա-

զործս, ոչ եթէ շարք անուանին և շարշարիչք, այլ յոյժ բարիք և բարեգործք. և բնութիւն մի է, և ոչ երկու. իսկ ի միոջէ անտի զործք երկուութեան երևին. ոմանց սատակիչք, և ոմանց պարգևատուք: Եւ եթէ առ մարդիկ այս պաշտի, ի ձեռն թագաւորական վիճակին խրատուն խնամ տանել իւրում իշխանութեանն, զորչափ ևս առաւել Աստուծոյ բոլոր աշխարհս, որ ընդ ամենեցուն կեանս կամի և ոչ զմահ: Եւ ահա ուր բազմացաւ յանցաւորութիւն՝ տանջեաց զամենեսեան մահուամբ. իսկ ուր եղև ունկնդրութիւն հնազանդութեան՝ շնորհեաց պարգևս անմահութեան:

«Այն է ճշմարիտ Աստուած՝ բոլորեցունց մեր արարիչ, զոր դու աներասանակ արձակ բերանով՝ անահ աներկիւղ համարձակ հայհոյես: Թողեալ զՅիսուս Քրիստոս զիրկական անունն՝ Բանթութուրակայ որդի անուանես, և մարդ մոլորեցուցիչ կարծես. և զերկնաւոր փրկութիւնն աղաւաղես և անարգես ի կորուստ անձին և բոլոր աշխարհիդ: Զոր տալոց և հատուցանելոց ես զանանցական վրէժ տանջանացն յանշէջ հուրն սպառնացեալ զեհենին, հանդերձ ամենայն գործակցօք բոյովք, առաջնովք և միջնովք և վերջնովք:

«Այլ մեք այսպէս գիտեմք զԱստուած, և ի սոյն հաւատամք ի յաներկբայս:

«Եւ որ արար զաշխարհս՝ նոյն եկն և ծնաւ ի սուրբ Կուսէն Մարիամայ, յառաջագոյն նկատելով մարգարէիցն, առանց իրիջ պատճառանաց մարմնաւոր կարգի: Որպէս յոչընչէ արար զայս մեծամարմին աշխարհս, սոյնպէս առանց իրիջ մարմնական միջնորդի առ զմարմինն յանփորձ Կուսէն ճշմարտիւ, և ոչ ստուերագիր երևամբ: Էր Աստուած ճշմարտիւ, և եղև մարդ ճշմարտիւ, ոչ ի լինելն մարդ՝ կորոյս զաստուածութիւնն, և ոչ ի կալ մնալն Աստուած՝, աղաւազեաց զմարդկութիւնն, այլ նոյն և մի:

«Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զանտեսանելին և մերձենալ յանմերձենալին, եկն եմուտ ընդ մերով մարդկութեամբս, զի և մեք մտցուք ընդ նորա աստուածութեամբն: Ոչ անարգս ինչ համարեցաւ զգեհնուլ զիւր ստեղծուած մարմինս, այլ մեծարեաց իբրև աստուածաստեղծ զիւր դործ: Ոչ առ սակաւ սակաւ շնորհեաց ինչ սմա զանմահութեան պատիւն՝ իբրև զանմարմին հրեշտակաց, այլ միանգամայն զբոլոր բնութիւնն մարմնով՝ շնչով և հոգևով զգեցաւ, և միաբանեաց ընդ աստուածութեանն. միութիւն, և ոչ երկուութիւն. և այսուհետև մի զիտեմք զաստուածութիւնն, որ յառաջ էր քան զաշխարհս, նոյն և այսօր և յաւիտեան:

«Այս Յիսուս Քրիստոս՝ որ յիւր մարմինն փրկեաց զբոլոր աշխարհս, սա եկն կամօք ի մահ.

և որպէս ինքն աստուածութիւնն գիտէ՝ թանձրացաւ յանարատ Կուսէն, և ծնաւ և պատեցաւ ի խանձարուրս և եղաւ ի մսուր, և շարժեաց ած զմոզան յարևելից կողմանցս յերկրպագութիւն. սնաւ իբրև զտղայ կաթամբ, աճեաց և մեծացաւ ամս երեսուն, մկրտեցաւ ի Յովհաննէ ի յամլորդւոյն ի Յորդանան գետ: Արար նշանս մեծամեծս և արուեստս ի մէջ Հրէիցն. մատնեցաւ ի քահանայից, դատապարտեցաւ ի Պիղատոսէ պոնտացւոյ: Խաչեցաւ, մեռաւ, թաղեցաւ, յարեաւ յաւուր երրորդի. երեւեցաւ երկոտասան աշակերտացն և այլոց բազմաց աւելի քան զհինգ հարիւրոցն: Եւ շրջելով ընդ նոսա զաւուրս քառասուն՝ վերացաւ յերկինս ի լեռնէն Ձիթենեաց յանդիման իւրոց աշակերտացն, ել և նստաւ ի հայրենի աթոռն: Սոստացաւ երկրորդ անգամ զալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել զմեռեալս, նորոգել զբոլոր աշխարհս, առնել դատաստան արդար ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց, տալ պարգևս արժանաւորաց, և հատուցանել պատիժս չարագործաց՝ որ այսմ ամենայնի բարեբարութեանց ոչ հաւատան:

«Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք և ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ և են դառն հարուածք:

«Ամենայն ինչք և ստացուածք մեր ի ձեռս

քո, և մարմինք մեր առաջի քո կան. ըստ կամաց քոց արա զինչ և կամիս: Եթէ սովին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ, և ոչ յերկինս այլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի, որ չիք այլ Աստուած բաց ի նմանէ:

«Ապա եթէ յեա այսր մեծի վկայութեան այլ ինչ հարցանես, աւասիկ կամք, զբոլոր մարմին տուեալ ի ձեռս քո. վաղվաղակի արա զինչ և կամիս: Ի քէն տանջանք և ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո՝ և պարանոցք մեր: Չեմք ինչ լաւ մեք քան զառաջինսն որ յայսր վկայութեան վերայ եզին զինչս և զստացուածս և զմարմինս իւրեանց:

«Զի եթէ անմահք իսկ էաք, և մարթ էր մեզ մեռանել վասն սիրոյն Քրիստոսի՝ արժան էր. քանզի և նա անմահ էր, և այնչափ սիրեաց զմեզ՝ մինչև մահ ի յանձն էառ, զի մեք նորա մահուամբն յաւիտենական մահուանէն ապրեացուք: Եւ եթէ նա յիւր անմահութիւնն ոչ խնայեաց, մեք զի կամօք եղաք մահկանացուք, կամօք մեռցուք վասն սիրոյ նորա, զի կամօք յանձն առցէ զմեզ յիւր յանմահութիւնն. մեռցուք իբրև զմահկանացուս. զի ընկալցի զմեր մահն իբրև զանմահից:

«Այլ դու յայսր ամենայնի այլ զմեզ մի հարցաներ. զի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հա-

ւատոց մերոց, եթէ պատրիցիմք իբրև զտղայս. այլ անլուծութեամբ ընդ Աստուծոյ՝ որում չիք հնար քակտել և ի բաց ելանել, ոչ այժմ և ոչ յապա, և ոչ յաւիտեանս, և ոչ յաւիտենից յաւիտեանս»:

Ի սմին մեծի հաւանութեան ամենայն բազմութիւնն միաբանեաց ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս. անսուտ երգմամբ եզին վկայութիւն՝ կենօք և մահու ի նմին կալ հաստատուն:

Եւ իբրև եհաս նամակն յարքունիս՝ և ընթերցան ի մեծի խոնաստանի յանդիման ամենայն բազմութեան կարաւանին, բազումք այնօքիկ էին որ իբրև լսէին՝ գովէին զպատասխանիան: Թէպէտ և երկնչէին յահէ աէրութեանն՝ սակայն ի ծածուկ առ միմեանս զնոյն վկայութիւնս գովութեանց տային. առաւել քան ընդ ճարտարաբանութիւնն՝ ընդ համարձակութիւն աներկիւղութեանն զարմանային: Եւ բազումք յահաբեկելոց սկսան զբահել պնդապէս, և զնոյն շշնջիւն լսէին յամենայն շրթանց:

Իսկ չարասէր մոգպետն հանգերձ մեծ հազարապետուն շնչեաց չարախօսութիւն, և բորբոքեաց զթագաւորն իբրև զհուր անշիջանելի: Եւ սկսաւ կրճտել զատամուկնն իբրև զօրհասական վիրաւոր. և յայտ յանդիման ձայն արկեալ

ի մեծ հրապարակին, և ասէ. «Գիտեմ ես զչարութիւն բազմութեան մարդկանս՝ որ թերահաւատեն ի մերոց օրինացս, և զկնի կախարդութեան մոլորեալ են անդարձութեամբ: Եւ իմ եղեալ է ի մտի՝ թէ ոչ ումեք թողացուցից ի մեծամեծ հարուածոցն՝ մինչև ակամայ ի բաց կացցեն յայնպիսի վրիպական օրինաց. եթէ ոք կարի ի մերձաւորաց իցէ, զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցից»:

Յայնժամ ծերն դառնացեալ բանս ի ներքս ընկէց, և ասէ ցթագաւորն. «Առ ի՛նչ է քո այդ մեծ տրտմութիւնդ. զի եթէ կայսր չելանէ ըստ քո հրաման, և չոնք կան քեզ ի ծառայութեան, ո՞ր մարդ է յերկրի՝ եթէ կարող է ընդդէմ դառնալ քում հրամանիդ: Տիրաբար հրաման տուր ի ներքս, և ամենայն որ ինչ և ասես՝ վաղվաղակի կատարի»:

Եւ անդէն թագաւորն ի ներքս կոչեալ զղբալբապետն, հրամայէր զրել հրովարտակ, և ոչ ևս ըստ սովորութեանն, այլ բանս զայրազինս իրր առ ատելիս և անպիտանս, շիշելով ամենեկն զմեծամեծ վաստակս տիրասէր մարդկանն. այլ միայն կոչոյ հրաման տուեալ յականէ, յանուանէ զարս զոր ինքն ճանաչէր: Եւ այս անուանք են նախարարացն. ի տոհմէն Սիւնեաց ՎԱՍԱԿ անուն:

Ի տոհմէն Արծրունեաց ՆԵՐՇԱՊՈՒՅ անուն:

Ի տոհմէն Ռըշտունեաց ԱՐՏԱԿ անուն:

Ի տոհմէն Սորխոունեաց ԳԱԴԻՇՈՅ անուն:

Ի տոհմէն Մամիկոնէից ՎԱՐԴԱՆ անուն:

Ի տոհմէն Մոկաց ԱՐՏԱԿ անուն:

Ի տոհմէն Ապահունեաց ՄԱՆԷՃ անուն:

Ի տոհմէն Ամատունեաց ՎԱՀԱՆ անուն:

Ի տոհմէն Վահնունեաց ԳԻԻՏ անուն:

Ի տոհմէն Անձեացեաց ՇՄԱԽՈՆ անուն:

Չայս նախարարքս յականէ յանուանէ կոչեցին ի դուռն արքունի. և կէսքն առ նմա իսկ էին ի կարաւանին, և այլքն ի կողմանց հիւսիսոյ ի չոնաց պահակին. թողեալ էր զոմանս ի նախարարացն անդէն յաշխարհին Հայոց:

Արդ թէպէտ և ոչ համագունդ ի միոջ վայրի դիպեցան ամենեքեան, սակայն յառաջագոյն զիտացեալ զխորհուրդս չարաբարոյ բռնաւորին, և զհեռաւորսն ևս իբրեւ զմերձաւորսն ի միոջ վայրի առ միմեանս համարէին:

Եւ ի ձեռն Յովսեփու մեծի եպիսկոպոսի նովին ուխտիւ հաստատեալ՝ խաղացին գնացին յիւրաքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի: Եւ յոյժ փութային վասն եղբարց և որդեաց և սիրելի դայեկասնունդ բարեկամացն՝ որ չարաչար կային ի մեծի նեղութեանն: Վասն որոյ և նոքա զանձինս ի մահ մատնեցին՝ ոչ ինչ զանդիտելով իբրև զանարի վատասիրտս. այլ յոյժ քաջու-

թեամբ պնդէին զանձինս, զի թերևս կարասցեն փրկել զնոսա ի մեծամեծ հարուածոցն:

Եւ իբրև հասին ի դուռն արքունի, ի մեծի շարաթու Ջատկին յանդիման լինէին թագաւորին: Բայց թէպէտ և տեսանէին զեղբարս իւրեանց ի մեծամեծ վիշտս տառապանաց՝ որ վասն անուանն Քրիստոսի ճգնեալք էին պնդապէս, ոչ ինչ տրտում և տխուր զերեսս ցուցանէին հրապարակին: Եւ որչափ նոքա զուարթագին երևէին ամենեցուն՝ առաւել զարմանային չարասէրքն:

Եւ զի օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ, յորժամ ի Հայոց այրուծի ի դուռն երթայր, ի ձեռն պատուաւորի զօրագլխի ուրուք, այր ընդ առաջ յղէր, և հարցանէր զողջոյն և զխաղաղութիւն Հայոց աշխարհին, և երկիցս և երկիցս անգամ զնոյն առնէր. և զհանդէս զնդին ինքնին տեսանէր թագաւորն և յառաջ քան զգործ պատերազմին հասանել զգալն իսկ առ նա՝ մեծի շնորհակալութեան համարէր, և առաջի աթոռակցացն իւրոց և ամենայն մեծամեծացն՝ զովութիւն մատուցանէր ամենեցուն, և յիշէր զնախնեացն զվաստակս, և զանն առն քաջութիւն պատմէր նոցա:

Իսկ այն օր ոչ մի ինչ յայսցանէ ամենեւին ինչ ոչ յիշեաց. այլ իբրև զշարագև մի՝ ոչ դադարէր յուզել և շարժել զբուք ձմերայնուոյ: Որպէս և նմանեալ իսկ էր ծովածուփ արէկոծ

խռովութեան, ոչ դուզնաքեայ վեր ի վերոյ. այլ անդստին յանդնդոց բարձրանայր փրփրեալ կուտակեալ, և վիշապաձայն որոտալով, զազանաբար գոչելով առ հասարակ դողացուցանէր զտիեզերական իշխանութիւնն, որպէս թէ վրեալ տաքածանիցի համատարած ամենայն ի վերայ լեքանց, խորոց և ձորոց՝ ապականել միանգամայն զլայնութիւն դաշտացն վայելչութեան:

Մոնչելով բարբառ արձակեալ և ասէ. «Երգուեալ իմ յարեգակն, ի մեծն աստուած — որ ճառագայթիւքն իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և ջերմութեամբն կենդանածնէ զամենայն գոյացեալսն — եթէ ոչ վաղիւ ընդ առաւօտն, ընդ երևումն սքանչելւոյն, ընդ իս իւրաքանչիւր ձունր նմա ոչ կրկնեսջիք՝ խոստովանելով զնա աստուած, ոչ ինչ թողացուցից ձեզ՝ զամենայն նեղութիւնս չարչարանացն ի վերայ ածելով, մինչև ակամայ կատարիցէք զկամս հրամանաց իմոց»:

Իսկ հաւատացեալքն հաստատեալք ի Քրիստոս՝ ոչ ի սառնամանեաց ձմերայնուոյն հովանային, և ոչ ի տապոյ խորշակին ջեռնութիւն, և ոչ յահագին ձայնէն սարսէին, և ոչ ի սպառնալեաց տանջանացն զանդիտէին. այլ ի վեր հալեցեալք զգօրութիւնն Քրիստոսի յօգնութիւն եկեալ տեսանէին, և զուարթագին դիմօք և համեստ բանիւք յառաջ մատուցեալ՝ տային պա-

տասխանի թագաւորին.

«Խնդրեմք ի քէն, արքայ քաջ, ունկն դիր սակաւ բանից մերոց, և քաղցրութեամբ լուիցես զոր ասելոցս եմք:

«Քանզի յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն Շապհոյ արքայից արքայի, որ էր հայր հաւուն քո Յազկերտի, և ետ նմա Աստուած զերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սովին օրինօք որով և մեք իսկ վարիմք այժմ, և հարքն մեր և հաւք հարցն մերոց կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս, և սիրով կատարէին զամենայն հրաման բանի նորա, և բազում անգամ ի նմանէ մեծապարզեք ելանէին: Եւ յայնց ժամանակաց մինչև ի քո հայրենի աթոռ՝ և մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք. բայց թերևս քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն»:

Չայս ասելով ցուցանէին զքաջութիւն արութեանցն լաւագոյն քան զառաջնոցն ըստ զինուորութեան կարգի: Իսկ զմտից և զսակից, և որ այլ ևս էին հարկ աշխարհին, բազմագոյն քան առ հարբն նորա երթայր յարքունիս:

Շնա և ի սուրբ եկեղեցւոյն, որ էր ազատ ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ, և դու ընդ հարկաւ եղիր. և մեք առ սէր քոյոյ տէրութեանդ ոչ ինչ ընդդիմացաք քեզ: Արդ վասն էր յուզեալ իցէ ցասումնս այս ի վերայ մեր. առա զու մեզ զպատճառս վնա-

սուն. եթէ օրէնքն մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քո»:

Իսկ չարազէն լի ամենայն նենգութեամբ՝ զերեսս ի մի կոյս դարձուցեալ և ասէ. «Վնաս համարիմ ընդունել ի գանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ, և անօգուտ զքաջութիւն արութեան ձերոյ. քանզի տգիտաբար մոլորեալ էք ի ճշմարիտ օրինացս մերոց, և գաստուածս անարգէք և զկրակ սպանանէք և զՉուրս պղծէք, և զմեռեալս ի հող թաղելով զերկիր ապականէք, և քրտիկար շաննելով ոյժ տայք Հարամանոյ. և որ մեծ քան զամենայն՝ զի հանապազ ի կանայս ոչ մերձենայք. և մեծապէս լինի դիւաց խնդութիւն, չխրատելով ձեր և չպահելով զամենայն կարգս մոգաց: Տեսանեմ զձեզ իբրև զխաշինս ցրուեալս և վայրատեալս յանապատի, և յոյժ զեղջ է մտաց իմոց՝ թէ գուցէ աստուածքն բարկացեալ վասն ձեր՝ ի մէնջ վրէժս առնուցուն: Այլ դուք եթէ կամիք կեալ և կեցուցանել զանձինս ձեր, և մեծարանօք անդրէն յուղարկիլ, զոր ասացի՝ վաղիւ վաղվաղակի կատարեցէք»:

Յայնժամ երանելի նախարարքն առ հասարակ զձայնս իւրեանց բարձին և ասեն յանդիման ամենեցուն. «Մի դու, արքայ, և մի զայդ այլ ևս առ մեզ ասեր. քանզի ոչ է եկեղեցի շինուած մարդոյ, և ոչ տուրք արեզական, որպէս դուդ այլ ընդ այլոյ կարծես՝ թէ աստուած իցէ.

ոչ միայն զի աստուած չէ, այլ և կենդանի չէ: Այլ եկեղեցիք ոչ են պարզեք թագաւորաց, և ոչ արուեստ ճարտարութեանց, և ոչ գիւտք իմաստնոց, և ոչ աւար քաջութեան զինուորաց, և ոչ պատիր խարէութիւնք զիւտաց. նա և բնաւ իսկ ամենեկին զինչ և ապացես յերկրաւորացս, կամ ի վեհից կամ ի վատթարաց, բնաւ ուրեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գացի: Այլ շնորհք են մեծին Աստուծոյ, ոչ միում ումեք ի մարդկանէ տուեալ, այլ ամենայն բանաւոր ազգաց որք վիճակեալք են ի բնակութիւն ի ներքոյ արեգականս: Հիմունք նորա եղեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի. ոչ ներքինք շարժել կարեն, և ոչ վերինք զըրզուեցուցանել: Եւ զոր երկինք և երկիր ոչ դողացուցանէ՝ մի ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա: Հնապա, որով օրինակաւ զինչ կամ իս առնել՝ կատարեա. պատրաստ եմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս հարուածոցն տանջանաց զոր սպառնացար. ոչ միայն ի չարչարել՝ այլ և ի մեռանել: Եւ եթէ դարձեալ ևս զնոյն քանս հարցանես՝ ի միոջէ միոջէ լուիցես առաւել քան զդոյն պատասխանի»:

Յայնժամ դաննացեալ քան զլեզի թագաւորն՝ փլուզանէր անդէն ի փորին զծով կամաւոր մաղձոյն իւրոյ. և ընդ քիթն և ընդ բերանն առ հասարակ գոլոշի ջերմախառն ելանէր, իբրև ի սաստիկ հնոցէ ծուխ թանձրացեալ: Եւ

առ չհանդուրժել սրաին իւրոյ՝ կոտորէր զգօրութիւնս մարմնոյն, և ծակոտէր զբազմամթեր աման խորհրդոցն, ցրուէր և վատնէր զամենայն խորհումն նենգութեան: Եւ զոր ոչ երբէք կամէր իւրոց սիրելեացն յայտնել՝ ահամայ առաջի ծառայիցն Քրիստոսի մերկանայր և զնէր զամենայն կարգաւ:

Երեքկնէր և չորեքկնէր զանսուա երդումն յարեգակն, և ասէր այսպէս. «Ոչ կարէք աւերել զանխար ամուրս իմ. և ոչ որում ցանկացեալդ էք՝ վաղվաղակի տամ դտանել ձեզ. այլ զամենեսեան զձեզ և որ ի գնդիս են՝ չարաչար կապանօք ի Սագաստան տամ անցուցանել ընդ անճանապարհ տեղիս, որ և բազումք ի ձէնջ ի խորշակէ յերթալն սասակիցին, և մնացեալքն անկցին ի բերդս ամուրս և ի բանդս անելս: Եւ ի ձեր աշխարհն առաքեցից զօրս անթիւս հանդերձ փղօք, և զկին և զորդիս ի Խուժաստան տամ խաղացուցանել. և զեկեղեցիս, և զոր անուանէք վկայարանս՝ քակեցից, քանդեցից և յապականութիւն դարձուցից. և եթէ ոք ընդդէմ դարձեալ գտցի՝ կոխան եղեալ գազանաց անողորմ մեռանիցի: Եւ զամենայն ասացեալս արարից և կատարեցից առ մնացորդս աշխարհին»:

Եւ վաղվաղակի հրամայէր զպատուական նախարարսն հանել մեծաւ անարգանօք յերեսաց իւրոց. և զգուշութեամբ հրաման տուեալ դահ-

ճապետին՝ առանց կապանաց յիւրաքանչիւր վանս պահել, և ինքն զառածեալ անդրէն դառնայր անմխիթար տքտմութեամբ յօթեանան անկանէր:

Իսկ հաւատացեալքն ճշմարտութեամբ ի Քրիստոս՝ ոչ ինչ երկմտութեամբ թերահաւատէին յառաջին խրատուէ սուրբ վարդապետացն իւրեանց. այլ տակաւին խնդրէին հնարս իրացն, թէ որպէս զանձինս և զսիրելիս հանցեն ի մեծ հեղութենէն: Եւ բազում անգամ ջանալով, և մեծամեծացն որ օգնականք էին նոցա ի Դրանն արքունի՝ խոստմունս մեծամեծս առաջի դնէին առ ի յոյս կարասուոյ, և ոչ սակաւ զանձս առ ժամայն ծախէին նոցա:

Եւ իբրև յամենայն կողմանց եկն փակեցաւ անել արգելան նոցա, յայնժամ զխորհուրդն Աբրահամու ի մէջ առեալ՝ աղազակէին և ասէին ի սիրտս իւրեանց. «Ամենեցուն մեր նուիրեալ և եղեալ զեղբարս և զորդիս և զամենայն սիրելիս ընդ կապանօք իբրև զՍահակ ի վերայ սուրբ սեղանոյն, ընկալ, Տէր, զկամաւոր պատարագս մեր, և մի տար զեկեղեցի քո յայալն կատականաց անօրէն իշխանիս այսօրիկ»:

Մի ոմն ներքինի ի խորհրդակցացն արքայի ի ծածուկ ունէր զանքակ սէրն ի Քրիստոս— քանզի մկրտեալ իսկ էր յաւազանն կենդանի— և մեծապէս հոգ տանէր հնարից կենաց վշտացելոցն: Եւ իբրև ստուգեաց ճշմարտիւ, եթէ զոր

բազում սպաննացաւ թագաւորն չարիս՝ զամենայն կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց, թէպէտ և ոչ ամենեցուն՝ այլ սակաւուց ի նոցանէ խրատ ետ և ուսոյց ելս հնարից, զի առ անգամ մի ի նեղութենէ անտի զանձինս ապրեցուցեն:

Եւ մինչդեռ գունդ կազմէին՝ որ զնոսա շկօթակ արասցեն յանդարձ օտարութիւն—երպէս զբազում նախարարսն ի Վրաց աշխարհէն արարին—ի նմին ժամանակի գուժկան հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց՝ եթէ գունդ հատաւ ի թըշնամեացն, որ ելին աւերեցին զգաւառս բազումս արքունի: Եւ այս լինէր մեծ օգնականութիւն նոցա յերկնից: Եւ անօրէնն ճեպեալ տագնապէր զայրուձին յառաջ արձակեալ, և ինքն փութայր ստիպաւ զհետ երթալ. և ի խոր խոցեալ ի խորհուրդսն՝ ցրուէր զառաջին հաստատուն երգումն:

Իսկ երկիւղածացն Տեառն զայս տեսեալ՝ մեծաւ յուսով աղօթելով ասէին միաբան. «Դու Տէր ամենայնի, որ զիտես զծածկեալս սրտից մարդկան, և յայտնի են առաջի քո ամենայն աներևոյթ խորհրդոց, և ոչ ինչ խնդրես վկայութիւն յերևելեաց. որպէս զի և զանգործս մեր տեսին աչք քո. արդ առաջի քո հեղումք զխրնդրուածս մեր: Ընկալ, Տէր, զծածկութիւնս աղօթից մերոց, և կատարեա զմեզ ի հաճոյս պա-

տուիրանաց քոց, զի ամաչեսցէ չարն որ խրոխտացեալ մարտնչի ընդ մեզ իշխանութեամբ անօրինին: Շարժեա, Տէր, զկամակոր խորհուրդս նենգաւորին, և խափանեցո զկամս ամբարշտութեան նորա, և դարձո զմեզ խաղաղութեամբ խորհրդոցն անդրէն ի սուրբ եկեղեցին. զի մի յանկարծակի յափշտակեալ աւերեսցի չարաչար ի թշնամեաց»:

Եւ անձամբք իւրեանց զայս ուխտ եղեալ անքակութեամբ ընդ Աստուծոյ, զի հաստատուն կացցեն ըստ առաջին խորհրդոցն, պատգամ ի ներքս յղէին գնոյն խրատտուն իւրեանց, իբր թէ կատարեսցին կամք անօրէնութեան նորա:

Զայն իբրև լուաւ թագաւորն՝ յոյժ ցնծացեալ բերկրեցաւ, կարծեցեալ զղինն հասանել նմա յօգնականութիւն, շրջեալ և աւերեալ զհաստատուն խորհուրդս ծառայիցն Աստուծոյ. զի ահա մատուցանեն երկրպագութիւն արեգական, պատուեալ գնա զոհիւք և ամենայն օրինօք մոգութեանն:

Եւ զայն ոչ կարաց իմանալ ցնորեալն՝ եթէ անստուեր լոյսն արեգականն արդարութեան սպառէր և մաշէր զխաւարային խորհուրդս նորա, և եղծեալ ապականէին ամենայն խեղաթիւր կամք նորա: Եւ կուրացեալ ի ճշմարտին յայտնութենէ՝ որ ինչ իմացաւ զպատրանս խարէութեանն որով վրիպեացն: Հեղոյր արկանէր առա-

ջի նոցա զպարգես երկրաւորս, և վերստին ամեմենեցուն զպատիւս և զգահսն նորոգէր, յառաջ մատուցանելով և երևելի առնելով ընդ ամենայն տիեզերական իշխանութիւնն: Եւ անբաւ առատութեամբ ազարակս և աւանս միում միում նոցա յարքունուստ շնորհէր. սիրելիս և բարեկամս կարդայր գնոսա, և առ հպարտ յանդգնութեան մտացն կամակորութեան՝ կարծէր եթէ փոխանակիցի ճշմարտութիւնն ընդ ստութեան:

Եւ զայս արարեալ, բազում այրուծի գումարէր ընդ նոսա, և ի մոգուցն ոչ սակաւս, աւելի քան գելթն հարիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա, և զմեծ ոմն իշխան մոգպետ կացուցանէր ի վերայ նոցա: Խոնարհէր և աղաչէր պատուիրելով, թէ մինչ ես ի պատերազմէս դարձեալ գայցեմ խաղաղութեամբ, ձեր արարեալ և կատարեալ իցէ զամենայն ըստ կամաց իմոց: Եւ այսպէս շքով և պատուով առաջնորդէր նոցա գերկայնութիւն ճանապարհին անդրէն յերկիրն Հայոց: Եւ ինքն աւետիս խնդալիս առաքէր յատուշանս բազումս, գրէր և ցուցանէր մոգաց և մոգպետաց և ամենայն մեծամեծաց կողմանց կողմանց աշխարհաց՝ որպէս դիցն օգնականութեամբ զգործ քաջութեան իմոյ յառաջ մատուցեալ:

Իսկ խոհերականքն այնուհետև յարուցեալ յիւրաքանչիւր խաւարային դարանաց՝ իզձ լի-

նէին վազվազակի զհրամանն կատարել. ձայն արարեալ յաշխարհս հեռաւորս՝ միանգամայն խաղալ գնալ յերկիրն արեւմտից: Եւ մինչ չև հասեալ էին ի մեծ յաշխարհն Հայոց, փայտ ընկենուին և վիճակս արկանէին, թէ որ լեզու որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն: Զի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս Հայոց աշխարհին՝ նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և Լըփնաց, Աղձնեաց և Կորդուաց և Ծօզէից և Դարսան և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնէութիւն:

Եւ անգգայ յարձակմամբ յաւարի առնուլ փութային զգանձս սուրբ եկեղեցեացն. և իբրև զգևս այնուհետև առ միմեանս հասանէին: Եւ լինէր գունդ զօրաց բազմաց, և չարասէրն սատանայ իբրև զօրավար ի մէջ նոցա երևէր, և անզադար յորդորելով զամենեսեան ձեպեալ փութացուցանէր: Կէս եղեալ զժամանակն՝ զամիսն վեցերորդ, տագնապէին և ստիպէին արքունի հրամանաւ:

«Մինչև ի նաւասարդէ ի նաւասարդ, ասէ, յամենայն տեղիս՝ որ իցեն ընդ իշխանութեամբ թագաւորին մեծի, բարձցին կարգք եկեղեցւոյ, փակեացին և կնքեացին զբունք սուրբ տաճարացն, գրով համարով առցին նուիրեալ սպասքն յարքունիս, լռեացեն ձայնք սաղմոսացն և դադարեացեն ընթերցուածք անսուտ մարդարէիցն: Քահա-

նայք մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդս, և հաւատացեալքն ի Քրիստոս՝ արք և կանայք, որ ընակեալ են յիւրաքանչիւր մենանոցս, փոխեսցեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց:

«Դարձեալ և կանայք նախարարացն կալցին զուսումն վարդապետութեան մոզացն: Ուստերք և դստերք ազատաց և շինականաց՝ կթթեսցին ի հրապարակս նոցուն մոզաց: Կարճեսցին և արգելցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան զօր ունէին ի նախնեաց ըստ կարգի քրիստոնէութեանն. այլ փոխանակ ընդ կնոջ միոյ՝ բազում կանայս արասցեն. զի աճեցեալ բազմասցին ազգք Հայոց: Դստերք՝ հարանց լինիցին, և քորք՝ եղբարց. մարք մի ելցեն յորդոց, այլ և թոռունք ելցեն յանկողինս հաւուց:

«Պատրուճակք մի մեռցին անյազ, եթէ յօդեաց իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջառաց և եթէ ի հաւուց և եթէ ի խոզաց: Հայսք առանց փանդամի մի զանգցին. ծիրտք և քակորք ի կրակ մի եկեսցեն. ձեռք առանց զումիգոյ մի լուսացին. շնջրիք և աղուէսք և նապաստակք մի մեռցին: Օձք և մողէսք, զորտք և մրջմունք, և որ այլ ևս խառնամինդոր բազմաձճիք են՝ մի կացցեն. այլ վաղ թուով համարով ի մէջ բերցին ըստ արքունի չափոյն: Եւ որ այլ ևս ինչ սպասք իցեն, կամ զոհից կամ սպանդից, ըստ տօնական

կարգին՝ տարեոր թուականին, և ըստ կապճաթիւ մոխրաչափ կարգին:

«Ձայս ամենայն որ ասացաք՝ առ ժամանակ մի մինչև ի գլուխ տարւոյ կատարեսցեն ամենեքեան. և զայլն ամենայն առ յապա պատրաստեսցեն»:

Իսկ զայս ամենայն հրաման պատուիրանաց առեալ մոզացն և մոզպետաց, զտիւ և զգիշեր փութային հասանել յաշխարհն Հայոց. և առ յոյժ խնդութեանն ոչ երբէք յագէին երկայնութեամբ ճանապարհին:

ԵՐՐՈՐԿ ՅԵՂԱՆԱԿ

Վ Ա Ս Ն Մ Ի Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն

ՍՈՒՐԲ ՈՒՅՏԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Թէպէտ և ոչ իցեմք բաւական ասել զամենայն չարիան որ անցին անդէն ի կարաւանին ընդ գունդն Հայոց, սակայն և ոչ լռել կամիմք ծածկելով զվիշտս նեղութեանն. այլ ասասցուք փոքր ի շատէ, զի ձայնակիցք լիցուք այնոցիկ որք դառնապէս զմեզն ողբային. զի և դու իբրև լուիցես՝ ոչ սակաւ արտասուս հեղուցուս ի վերայ ազգին թշուառութեան:

Զի ահա անդէն ի մեծ բանակին Պարսից՝ յազգաց ազգաց որք են հաւատացեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի, իբրև տեսին զչար յանձնառութիւնն Հայոց, յոյժ հարան ի միտս իւրեանց, և կործանեցան անկան ի վերայ զիմաց իւրեանց: Բազումք ի նոցանէ թաղծեալ ի սուգ ծանրութեան, հարեալ յողիս և դառնացեալ յար-

տասուս, եկին և յանդիմանեցին զնախարարեանն, և յոյժ դարովեցին զուխտ քահանայութեանն:

Զգուէին զամենեսեան և ասէին. «Զի առնիցէք զսուրբ կտակարանսդ, և կամ յո՞ տանիցիք զսպաս տէրունեան սեղանոյն. մոռանայցէք արդեւք զհոգևոր օրհնութիւնսդ, և կամ լոեալ դադարիցէք ի մարգարէական ձայնիցդ: Կափուցէք զաչս յընթերցուածոց, և խցէք զականջս ի լսելոյ. միթէ զմտացդ անմոռացութիւն սչ յիշիցէք: Զինչ առնիցէք զպատուիրեալն ի Տեառնէ. «Որ ուրացի զիս առաջի մարդկան՝ յուրաստեղէց և ես առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է, և հրեշտակաց սրբոց»:

«Վարդապետք էիք առաքելական քարոզութեանցն. արդ աշակերտք լինիցիք մուր խաբէութեանն: Ուսուցիչք էիք ճշմարտութեանն, արդ ուսուցանիցէք զպատիր խաբէութիւն մոգաց: Քարոզք էիք արարչական զօրութեանն, արդ զտարերս աստուածս խոստովանիք: Յանդիմանիչք էիք ստութեան, արդ և քան զսուտն ստագոյնք լինիցիք: Ի հուր և ի հոգի էիք մկրտեալք, արդ ի մոխիր և յաճիւն թաթաւիցիք. կենդանի մարմնով և անմահ արեամբ էիք սնեալ, արդ ի ձենձեր զոհից և ի շարաւս աղտեղիս մրձոտիցիք: Տաճար էիք Հոգւոյն սրբոյ, արդ զոհարան զիւանց լինիցիք. քրիստոսագոյնացք էիք ի ման-

կութենէ, արդ մերկացեալք ի փառացն՝ զիւրաքար արեգական կաքաւիցէք:

«Ժառանգ էիք արքայութեանն, արդ անձամբ զանձինս արարէք ժառանգ դեհենին: Նոցա է սպառնացեալ հուրն անշէջ, ընդէր զուր ընդ նոսա այրեցեալ սոչորիցիք. նոցա սլարարի որդն անմահ, իսկ արդ դո՞ւք սլարարիցէք զմարմինս ձեր նմա ի կերակուր. խաւարն արտաքին նոցա թանձրացեալ սրահի, զուր լուսագգետք՝ ընդէր յուղարկեցեայք ընդ նոսա ի նոյն խաւար: Նոցա էր փորեալ զխորխորատն, զուր ընդէր լցէք յառաջագոյն. նոքա ի վաղնջուց հետէ էին իսկ կուրացեալք, զուր զիանդ զկնի կուրացն կուրացարուք: Ե՞րբ ուսանիցիք զբազմաթիւ անուանս աստուածոցն նոցա, այն որ չիք ուրեք ի միջի և ոչ մի: Թեթևացեալք ի ծանր բեռանց՝ անձամբ անձին առէք բռն ծանրութեան. ազատեալք ի մանկութենէ՝ չարաշար մտէք յանազատի ծառայութիւնն:

«Եթէ գիտէիք և երևէր ձեզ յայտնի, սուգ առին երկինք ի վերայ ձեր, և թաղծեցաւ երկիրս ի ներքոյ ոտից ձերոց: Հրեշտակք ի վերուստ են ձեզ բարկացեալք, և ի յերկրէս մարտիրոսքն են ձեզ ցասուցեալք: Ողորմիմ ողորմիմ սիրելեաց ձերոց, և բազում անգամ ողորմիմ անձանց ձերոց: Զի թէ մարդոյ փրկեալ էր զձեզ ի ծառայութենէ, և զուր անձամբ զան-

ձինս այլում ի ծառայութիւն արկանէիք, ի մեծ բարկութիւն բրդէիք զառաջին տէրն ձեր. իսկ արդ զի՛նչ առնիցէք զաստուածասաստ հրամանն. «Ես եմ Աստուած, և չիք այլ ոք բաց յինէն, և ոչ զկնի իմ այլ ոք լիցի Աստուած. Աստուած նախանձոտ եմ ես, հատուցանեմ զմեզս հարց յորդիս մինչև յեւթն դար»: Իսկ եթէ որդիքն արդարք՝ վասն հարցն մեղաց ընդունին զսատակումն, իսկ յորժամ ինքեանք որդիքն իսկ մեղիցեն, ո՞չ ա՛նա միանգամայն զանձանց և զհարց տայցեն ի միասին:

«Դուք էիք մեր ամուր պարիսպ ապաստանի. յորժամ աստի վտանգ հասանէր՝ առ ձեզ յանդորր ելանէաք. արդ մեծ ամուրդ այդ հիմն ի վեր տապալեցաւ: Դուք էիք մեր պարծանս առ թշնամիսն ճշմարտութեան, արդ դուք էք մեր նախատինք առ նոյն թշնամիս: Յայժմ վասն ձերոյ ճշմարիտ հաւատոցն և ի մեզ փոքր ի շատէ ինայէին. և արդ ի պատճառս ձեր և զմեզ անդորմ գատին: Ոչ միայն զանձանց դատաստան տալոց էք առաջի ահեղ ատենին Աստուծոյ, այլ և բազմաց ամենեցուն՝ որ ի ձեր պատճառս և զնոսա ևս չարչարեսցեն»:

Զայս և առաւել քան զսոյն խօսեցան ընդ մեծամեծս աւագանւոյն, և յաւելին ցաւս ի վերայ ցաւոց: Յայտնել և ցուցանել նոցա զխորհուրդն ոչ կամէին, լռել և չառնել պատասխանի

անհնար էր. հեղձամղձուկ եղեալ մեծապէս յարտասուս հարկանէին: Ընդ նոսին դառնացեալ լսողք և տեսողք յանմխիթար սուգ լինէին ամենեքեան:

Յայնմ ժամանակի քահանայքն որ անդէն ի զօրուն էին, առ չժուժալ սրտիցն բարկութեան՝ քակեալ որոշեցան ի նախարարացն և յամենայն բազմութենէն. և զմի ոմն դեսպան ձիով առաքեցին փութապէս յաշխարհն Հայոց: Գոյժ ի բերան առեալ և զօձիս պատառեալ, հասեալ ի ժողովս եպիսկոպոսացն, մեծապէս յարտասուս հարեալ, կայր և պատմէր զամենայն անցս շարշարանացն. այլ ոչ յայտնէր նոցա զժածկութիւն խորհրդոցն:

Յայնմ ժամանակի սփռեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և առաքեցին զբրեպիսկոպոսս ի գեօղս և յագարակս և ի բազում ամուրս լեռնային զաւառացն: Դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց և կանանց, շինականաց և ազատաց. զքահանայից և զմենակեցաց. խրատ եղին, պնդեցին և արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի:

Եւ յառաջին բան խորհրդին այս հաստատեցաւ. «Զեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ. և մի խնայեսցէ հայր յորդի, և մի ակն առնուցու որդի հօր պատուոյն: Կին կռուես-

ցի ընդ առն ամուսնոյ, և ծառայ դարձցի ընդ-
դէմ տեառն իւրոյ: Օրէնք աստուածային կաց-
ցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նմին
օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս դատա-
պարտութեան»:

Եւ իբրև այս այսպէս հաստատեցաւ կազ-
մեցաւ, երևեցան ամենեքեան զինեալք և սաղա-
ւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին՝ ոչ մի-
այն արանց քաջաց, այլ և կանանց առնականանց:

Իսկ գունդն Հայոց ամենայն օգնականօքն
հանդերձ և մոզացն բազմութեամբ՝ յամսեանն
չորբորդի եկին հասին յաշխարհն Հայոց, ի զիւ-
ղաքաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Անդզ: Բա-
նակեցան, բոլորեցան, զետեղեցան, և յամենայն
կողմանց անդր ժողովեցան, և էին անթիւ բազ-
մութիւն:

Եւ եղև յետ աւուրց քսան և հնգից, մոզ-
պետն ինքնին մոզօքն հանդերձ հասանէր մեծաւ
զօրութեամբ՝ քակել զգրունս եկեղեցւոյն յաւուր
միաշաբաթուն. զփորձ առնուլ կամէր զառաջար-
կութեան գործոյն: Իսկ սուրբն Ղևոնդ երէց միա-
բանութեամբ առաջին խորհրդակցօքն և բազում
ուխտիւ ի տեղոջ անդ պատրաստական զիպե-
ցաւ, ոչ ետ թոյլ: Թէպէտ և ոչ էր տեղեկագոյն
մտաց ամենեցուն նախարարացն, և ոչ զօրու-
թեան ուժոյ մոզպետին, ոչ ինչ եկաց մնաց ա-
մենայն եպիսկոպոսացն, և ոչ առ սակաւ մի

համբեր անօրէն իշխանին թողացուցանել. այլ
բազում աղմուկ աղաղակի զօրացն և մոզաց հա-
սուցանէր: Քանզի վիրգս ի ձեռն առեալ՝ զկա-
ռափունս մոզացն և մոզպետին ջարդեցին. փա-
խրստական յիրաքանչիւր վանս արկանէին, և
ինքեանք զպաշտօնն բարձրացուցեալ յեկեղեց-
ւոջն՝ զտէրունական կանոնն կատարէին, մինչև
յերեկոյն միաշաբաթին անդադար լինելով:

Եւ յետ այսր տազնապի խոովութեան՝ յա-
մենայն կողմանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն
արանց և կանանց ի տեղին հասանէին: Եւ անգ
էր տեսանել զմեծ աղէտ տարակուսին. ոմանք
զգերարտօսը արձակելով իբր յաղբերականց հո-
սէին յաչաց իւրեանց. այլք բարձրածիչ աղաղա-
կաւ՝ իբր այն թէ գերկինս դողացուցանէին, իսկ
կէսքն խիզախելով և ի զէնս ընթանալով՝ զմահ
քան զկեանս ընտրէին: Իսկ սմանք ի սուրբ ուխ-
տէ եկեղեցւոյն՝ զաւետարանն ի ձեռն առեալ,
աղօթիւք առ Աստուած կարդային. և այլք ըղ-
ձանային զպատառումս երկրին՝ զի անձանց լիցի
գերեզման: Եւ այսպէս շտապ տազնապի ի վե-
րայ մոզպետին հասուցանէին: Բազում անգամ
աղաչէր զօգնականսն իւր, զի ի մահուանէ կա-
րացեն զնա ապրեցուցանել, և ողջանդամ ան-
գէն յարքունիս հասուցանել:

Այլ վասն գործոյն յոր եկեալն էր՝ սախէր
զնոսա և ասէր. «Թող գրեմ և ցուցանեմ մեծ

թագաւորին, զի ի բաց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ և ինքեանք աստուածքն եկեսցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոգութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն. որպէս զփորձ առ ի զմիաբանութեան ուխտին եկեղեցւոյ: Զի թէ էին զօրք աշխարհիս մոգք, ոչ ինչ խնայէին սոքա ի նոսա սատակմամբ՝ ոչ միայն զարտաքինսն, այլ և յեղբարս և յորդիս և յամենայն մերձաւորս իւրեանց, նաև ոչ յանձինս իւրեանց: Մարդք որ ոչ ի կապանաց զանգիտեն, և ոչ ի տանջանաց երկնչին, և ոչ ի ստացուածոց պատկառին, և որ յետին չար է քան զամենայն չարիս՝ զմահ քան զկեանս ընտրեն, թվ է որ կարէ նոցա զիմակաց լինել:

«Լուեալ իսկ իմ էր ի նախնեաց մերոց, եթէ յաւուրս Շապոյ արքայից արքայի, իբրև սկսաւ ուսումնդ այդ աճել և բազմանալ և ընուլ զամենայն երկիրն Պարսից, և ևս անդր յարևելս հասանել, որ վարդապետքն էին օրինացն մերոց՝ յորդորեցին զթագաւորն, զի մի բնաւ ամենևին բարձցին օրէնք մոգութեան յաշխարհէն. ետ հրաման սաստիկ զի լսեալ դադարեսցէ քրիստոնէութիւն: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգելուլ, ևս քան զևս աճեցին և բազմացան, և հասին մինչև յաշխարհն Քուշանաց, և անտի ի հարաւակողմն մինչև ի Հնդկիս տարածեցաւ:

«Եւ այնպէս աներկիւղ և համարձակք էին

յաշխարհին Պարսից, մինչև յամենայն քաղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին՝ որ զանցուցանէր զայժառութեամբ զթագաւորաբնակ արքունեօքն: Շինէին և՛ վկայարանս իմն անուանեալս, և զնոյն զարդ եկեղեցեաց զարդարէին, և յամենայն տեղիս՝ յապատս և յանապատս միայնանոցս շինէին: Եւ իբրև ոչ ինչ երևէր յայանի օգնութիւն ուստեք, աճելով աճէին և բազմանալով բազմանային, և մարմնաւոր մեծութեամբք մեծանային: Զպատճառս հարստութեանն մեք ինչ ոչ զիտէաք. բայց այսչափ ինչ ճշգրտիւ իմանայաք՝ զի տեղեքբք ամենայն զկնի ուսմանց նոցա գնային:

«Թէպէտ և արկ ի նոսա թագաւորն զձեռն իւր խստութեամբ, և զբազումս կալաւ և չարչարեաց ի նոցանէ, և զևս բազումս մահուամբ սատակեաց, դառնացաւ և ձանձրացաւ յանձն իւր, և զնոսա ոչ կարաց նուազեցուցանել ի բազմութենէն: Դարձեալ թէպէտ փակեաց և կնքեաց զգրուես եկեղեցեացն ընդ ամենայն աշխարհն Պարսից, նոքա զամենայն տուն եկեղեցի արարին, և յամենայն տեղուջ զիւրեանց օրէնսն կատարէին: Եւ զանձինս իւրաքանչիւր վկայարանս համարէին, և լաւագոյն զշինուածս մարդկեղէնս քան զհողեղէնսն հաշուէին: Սուրբ սպանողացն բթեցան. և նոցա պարանոցքն ոչ ձանձրացան. աւարառութ ստացուածոց նոցա աշխատեցան, և աւարն օր քան զօր աճեցեալ բազմացաւ: Սըրտ-

մտեալ էր թագաւորն, և յոյժ դառնացեալ դահիճքն բարկութեան. իսկ նոքա արթունք և զուարթունք, և խնդալից ընդունէին զամենայն հարուածս տանջանացն, և սիրով տանէին զամենայն յափշտակութիւն ընչից իւրեանց:

«Քբրև ետես թագաւորն եթէ գոռօ տուեալ զիմեցին ի մահ իբրև խաշինք սուրբք յաղն երկնաւոր, արգել և կարճեաց ի նոցանէ զհարուածս տանջանացն. և հրաման ետ մոզաց և մոզպետացն, զի մի ամենևին ոք խուեսցէ գնոսա, այլ հաստատեալ կայցեն աներկիւղութեամբ յիւրաքանչիւր ուսմունս, մոզն և զանդիկն և հրեայն և քրիստոնեայն, և որ այլ բազում կեշտք են ի կողմանս կողմանս աշխարհին Պարսից: Եւ ապա առ երկիրն զխաղաղութիւն հաստատութեամբ, և լռեալ զաղարեցին ամենայն խոռովութիւնք յուզմանց: Քանզի ընդ մերոյ աշխարհին շարժման՝ և արեմուտք ևս մեծապէս շարժեցան, և ամենայն տաճկաստան ընդ նոսին խոռվեցան:

«Ձայն ահա ի լսելոյ զիտեմք. բայց այս որ ետ ինձէն աչօք տեսի, թուի ինձ՝ թէ մեծազոյն ևս լինի քան զառաջինն: Արդ դու որ մարգպանդ ես աշխարհիս, պարտ է քեզ փոյթ յանձին ունել, գրել և ցուցանել յարքունիս զմիաբանութիւն բռնութեանս, որպէս աներկիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զհրամանս արքունի: Եւ եթէ չէր մեր աճապարեալ և ի փախուստ դարձեալ, միում

ի մէնջ ոչ տային սպրել: Եւ եթէ անգէն մարդիկ այդպէս բռնացան, եթէ յանկարծ զինուորս ևս ընդ ինքեանս միաբանեցուցանեն, ո՞ կարիցէ կալ առաջի զոցա յանգուզն յարձակմանդ:

«Ես ահա անտեղեակ էի անքակ ուխտի եկեղեցւոյդ ի միմեանց. զի այլ է զոր լսէ մարդ, և այլ է զոր տեսանէ հաստատուն իւրովք աչօք: Դու որ ի մանկութենէ յայգմ օրէնս սնեալ էիր, և ճշմարտեալ զիտէիր զպնդութիւն մարդկանդ, եթէ առանց բազում արիւն հեղոյ դոքա մեզ ոչ տան ձեռն արկանել յեկեղեցիսդ, ընդէր ոչ զայդ ամենայն հաւաստեալ յանդիման շասացեր թագաւորին: Քանզի ամենայն նախաբարացն աւագ դու էիր, և զբոլոր աշխարհս քեզ յանձն արարեալ էր մարգպանութեամբ. ընդէր ոչ մեծապէս հօգ տարար յանձն քո: Ձի յայլ ժամս իմաստուն էիր՝ և ես զիտէի. զայս ոչ իմաստութեամբ գործեցեր: Ապա եթէ ոչ, յայտ է եթէ և դու ի նոցա բանի ես, և քոյով խորհրդով անցուցից զայս անցս ընդ իս և ընդ զօրս:

«Արդ եթէ այդ այդպէս է, և քեզ կամք չէ ունել զմոզութիւն, մի ինչ պատկառեր դու երկիւղիւ յարքայէ. ես գրեմ և ցուցանեմ ի դուռն մովպետան մովպետի և դերանդարձապետի և մեծ հազարապետին, զի ածցեն զարքայ ի հաւանութիւն, որպէս զի ի բաց թողացուցէ ըստ առաջին հրամանին, և ի կամս մարդկան ապաս-

տան արասցեն, զի առ սակաւ սակաւ ընդելցին ընդ օրէնս մոգութեան. զի որք կալցին՝ սիրով երևեսցին կատարեալ զհրամանս արքունի: Քանզի մարդ է աշխարհս. դուցէ յորժամ փասս ինչ նոցա առնիցեն, և ինքեանք ցրուեալ վատնեսցին յօտարութիւն: Իսկ յորժամ աշխարհս թափուր լինիցի ի մարդկանէս, յայնժամ և քեզ գլխովին մեծապէս փասս հասանէ յարքունուստ»:

Ետ պատասխանի մարդպանն մոգպետին, և ասէ. «Ամենայն բանք խրատուդ զոր ասացեր՝ ճշմարիտ են. բայց զառաջինն զոր չիմացաք՝ տեսեր, և մեծապէս զղջացաք այժմ: Բայց դու արդ զոր ասեմս արա, և բարիք թուեսցի քեզ. սակաւիկ մի երկայնամիտ լեր և զխորհուրդս քո արգել ի բազմաց. բայց արանց՝ որոց ես ասեմ՝ նոցա յայտնեա, մինչև ես ինձ ոյժ ժողովեցից՝ զոր ի թիկունս ածելոյ, և զուխտ եկեղեցւոյդ թերևս կարացից երկփեղկել: Եւ եթէ զայդ այդպէս արարից, գիտեմ ապա թէ և զհրամանն արքունի կարող եմ կատարել»:

Եւ անդէն հրոս հանեալ ի Սիւնեաց աշխարհէն, զիւր գունդն ստուարացոյց ի թիկունս օգնականութեան մոգաց և մոգպետին: Եւ ապա սկսաւ ասել. «Աղէ դու անգամ մի հրովարտակ ի դուռն տուր վասն այրուձիոյն որ յԱղուանսն է տասն հազար, զի ի ձմերոց ի Հայաս եկեսցեն. և յորժամ գնոսա ի ձեռին ունիցիմք՝ չիք

ոք որ եղծանել կարէ զհրամանն արքունի»:

Պատասխանի ետ մոգպետն և ասէ ցմարդպանն. «Այդ խորհուրդ դարձեալ իմոց բանիցս ընդդէմ է. քանզի մեք յորժամ բռնութեամբ կուուեսցուք ընդ աշխարհիս, աշխարհս ի բաց քանդի, և մեք ի պատուհասէ շապրիմք, անձանց փասս, և արքունի մեծապէս զեան»:

Եւ ոչ ինչ կամեցաւ ամենևին ունին դնել նմա մարդպանն, զի սրտի մտօք կալեալ էր զպարսկական օրէնսն: Սկսաւ այնուհետև պատրել զոմանս կարասեաւ և զոմանս ողորական բանիւք. զուամիկն ամենայն՝ անեղ բանիւք սպառնացեալ սրտաթափ առնէր: Հանապազորդ առատացոյց զոռճիկն տաճարին. և յերկարէր գնուագսրն ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն զիշերացն յերգս արբեցութեան և ի կաքաւս լիտութեան, բաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժրչտական և զերգս հեթանոսականս. մեծապէս գովութիւն մատուցանէր օրինաց թագաւորին: Բերեալ էր և յարքունուստ բազմութիւն կարասւոյ, և միում միում կաշառ զաղտ խթէր ի պատճառս սլարգելի և պատուոյ. և բազում նենգութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր և յինքն արկանէր:

Իսկ զայս ամենայն իբրև տեսին սուրբ եպիսկոպոսունքն, ևս քաջ դրդեալ յորդորեցան ի նոյն միաբանութիւն. և հնարազէտ իմաստութեամբ ընդ երկուս բաժանեցին զբանակն: Մա-

նաւանդ իբրև հաստատեալ գիտացին ի միաս իւրեանց՝ եթէ անօրէն իշխանն Սիւնեաց զօրհասական վէրսն ի յոգիան ընկալեալ էր, խորշեցան մերժեցան և ի բաց փախեան ի նմանէ:

Սորհուրդ արարեալ ի գիշերի միում ամենայն ուխտին բազմութեամբ կոչեցին և զսպարապետն զօրաց ի խորհուրդն, հարցին և քննեցին և ի վերայ հասին մտացն անշարժութեան, որոյ ոչ և առ սակաւ մի թերացեալ էր ի սիրոյն Քրիստոսի: Եւ միաբան ազօթա արարեալ ի վերայ նորա, վերստին ընկալան զնա յառաքինութիւն: Եւ նովաւ որսացեալ զբազումս ի նոյն միաբանութիւն՝ որք ոչ էին քակեալ յառաջին միաբանութենէն, եկին և ժողովեցան գունդ զօրաց բազմաց: Եւ ևս առաւել հեռագոյն գատան ի մոզացն և ի մոզպետէն և յանօրինէն Վասակայ:

Իսկ նա այնչափ յիմարեցոյց և ամբեցոյց զմիտս մոզպետին, մինչև շատ նմա իմանալ զելս իրացն: Սկսաւ բաշխել մոզս ի տունս նախարարացն և մեծամեծ ոռճիկս կարգել, զոհել պատրուճակս, և բռնաբար կնքաւոր մարդկանն տալ ուտել միս յազածոյ, և երկիր պագանել արեգականն: Իբրև սկսաւ բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պղծագործ խառնակութիւն, յանդգնեցան և ևս կանայք փշտիպանացն յաւուր կիւրակէի անցուցանել զճրագունս եկեղեց-

ւոյն և պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանցն:

Ձայս գուժկան ազմկի իբրև տեսին միաբան սուրբ եպիսկոպոսունքն, զաւետարանն ի ձեռն առեալ հասին և անկան առանց հարցանելոյ ի վանս սպարապետին, ուր ժողովեալ էին զօրքն Հայոց:

Համբարձին զձայնս իւրեանց և ասեն. «Աղաչեմք զձեզ զամենեսեան սուրբ աւետարանաւս. եթէ ձերով խորհրդիւ գործէ զայն անօրէնութեան չարիս մարդպանն և մոզպետն, նախ զմեր պարանոցս հատէք, և ապա յեկեղեցին ձեռնարկեցէք: Ապա թէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն չարն գործեն, այսօր խնդրեսցի վրէժդ այդ ի նոցանէ»:

Իսկ որք էին ի ներքս ի վանս սպարապետին՝ յստն կացին, միաբան համբարձին զձայնս իւրեանց առ Աստուած և ասեն. «Ի ու Տէր սրբտագէտ ամենեցուն, ոչ ինչ պիտի քեզ վկայութիւն ի մարդկանէ. եթէ խոտորեալ իցեմք ի քէն սրտի մտօք, զայն դու ինքնին քաջ գիտես. այսօր իսկ դատեա զմեզ ըստ մեղաց մերոց. ապա եթէ հաստատուն կամք յուխտի սուրբ աւետարանիս, դու Տէր լեր մեր օգնական այսօր, և տուր զթշնամիսն ճշմարտութեան ի ձեռս մեր, զի արասցուք ընդ նոսա ըստ կամաց քոց սրբոց»:

Ձայս իբրև ասացին, ամենեքեան զգլուխ զգետնի հարկանէին, և ողջունեցան յաւետարա-

նէն և յեպիսկոպոսացն:

Իսկ մի ոմն ի նախարարացն որ անդր դիպեցաւ, էր ի նոցա խորհրդի, և ոչ միաբանեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն. և անդէն առ ժամայն ի նոցունց ի տեղոջն քարկոծեցաւ, և ահ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցուն:

Յայնժամ ամենեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան, մինչև ամենայն տեսողացն երիկամունքն զողային, որք առ ոչ ինչ համարեցան զպարգևս արքունի, և առ թոն հարին զհրամանս անագինս: Ընթացան վաղվաղակի ի զէնս իւրեանց, վառեցան կազմեցան զգիշերն ամենայն, և ընդ ծագել արեգականն զգունդն յերիս մասունս բաժանեալ ի բանակն արկանէին: Գունդն առաջին յարևելից կուսէ, և գունդն երկրորդ յարևմտից կողմանէ, և գունդն երրորդ ի հիւսիսոյ կողմանէ, շուրջանակի ի մէջ առեալ փակեցին զբազմութիւն բանակին. և զբազումս կոտորեցին, և զևս բազմագոյնս կապեցին զբրևելի մարդիկ, և արկին ի բերդս ամուրս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ: Եւ զառ և զապուռ զաւար բանակին ի մի վայր ժողովեալ պահէին իբր հրամանաւ արքունի:

Իսկ զմարզպանն ձերբակալ արարեալ, և միաբանէր ընդ նոսա երգմամբ՝ հաստատուն կալ յուխտին, զղջանայր զառաջին քակումն ի նոցանէ: Անկանէր սպաշխարութեամբ* յոտս սուրբ

եպիսկոպոսացն, և աղաչէր խաղապատելով՝ զի մի մերժեալ ընկեսցի առ ի նոցանէ: Կրկնէր և երեքկնէր զանտուտ երդումն առաջի բազմութեանն ի սուրբ աւետարանն, զրէր և կնքէր զերդումն և կապէր զաւետարանէն. և աղաչէր՝ զի յԱստուծոյ խնդրեսցի վրէժխնդրութիւնն, և մի նոքա մարդկարար սատակեսցեն զնա:

Իսկ նոքա թէպէտ և հաստատեալ զիտէին զնենգութիւն կեղծաւորութեանն նորա, և եթէ խարէութեամբ դառնայ անդրէն ի հին մոլորութիւնն, ոչ ինչ փոյթ առնէին ձեռն արկանել ի նա վասն առաջին յանցանացն, այլ սուրբ աւետարանին թողին ի դատապարտութիւն:

Իսկ որք եկեալ էին յաւարի առնուլ զսուրբ զանձն եկեղեցւոյն, ահամայ եղին զանձինս և զաւար իւրեանց առաջի սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն զօրացն. և եղծեալ սպականեցաւ հրաման թագաւորին: Եւ յաջողեալք զօրութեամբն Աստուծոյ՝ աղաղակէին և ասէին զոհանալով արք և կանայք և ամենայն ռամիկ բազմութիւնն. «Պատրաստ եմք ի հալածանս և ի մահ և յամենայն նեղութիւնս և ի չարչարանս վասն սուրբ եկեղեցեաց զոր աւանդեցին հարքն մեր առաջինք՝ զօրութեամբ զալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով վերստին ծնաք ի մի յոյս հաւատոցն մկրտութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս, ըստ նմին նմանութեան կամիմք չարչա-

բանօք և արեամբ նորոգել զանձինս: Քանզի հայր մեր զսուրբ աւետարանն գիտեմք, և մայր՝ զառաքելական եկեղեցի կաթողիկէ. մի ոք չար անջրպետ ի մէջ անկեալ՝ զմեզ քակեսցէ ի սմանէ»:

Ոչ երեւէր այնուհետև առաւել տէրն քան զժառայ, և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ, և ոչ ոք քան զոք նուագեալ յարութենէ: Մի սիրտ յօժարութեան ամենեցուն արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց և ամենայն միաբանելոց ի Քրիստոս: Քանզի առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան և զմի ազան զբանս հաւատոց պատուիրանին Քրիստոսի. միով գօտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք:

Ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի, և ոչ ոք առնոյր իւր առանձինն արծաթ, և արծամարհեալ առանց ազանութեան, անարգեալ պատուական հանդերձք առ ի զարգս մեծարանաց: Նա՛ իւրաքանչիւր ստացուածք ոչ ինչ համարէին յաչս իւրեանց ստացողին: Տեսանէին զանձինս իւրեանց իբրև զմեռեալ զիակունս, և զիւրաքանչիւր զերեզմանս ինքեանք փորէին, և կեանք իւրեանց ի մահ համարեալ էին, և մահ իւրեանց անշուշտ կեանք:

Իայց այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր. «Քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զօգիս և եթ ժառանգեսցուք, զի կենդանի իցէ ի մեզ Քրիստոս, որում զիւրին է միւսանգամ նո-

բոգել զմեզ ի հողոյ և զամենայն զյառաջագոյն զննջեցեալսն, և հատուցանել իւրաքանչիւր ըստ գործս իւրեանց»:

Չայս և առաւել քան զսոյնս խօսելով, և մխիթարելով զանձինս և զմիմեանս, դարձեալ միւսանգամ զինուորքն պատրաստեցին զզէնս իւրեանց, և աղօթականքն անդադար լինէին յաղօթսն իւրեանց, և պահողքն ճգնէին ի պահս իւրեանց: Չայնք պաշտօնէիցն ի տուէ և ի զիշերի անհատ էին ի սուրբ սաղմոսսն. ընթեցուածք աստուածային կտակարանացն ոչ երբէք առնուին զաղարումն յամենայն ժամ. սոյնպէս, և մեկնիչքն ի մխիթարութիւն երկնաւոր վարդապետութեանն:

Յայնմ ժամանակի դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին Պարսիկքն ի տեղիս տեղիս, յամրոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա: Առաջին զմեծն Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք. և առնուին զանմատոյց ամուրսն, զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտաղերս, և զաւանս իւրեանց. զԵրկայնորդան և զԱրհնին, և զաւանս իւրեանց. զԲարձրաբուղն, զՍորանիսան, զԾխանիստն, զանկասկածելի Ողականն, և ընդ նոսա և զաւանս իւրեանց. զԱրփանեալն, զՎանն աւան, ընդ նմին և զաւանսն իւր. զԳուեալն և զԿապոյտն, զՈրոտն և զՎասակաշատն:

Զամենեսին գայս իւրաքանչիւր զեղիւք և ազարակօք, զօրօք և զօրագլխօք ի նմին ամի առեալ տապալեցին, և ի գերութիւն վարեցին զարս և զկանայս ընչիւք և ստացուածովք. հանգերձ պատուական գանձիւք և նոցին սպասուք: Տապալէին քանդէին զշինուածս նոցա, և այրէին կիզուին գտունս պաշտօնարկի և պաշտաման կրակի: Սրբէին զսղծութիւն կռապաշտութեանցն, և առնուին զկահ և զկազմածս ատրուշանացն, բերէին և դնէին ի սուրբ եկեղեցւոջն, և ի ձեռն սուրբ քահանայիցն նուիրէին ի սպաս տէրունական սեղանոյն: Եւ փոխանակ սնտոի պաշտամանցն, զոր տապալեցին յամենայն տեղիս հեթանոսացն, զփրկական խաչն Քրիստոսի կանգնէին. զամենասուրբ սեղանն ուղղէին, և զկենդանարար խորհուրդն կատարէին սրբութեամբ. պաշտօնեայս և քահանայս ի տեղւոջն կացուցանէին: Յուսով հաստատեալ խնդայր ամենայն երկիրն առ հասարակ:

Եւ մինչդեռ յայսմ մեծի առաքինութեան կատարեալ զործէին զգործ նահատակութեանն, երևէր իմն ի վերայ ամենեցուն աստուածային շնորհք. քանզի առանց հրամանի ի զօրացն Հայոց, յարևելից կողմանէ աշխարհին, յարձակեցան ոմանք յԱտրպատական աշխարհն, և ի տեղիս տեղիս բազում վնաս արարին՝ առնլով և աւերելով քանդելով զբազում ատրուշանս:

Իսկ որ ի մեծ ամուրսն անկանէին՝ խաչանշան արարեալ՝ ի վերայ զօրուն յարձակէին. որ և երկու մեծամեծ բերդացն պարխսպքն առանց ուրուք մերձենալոյ անկեալ կործանեցան. մինչև ամենայն բնակչաց երկրին զահի հարեալ ի մեծ նշանէն, ինքեանք ինքեանց ձեռօք զկրակատունս այրէին. ուրանալով զօրէնս մոզութեանն՝ խոստովանէին ի սուրբ աւետարանն:

Եւ այլ մեծամեծ աջողութիւնք կատարէին ի ձեռն զօրականին. քանզի ուր ոչ էր ակնկալութիւն եթէ զանուն Աստուծոյ ոք յիշեսցէ՝ արհաւիրք մեծ անկանէին ի վերայ նոցա, և ամենայն մարդ պատմէր ընկերի իւրում տեսիլս նորս և զարմանալիս: Սոյնպէս և աստեղք ի յերկինս երևէին յոյժ լուսալիր պայծառացեալ, զոր ոչ ունէին յառաջին բնութեանն: Եւ ամենայն ազայք աշխարհին իբրև զարս պատերազմոյս խիզախէին:

Եւ ահա յետ աւուրց բազմաց եկն հնաս հազարապետն Ադուանից սուրբ եպիսկոպոսաւ աշխարհին, մեծաւ տագնապաւ փութացուցանէր զգօրսն ասելով. «Գունդն Պարսից որ էր ի կողմանս աշխարհին Հոնաց՝ դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ յաշխարհս մեր. և բազում ևս և այլ այրուծի որ ի դրանէ եկն: Եւ թող զայս ամենայն, այլ և երեք հարեւր մոզ վարդապետ ածեալ ընդ իւրեանս, պառակտեցին զաշխարհն, և զոմանս

ումանս յինքեանս արկին, և կամէին յեկեղեցին ձեռն արկանել. և հրամանաւ թագաւորին ստիպէին զամենեսեան և ասէին. «Եթէ կամօք յանձն առնուք զօրէնսն, պարգևս և պատիւս գտանէք ի նմանէ, և թողութիւն հարկացն յարքունուստ լիցի ձեզ, ապա թէ կամօք չառնէք, հրամանս ունիմք ի գեօղս և ի քաղաքս շինել ատրուշանս, և զվառական կրակն ի ներքս դնել, և կացուցանել մոզս և մոզպետս օրէնսդիր ամենայն աշխարհիդ: Եւ եթէ ստամբակեալ ոք ընդդէմ դարձցի, ինքն մահու պատուհաս ընդունի, և կին և որդիք այնպիսւոյն անաշխարհիկ եղեալ՝ յարքունիս երթիցեն»:

Իսկ դունդն Հայոց իբրև լուաւ զայս գոյժ դառնութեան, ոչ ինչ թուլացեալ լքան ի քաջութենէն. այլ դարձեալ համագունդ ժողով լինէր ամենայն աշխարհին վասն գուժաբեր հրեշտակացն որ հասին առ նոսա: Եւ միաբան քաջալերս տուեալ՝ արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի պատիր խարէութեամբ զնոսա կալցեն, զի խափանեսցին ի շար կամացն՝ չձեռնարկել ի սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն իւրեանց. և զօրութեամբն Աստուծոյ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ իրացն հնարիւք ելս խնդրէին:

Յայնմ ժամանակի զմի ոմն ի մեծ նախարարացն ի սոհմէն Գնունեաց՝ Ատոմ, ճեպով առաքեցին յերկիրն արևմտից, ցուցանել զայս

ամենայն խորհուրդ զչարիմաց թագաւորին արեւելից, միանգամայն և պատմել զիւրեանց քաջութիւն արութեանցն— զոր զօրծովք կատարեցին՝ առ ոսն հարկանելով զհրամանն անեղ, և մեծապէս սատակումն ի վերայ մոզացն հասուցանելով— խնդրել ի նմանէ օգնականութիւն սատարութեան, և եթէ նա կամեսցի՝ նմա իսկ մասնել ի ծառայութիւն:

Եւ այս է պատճէն հրովարտակին զոր գրեցին առ Թէոդոս կայսր.

«ՅՈՎՍԷՓ կալիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք և ամենայն զօրօք Հայոց, Վասակ մարզպան և Ներշապուն Ռմբոսեան հանդերձ Սպարապետաւս Վարդանաւ և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս, առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմացի ողջոյն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի, և չիք ոք յերկրաւորացս՝ որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ:

«Որպէս մեք իսկ ունիմք զանսուտ յիշատակարանն զառաքինի նախնեացն ձերոց, ունելով զԵւրոպէ՝ անցին և տիրեցին և Ասիացւոց կողմանցն ի սահմանացն Սերայ մինչև ի կողմանս Գաղերովի, և ոչ ոք գտաւ ստամբակեալ

և ելանել ըստ ձեռն նոցա:

«Եւ յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ Գասապերա մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին: Վասն որոյ և նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատան որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսէն Հռովմայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ. զոր և այժմ կամին ի մէնջ կորզել հանել խաւարասէր որդիքն արևելից:

«Եւ մեք ի ձեր քաջութիւն արութեանդ խիզախեալ, էր ինչ որ ընդդէմ դարձաք նոցա հրամանացն, և բազում այն է որ արդ առաջի պատրաստեալ եմք: Ընտրեցաք զմահ աստուածապատութեամբ քան զկեանս ուրացութեամբ. եթէ դուք ևս ի ձեռն առջիք զմեզ, ահա կրկին կենաց դիպեցաք, և ոչ մի անգամ մահու: Եւ եթէ սակաւիկ մի հեղգայք, գուցէ բազում և այլ աշխարհաց հասանիցէ տապ բոցոյ սորա»:

Եւ իբրև յանդիման եղեն մեծի թագաւորին, և ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանս նախնեացն, բազում մատենաք ի մէջ եկեալ ընթերցան՝ որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին:

Եւ մինչդեռ երանելին Թէոդոս հարցանէր զամենայն սինկղիտոսն, և հնարս իրացն կամէր գտանել խաղաղութեամբ, և հոգ տանէր մեծաւ յօժարութեամբ՝ զի մի եկեղեցիքն արևելից յափշտակեսցին յանօրէն հեթանոսացն, ի նմին ժամանակի անդէն վաղվաղակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց նորա, և կարի չար խափանումն լինէր գործոյն օգնականութեան:

Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս կայսր, և ի ձեռն վատթար արանց խրատուացն իւրոց ծառայից, Անատոլեայ՝ որ սպարապետն էր, և Փղորենտիոս ասորի, երկոքեան անարգք և վատթար արանց, միանգամայն և անաստուածք, ի նոցա բանս ելեալ թագաւորն, ոչ կամէր անսալ միաբան ուխտին Հայոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց ընդդէմ կացեալ էին չարութեանն հեթանոսաց: Իսկ անարիս այս լաւ համարէր պահել զուխտն հեթանոսաց վասն մարմնական խաղաղութեան՝ քան պատերազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան: Վասն այսորիկ փութացաւ արձակեաց զեսպանս առ թագաւորն Պարսից գնոյն Փղորենտիոսն, և եմուտ ընդ նմա յուխտ հաստատութեան՝ ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբ:

Եւ իբրև այսպէս հաստատեցաւ, և հատաւ օգնականութիւն յուսոյ նոցա ի մարդկանէ, զար-

ձեռք սուրբ եպիսկոպոսքն քաջալերել սկսան զանձինս և զօրսն Հայոց: Թէպէտ և հայէին յիւրեանց սակաւութիւնն և յերկոցունց թագաւորացն միաբանութիւն, ոչ ինչ վատասրտեալ դողային, այլ ըստ առաջին ուխտին խիզախէին և ասէին. «Պատրաստ եմք ի սպանանել և ի մեռանել զիւրին է Աստուծոյ սակաւութիւնը զբազմաց գործ գործել, և անարգօք զմեծամեծ իրս կատարել»:

Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր սռաջնորդ, և ոչ արտաքուստ օգնական զոք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և սուրբ վարդապետացն մխիթարութեամբ՝ համագունդ ամենայն նախարարքն զօրօքն իւրեանց յիւրաքանչիւր սանէ ի մի վայր գային հասանէին վազվազակի բազում և այլ այրուծի՝ որ յարքունի տանէ անտի էր:

Եւ զամենայն զօրսն յերիս գունդս բաժանեցին:

Զգունդն առաջին տային ցնեղապուն Ռբմբոսեան, և գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին:

Եւ զգունդն երկրորդ տային ի ձեռն Վարդանայ զօրավարին Հայոց՝ անցանել ընդ սահմանս Վրաց ի վերայ մարզպանին Ճորայ, որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիսն Աղուանից:

Իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռս Վասակայ իշխանին Սիւնեաց, որ ոչ ի բաց կացեալ

էր յուխտէն հեթանոսաց ըստ ներքին խորհրդոցն իւրոց:

Ընտրեաց և առ նա ընդ իւր՝ զօրոց զիաէր զթուլութիւն հաւատոց նոցա.

Զիշխանն Բագրատունեաց զօրօք իւրովք:

Զիշխանն Խորխոռունեաց զօրօք իւրովք:

Զիշխանն Ապահունեաց զօրօք իւրովք:

Զիշխանն Վահուկունեաց զօրօքն իւրովք:

Զիշխանն Պարունեաց զօրօքն իւրովք:

Զիշխանն Գարեղենից զօրօք իւրովք:

Զիշխանն Ուրծայ զօրօքն իւրովք:

Եւ զայլ բազում զօրս յարքունի տանէն արկ յինքն, և զսեպունս ոմանս յայլմէ տոհմէ: Եւ խորամանկ խաբէութեամբ զարանամուտ լինէր յամուրս իւրոյ աշխարհին, ի պատճառս կեղծաւորութեան՝ եթէ ընդ ճապուկ անդր անցանէ ի վերայ գնդին Պարսից՝ հալածականս առնել յաշխարհէն Աղուանից:

Իսկ նա յամբածածուկ հաւալոցէն ձեպով զեսպանս արձակէր առ գունդն Պարսից. «Ահա աւազիկ քակեցի զմիաբանութիւն ուխտին Հայոց, և ընդ երիս կողմանս գունդս գունդս քակեալ բաժանեցի: Զգունդն առաջին հեռացուցի ի կողմանս Հերայ և Զարեանդայ, և գունդս երկրորդ ընդ իմով ձեռամբ է, որոց ոչ ինչ տամ

մնաս առնել զօրաց արքունի: Եւ զայլ ամենայն որ այր կռուոյ յաշխարհի աստ գտանէր՝ ցանեցի ցրուեցի ընդ ամենայն միջոցս աշխարհիս: Բայց զգունդն երրորդ արարի ընդ Վարդանայ յԱղուանս՝ սակաւածեոն և ոչ բազմաթիւ: Ե՛լ համարձակ ընդ առաջ նորա, և մի գանգիտեր ամենեկին տալ պատերազմ. զիտեմ զի ի պարտութիւն մասնին սուաջի քոյոյ մեծի զօրութեանդ»:

Զայս գրեաց և եցոյց մարդպանին՝ որում անուոնն էր Աբրուխտ: Իսկ նա իբրև լուաւ զայս ամենայն զքաջալերս ի Վասակայ, և ստուգեալ հաստատեաց ի միտս իւր՝ եթէ սակաւածեոն զնդաւ գայ սպարապետն Հայոց ի վերայ նորա, ոչ եկաց մնաց ի կողմանս Ճորայ. այլ կուտեաց զամենայն բազմութիւն զօրու իւրոյ, և փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր անուն. և պատահէր նմա մերձ ի սահմանս Վրաց հանդէպ Սաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորացն Աղուանից: Անցանէր բաւանդակէր ամենայն զօրօք իւրովք. ուզմ արարեալ զբոլոր մեծութիւն դաշտին ի ներքս փակէր. զինեալք և վառեալք ամենայն պատրաստութեամբ ի մարտ պատերազմի ընդգէմ գնդին Հայոց:

Իսկ քաջն Վարդան և ամենայն զօրքն որ ընդ նմա էին՝ իբրև տեսին զբազմութիւն պատրաստութեան գնդին հեթանոսաց, հայեցան և յիւրեանց սակաւութիւնն. թէպէտ և կարի յոյժ

նուազունք էին քան զնոսա, ոչ ինչ զանգիտեցին առ ի յոյժ բազմութենէն, այլ հասարակ միաբան համբարձին յերկինս զձեռս իւրեանց, ազադակէին և ասէին.

«Դատեա, Տէր, զայնոսիկ ոյք դատին զմեզ. մարտիր ընդ այնոսիկ որ մարտնչինս ընդ մեզ. զինու և ասպարաւ քով օգնեա մեզ: Շարժեա և դողացո զգունդագունդ բազմութիւն անօրինացս. ցրուեա և վասնեա զչար միաբանութիւն թշնամենաց քոց առաջի քոյոյ փրկական մեծի նշանիս, և տուր ի ձեռն սակաւուցս զքաջութիւն յաղթութեան ի վերայ անհնարին բազմութեանս: Ոչ ի պարծանս սնոտի փառասիրութեան անօգուտ վաստակոց ինչ աղաչեմք, կամ յազանութիւն ընչասիրութեան զանցաւոր մեծութիւն կապտելոյ, այլ զի ծանիցեն և զիտասցեն ամենեքեան այնքիկ որ ոչն հնազանդին սուրբ աւետարանին քարոզութեան, եթէ դու ես Տէր կենաց և մահու, և ի ձեռն քո է յաղթութիւն և պարտութիւն: Եւ մեք պատրաստ եմք ի մեռանել վասն քո սիրոյդ. և եթէ սպանանել ևս հասանէ զնոսա, ոչ եթէ մեզ ինչ, այլ ճշմարտութեանն եղիցուք վրէժխնդիրք»:

Եւ զայս ասելով՝ խուժք արարեալ յարձակէին, և զաջ թին բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկեալ, սրոյ ճարակ զամենեռեան տային ընդ երեսս դաշտին, և փախստական առնէին մինչև

յամուր տեղիս մայրեացն առ խորագոյն դարիւքն
Լոփնաս գետոյ: Ուր ընդդէմ դարձեալ թագաւորա-
գանց ոմանց Բաղասական արքայի, ընկեցին զոմն
ի ձիոյ ի նախարարացն Հայոց. ի գնդէն Դիմաք-
ոննից զՄուշ սպանին, և զԳագրիկ վիրաւորեցին:

Յայնմ տեղուջ դէտ ակն ի վեր ամբառնայր
Արշաւիր Արշարունի, գոչէր առիւծաբար և յար-
ձակէր վարագաբար, հարկանէր և սատակէր
զՎուրկն քաջ զեղբայր թագաւորին Լփնաց, և
զբազում համհարզս նորին ընդ նմին սատակէր:
Եւ այնպէս ամենեքեան առհասարակ այր զա-
խոյեան իւր յերկիր կործանէր: Եւ առ յոյժ
յանդուզն յարձակմանն յոլովագոյն այն էր զոր
գետամոյնս առնէին քան զանկեալսն սրոյ ի
ցամաքի: Ե ի բազմութենէ դիականցն անկերոց՝
յատակ ջուրք գետոյն յարիւն դառնային, և ոչ
գտանէր ոք ամենևին ի նոցանէ ապրեալ և թա-
գուցեալ յանտառախիտ մայրիս դաշտացն: Բայց
մի ոմն ի զօրականէ թշնամեացն՝ զինու հանդերձ
ելեալ ի նիւս երիվարին անցանէր ընդ մեծ գետն,
մազապուր պրծեալ ի պատերազմէն՝ գոյժ տա-
նէր իմնացեալ բուն բանակն, որք վախստական
անկանէին ի մեծ շահաստանն:

Յայնմ ժամանակի զօրքն Հայոց կատարե-
լով զմեծ գործ պատերազմին՝ ի դիակապուտս
դառնային, ժողովէին զբազում աւար բանակին,
և կողոպտէին զանկեալ դիակուռնսն. և կուտէին

բազում արծաթ և ոսկի, զգէնս և զգարդս զարի
արանց և զքաջ երիվարաց:

Դարձեալ յարձակէին ոչ սակաւ քաջութեամբ
ի վերայ բերդիցն և քաղաքաց զոր ունէին Պար-
սիկքն յաշխարհին Աղուանից, հօրապէս մար-
տընչելով և այրելով զամուրս արգելանաց նոցա,
և զերամս հրամս մոգացն—զոր պատրաստական
ածեալ աշխարհին գայթակղութիւն—սւր և գտա-
նէին յամուրս ամուրս վայրացն, սրոյ ճարակ
տուեալ՝ դնէին գէշ թռչնոց երկնից և զազանաց
երկրի: Սրբէին գտեղիսն յամենայն սղծագործ
գոհիցն, և փրկեալ ազատէին զեկեղեցիսն յան-
հնարին նեղութենէն:

Եւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից և
յամենայն շինականացն, որք վասն անուանն Աս-
տուծոյ ցրուեալ և վատնեալ էին յամուրս լե-
րանց Կապկոհի, իբրև տեսին զաջողութիւն զոր-
ծոյն զոր կատարէր Աստուած ի ձեռն գնդին
Հայոց, գային ժողովէին և նոքա, և խառնէին
ի զօրս նոցա. և միաբանք և հաւասարք կցորդք
լինէին զործոյն նահատակութեան: Սաղային
գնային այնուհետև ի վերայ սլահակին Հոնաց,
զոր ունէին բռնութեամբ Պարսիկքն. առնուին
քանդէին զպահակն, և կոտորէին զզօրսն որ ի
ներքս բնակեալ էին, և զդուռնն տային ի ձեռն
Վահանայ՝ որ էր յազգէ թագաւորացն Աղուա-
նից: Եւ յայսր ամենայն քաջութեան վերայ ոչ

որ անկեալ վիրաւորեցաւ ամենեին ի նոցանէ, բայց ի միոյ երանելոյ որ կատարեցաւն նահատակութեամբ ի մեծ պատերազմին:

Եւ անդէն ի նմին տեղւոջ զայրն որում զդուռն յանձն արարին՝ զնոյն դեսպան արձակեցին յաշխարհն Հոնաց, և ի բազում յայլ ազգս բարբարոսաց որ համագործքն էին Հոնաց աշխարհին, բանս զնել ընդ նոսա և ուխտ հաստատել՝ անքակութեամբ ունել զմիաբանութիւնն: Իսկ նոքա իբրև զայն ամենայն լուան, փութապէս վաղվաղակի հասանէին ի տեղին, և ականատեսք լինէին գործոյն յաղթութեան: Եւ ոչ ինչ յապաղեցին երզմամբ յուխտ մտանել ըստ կարգի իւրեանց օրինաց. յանձն առին և գերզուսն քրիստոնէից՝ պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զմիաբանութիւն:

Իսկ իբրև զայս կատարեցին և արարին իւրեանց մեծապէս հաստատութիւն, և դեռ անդէն ի տեղւոջն զետեղեալ էին խաղաղութեամբ, զուժկան հասանէր յաշխարհէն Հայոց, զճակատ հարեալ և զօձիս պատառեալ վասն ապստամբին Վասակայ. «յետս կացեալ յուխտէն քրիստոնէութեան և աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի, որ կայանք զօրացն էին, զԳառնին և զՍրամայիս և զԻրասխանակերտն՝ զմեծ Դաստակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախտան,

զՍարգեանսն, զՅուլակերտն աւան և զբերդն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱրուձն, զԱշնակն և զամենայն ոտն Արագածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գեւղս և զաւանս որ շուրջ զնովաւ էին, առեալ աւերեալ և հրձիգ արարեալ, և զամենեցուն ձեր զընտանիս փախուցեալ մերժեալ յիւրաքանչիւր բնակութենէ: Չեռն արկեալ և ի սուրբ եկեղեցիան, տարեալ և զսուրբ սպաս եկեղեցւոյն սեղանոյ. գերի վարեալ զընտանիս քահանայից, և զնոսին կապեալ և եղեալ ի բանդի. և ինքն սփռեալ տարածեալ ասպատակաւ աւերէ զերկիրն ամենայն: Եւ զունդն որ էր ի կողմանս Ատրպատականի՝ ոչ ժամանեաց ձեռն տալ ի միջոց աշխարհին: Եւ զօրքն որ անդ մնացեալ էին՝ խոյս տուեալ յանօրինէն մերժեցան յեզր աշխարհին, և դեռ պահեն ընդ ձեզ զուխտ միաբանութեան սիրոյն Քրիստոսի: Բայց այն որ ընդ նմայն էին՝ են ոմանք որ փախեան յիւրաքանչիւր տեղիս, և բազումք այն են որ զնեա մոլորեցան նորա ամբարշտութեանն»:

Չու արարեալ ի տեղւոջէ անտի՝ դառնալ անդրէն յաշխարհն Հայոց մեծաւ ստիպով և բազում աւարաւ և անչափ մեծութեամբ, և անտրտում ուրախութեամբ երգս ի բերան առեալ և ասէին ձայնիւ. «Սոստովան եղերուք Տեառն, զի բարի է, զի յաւիտեան է ողորմութիւն նորա.

« Եհար զազգս մեծամեծս և սպան զիշխանս հօրս, զի բարի է, զի յաւիտեան է ողորմութիւն նորա »: Եւ զայս սաղմոս երգելով մինչև ի վախճան կատարեալ աղօթիւք փառատրութիւնս սուրբ Երրորդութեանն մատուցանէին: Անդ յանձանձէր ածէր զօրավարն զկաց և զմնաց զօրականին առաջապահօք և վերջապահօք, կողմապահօք ողջ և առողջ հասուցեալ յաւուրս երեսուն մերձ ի սահմանս հայրենի աշխարհին:

Ազդ եղև ուրացեայն Վասակայ և իշխանացն որ ընդ նմա էին՝ քաջութիւն նահատակութեան գնդին Վարդանայ յաշխարհին Աղուանից, և միաբանութիւնն ևս Հոնաց: Մինչև յանդիման եղեալ էին միմեանց, զգիշեր մի օգնական գտեալ նորա՝ փախստեայ անկանէր յամուրս իւրոյ աշխարհին, և այնպէս տազնապաւ մերժեցաւ. զգերի և զաւարն զոր առեալ էր յԱյրարատ գաւառէ, ակամայ զիւրն ևս ի վերայ եթող և փախեաւ:

Եւ քանզի ժամանակ ձմերայնուոյ հասեալ էր, և զուճիկս՝ թշնամեաց գնդին հարեալ էր, որ կարէր զմիով տեղեաւ համագունդ զօրան դարմանել. այլ սփռէր տարածանէր ընդ գաւառս գաւառս աշխարհին առ ի հանգիստ ձմերոցի: Պատուէր հրամանի տայր պատրաստական լինել կազմութեամբ առ ժամանակ զարնայնոյն: Եւ զսակաւս ի գնդէն յաւագ նախարարացն գործա-

կից իւր թողեալ, բռնանայր ի վերայ՝ ունելով զթագաւորանիստ տեղիսն:

Եւ զունդս զունդս արձակէր յաշխարհն Սիւնեաց, առնոյր և աւերէր զբազում գաւառս. և այնպէս ի նեղ արկանէր զնա և զամենայն զօրսն որ ընդ նմա էին, զի զէշս և զձիս մեռելոտի առ սովոյն վտանգի անխտիր ուտէին: Եւ բազում հարուածս հասուցանէին ի վերայ ուրացելոցն. մինչև ժողով սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն ուխտ քահանայութեանն դառնապէս արտասուս իջուցանէին ի վերայ շարաշար վշտացելոցն, որ բոկ և հետի վարէին զարս և զկանայս փափկասունս, և բազում տղայք զքարի հարեալ ընկեցան յանցս ճանապարհաց:

Իբրև այս ամենայն աջողութիւն լինէլ՝ երկիւղածացն Աստուծոյ, ամենայն եպիսկոպոսունք և երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին, զողջոյն ամիսն Քաղոց պահօք և աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած, և զտօն պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տօն յայտնութեանն Քրիստոսի, զի անխափան կացցէ մեծ յիշատակարանս այս ընդ աստուածային անանց տօնին:

Եւ զսոյն զայս ամենայն այցելութիւնս Աստուծոյ որ ի վերայ աշխարհին Հայոց մեծապէս երևեցաւ՝ գրեցին սուրբ եպիսկոպոսունքն և ետուն տանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն

առ սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն. զի և նոքա ազօթս առնելով խնդրեսցեն յԱստուծոյ, որպէս սկսաքս՝ ի նմին և կատարեսցուք:

Եւ զոմն յառաջին կապելոցն Պարսկաց լուծեալ և ածեալ զառաջեալ նախարարացն, խօսէին ընդ նմա և ցուցանէին զամենայն վիսան որ եղև, կամ աշխարհացն աւերել, կամ զօրացն արքունի հարկանել, և կամ որ այլ իրք առաջոյ լինելոց էին: Եւ իբրև զայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա, միաբան լինէր ամբաստանութիւն երկոցունց կողմանցն՝ առաքինեացն և յետս կացելոց. որպէս զուր և տարապարտուց նեղեցան ի հայրենի օրինացն յետս կալ, և զխարէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խարեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմոզութիւն. իբրև չէր ուրուք ընդ նմա բանս եղեալ, նա յանձնէ սուտակասպաս լինէր:

Իբրև լիով զայս ամենայն իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ յաղերս ապաբանութեան և ի հնարս հայթայթանաց, թերևս կարասցեն զեղբարս իւրեանց ի նեղութենէն գողանալ:

Այլ առ նա՝ անօրէնն Վասակայ գուժկանքն յառաջագոյն հասեալ էին, պատմել զաղէտս տարակուսանացն զոր անցուցեալ էր ընդ զօրսն արքունի. և ամենայն ամբաստանութիւնն ի սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն կրթեալ էր: Քանզի այն իսկ

կամք էին անօրինին՝ եթէ զմիաբանութիւն եպիսկոպոսացն քակեսցէ ի նախարարացն. և զայս ոչ էր տեղեկացեալ տակաւին, եթէ հոգի և մարմին բաժանիցին առ ժամանակ մի՝ գոյ տեսանել ի բնութեանս, այլ որ սիրովն Աստուծոյ յուխտ մտեալ է՝ այսմ անհնար է լինել:

Արդ երթեալ այրն ի տեղի ձմերոցին, պատմեաց զայս ամենայն յականջս թագաւորին, շարժեալ զողացոյց, որ և յամենայն զօրութենէն պակասեալ գտաւ. մանաւանդ զի յարեւելից պատերազմէն կորակոր և ոչ բարձրագլուխ էր դարձեալ: Իբրև ստուգեալ հաստատեաց ի վերջին հրեշտակէն որ եհաս առ նա, զամենայն վիսաս զիւր գործոցն զխորհրդակցօքն արկանէր: Եւ անդէն շիջանէր ի բազմաբոց բորբոքմանէն. քանզի խցաւ բերան չար խրատուցն որ անդադար յորդորէին զնա ի գործ գառնութեան: Խոնարհեցաւ ի բարձր հպարտութենէն, և զվայրենացեալ սիրտն դարձոյց ի մարդկային բնութիւն. հայեցաւ և ետես զինքն լի տկարութեամբ. զիտաց եթէ զամենայն զոր կամի առնել՝ ոչ կարէ կատարել. վասն այնորիկ և դադարեաց յանդուզն յարձակմանէն, և լուցոյց զմոլեգնոտաբար գոչումն:

Եւ որ մեծաձայն բարբառով որոտայր, և ևս ահազին հրամանօքն զհեռաւորս և զմերձաւորս զողացուցանէր, սկսաւ քաղցր և աղերս բանիւք խօսել ընդ ամենեսեան և ասել. «Զի՛նչ ինչ վիսաս

գործեալ է իմ, և կամ և զոր յանցս յանցուցեալ կամ առ ազգս կամ առ լեզուս կամ առ անձն իւրաքանչիւր: Ո՞չ ահա բազում ուսմունք են յաշխարհիս Արեաց, և իւրաքանչիւր պաշտամունք յայտնի են. ո՞ երբէք նեղեաց պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան. մանաւանդ վասն օրինաց քրիստոնէութեանն, որպէս հաստատուն և ճշմարիտ կացեալ են յիւրեանց դենին, նոյնպէս և առ մեզ լաւագոյն քան զամենայն կեշտան նոքա երևեալն են: Եւ բիծ իսկ ոչ կարէ ոք դնել ընտրեալ օրինաց նոցա. այլ զոյգ և հաւասար համարիմ դենիս մագդեզանց, որպէս և յարգեալ իսկ էին նոքա առ նախնեօքն մերովք, զոր ես ինձէն իսկ յիշեմ առ հարբն իմով՝ որ նստէր ի մեծ գահոյս յայսմ:

«Յորժամ սկսաւ անդաճել և քննել զամենայն ուսմունս և հաստատութեամբ ի վերայ եհաս, առաւել վեհ գտանէր զօրէնս քրիստոնէից քան զամենեցուն. վասն այսորիկ մեծարեալք ելանէին ի Դրան արքունի, և առատաձեռն պարզեօք երահք լինէին ի նմանէ, և համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն երկիր: Նա և որ գլխաւորքն էին քրիստոնէից, զոր և եպիսկոպոս անուանեն, ընծայից և պատարագաց արժանիս առնէր զնոսա՝ իբր հաւատարիմ օտարկանս: Յանձն առնէր նոցա զհեռաւոր մարգսն, և ոչ երբէք սխալ լինէր ի մեծամեծ իրացն արքունի:

«Եւ դուք զմի գայն երբէք ոչ յիշեցէք, այլ հանապազօր ձանձրացուցէք զլսելիս իմ, խօսելով զնոցանէ զամենայն չարութիւն: Տեսէք զի ետուք գործել ինձ զոր ինչ ոչ կամէի, և եղեն վնասք մեծամեծք ի սահմանսն ի մէջ երկուց անհաշտ թշնամեաց: Եւ մեք դեռ ի հեռաւոր ձանապարհի, և ոչ մի ինչ գործ ի պատերազմիս ի գլուխ երթեալ, և դուք աստէն յիմում տանս յարուցէք ի վերայ պատերազմ՝ որոյ չարագոյն ևս լինելոց է կատարածն իւր քան զարտաքին թշնամեացն»:

Զայս ամենայն և առաւել քան զսոյն խօսէր ընդ ամենայն աւագանին, և զվնասս յանցանացն արկանէր զմոգպետուն և զմոգօքն: Եւ ամենայն վզուրկքն և պատուական նախարարք— որ նստէին յատենին և ունկն դնէին յեղյեղուկ լեզուի նորա— ամաչեցեալ կորանային և ընդ երկիր պշնուին, և զգլուխ ի վեր ոչ կարէին համբառնալ:

Բայց սակաւք ի նոցանէ զմիտս հաճելով՝ ասէին գայս. «Այո, արքայ քաջ, արքայից արքայ, այդ այդպէս է որպէս ասացերդ, և արդ կարես զամենայն ուղղութեամբ նուաճել. չիք ինչ այն որ ըստ քո կամսդ արտաքս կարէ ելանել. զի տուեալ է քեզ աստուածոցն, զի զամենայն զոր և կամիս՝ կարես առնել: Մի նեղեալ տագնապիր յանձն քո և հարկաներ զմիտս մեր

ամենեցուն. թերևս և զիւր իցեն հնարք իրացն կատարածի: Երկայնամիտ լեր, և համբերութեամբ թողացո մարդկանդ անդրէն գբրխատոնէութիւն, և զոքօք զստամբական ածցես ի հաւանութիւն»:

Հաճոյ թուեցան բանքն առաջի թագաւորին, և անդէն վաղվաղակի կոչէր զառաջեալ յամենայն ազգացն որ ունէին գբրխատոնէութիւնն, որ ի զօրու նորա էին, և բռնաբար արգելեալ էր զնոսա, զի մի ոք իշխան լիցի յանդիման պաշտել զԱստուած: Քանզի որ ընդգէմ կացին՝ չարչարեաց և արգել ի նոցանէ զյայտնի պաշտօնն, և ոմանց ոմանց ակամայ երկիր ետ պագանել արեգական, և նստոյց ի սուգ տրտմութեան զամենայն զօրականսն. իսկ այն օր հրամայէր անդրէն համարձակութեամբ ըստ առաջին կարգին հաստատուն կալ յօրէնս քրիստոնէութեանն: Իսկ որք յանցաւորքն էին՝ ոչ կամէին վաղվաղակի առանց մեծի ապաշխարութեանն գալ և խառնել ի կարգ քրիստոնէութեան, հրամայէր թագաւորն՝ զի բռնի կալցին և տարցեն յեկեղեցին իւրեանց: Եւ երիցանցն համարձակէր, որպէս զիարդ և գիտիցեն՝ ըստ կարգին իւրեանց արասցեն: Եւ զհատեալ ռոճիկսն կարգէր անդրէն իւրաքանչիւր, և զարգելեալ բազմականսն ի նոցանէ՝ ի տեղի հրամայէր մատուցանել, և հանապազորդ յարքունիս մտանել ոչ արգե-

լոյր զնոսա. և զամենայն որ զիարդ և կարգեալ էին յառաջագոյն՝ անդրէն յօրինէր: Խոնարհէր և խօսէր ընդ նոսա սիրով ըստ առաջին սովորութեանն:

Եւ իբրև զայս ամենայն արար և կարգեաց, յանդիման նոցա թողութեան հրովարտակս առաքէր ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան տէրութեան իւրոյ վասն քրիստոնէից:

«Եթէ ի կապանս ոք կայցէ, արքունի հրամանաւ արձակեալ լիցի. և եթէ ինչք ուրուք յափըշտակեալ իցեն, զարձցին անդրէն: Այնպէս և երկիրք, եթէ հայրենիք, եթէ պարգևականք և եթէ քսակագինք, և հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք զի դարձցին»:

Եւ իբրև այսմ ամենայնի զնոսա տեղեակ առնէր, խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հաւատարմութեան յերկիրն Հայոց, և երդմամբ յուխտ մտանէր առաջի նոցա՝ հաստատութեամբ ամենայն մեծամեծաց իւրոց, եթէ «Ոչ ինչ յիշեցից ամենևին զքէն վրիժուցն խնդրելոյ: Որպէս ունէիք յառաջ ճշմարտութեամբ զօրէնս ձեր, այսուհետև առաւել կալարուք. բայց միայն ի ծառայութենէ մերմէ մի ելանէք»:

Չայս ամենայն գրէր և ցուցանէր յերկրին Հայոց և ի բազում յայլ աշխարհս՝ որ ունէին զօրէնս քրիստոնէութեան. և ինքն գազտ խորամանկեալ փութացեալ զեսպանս առաքէր առ Մար-

կիանոս կայսր: Եւ իբրև ստուգեալ ճշմարտեաց՝ եթէ Հոռոմք ի բաց կացին ձեռնտու լինել քրիստոնէութեանն ոչ զօրու օգնականութեամբ և ոչ այլ իրօք, դարձեալ անդրէն ի նոյն յառաջին կարծիս մոլորութեանն շրջեցաւ: Չանյաջողութիւն իրացն ի ձեռն իւրոց պաշտօնէիցն համարէր. և այնպէս ածէր զմտաւ՝ եթէ ըստ առաջին կարծեացն կատարեցից զամենայն:

Իսկ Հայք թէպէտ և ընկալան զգիրն խաբբայ ողորանաց թագաւորին, որի ի վերոյ ունէր զաւետիս կենաց և ի ներքոյ զդառնութիւն մահու, զարմացեալ էին ընդ թերի խորհուրդսն. ասէին ցմիմեանս. «Քանի լիբբ է խորամանկ խաբէութիւն նորա, զի երկիցս և երիցս զփորձ առեալ կշտամբեցաւ և ոչ ամաչէ: Եւ տեղեակ եղեալ մերոյ անքակ միաբանութեանս, տակաւին լրբի և լկնի. զհետ մտեալ՝ կամի զմեզ լքուցանել:

«Իսկ հաւատասցո՛ւք անհաստատ հրամանի նորա. զոր բարեգործութիւն տեսաք առ ամենայն եկեղեցիս որ են յաշխարհին Պարսից: Զի որ ինքն իւր չար է, այլում բարի ոչ կարէ լինել. և որ ինքն ընդ խաւար գնայ, այլում ոչ առաջնորդէ ճշմարտութեան լուսով: Որպէս զի չիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, այսպէս և ոչ ի ստութենէ ճշմարտութիւն, սոյնպէս և ի խռովասէր մտաց՝ ակնկալութիւն խաղաղութեան:

«Այլ մեք ապրեալքս զօրութեամբն Աստուծոյ, և հաստատեալք հաւատովքն ի յոյսն Քրիստոսի, որ եկն և էառ ի սուրբ Կուսէն զմարմին մերոյ ընութեանս և միացեալ անբաժանելի աստուածութեամբն՝ ընկալաւ զչարչարանս մերոյ մեղաց ի յիւր մարմինն, և նովին խաչեցաւ և թաղեցաւ և յարուցեալ երևեցաւ բազմաց, և վերացաւ յանդիման աշակերտացն առ Հայր իւր, և նստաւ ընդ աջմէ զօրութեանն, զսոյն հաւատամք Աստուած ճշմարիտ, և նմին ակն ունիմք, որ փառօք Հօր և զօրութեամբ զայ յարուցանել զամենայն ննջեցեալս, և նորոգել զհնութիւն արարածոց, առնել համառօտս յաւիտենից ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց:

«Ոչ պատրիմք իբրև զտղայ, և ոչ մոլորիմք իբրև զանտեղեակս, և ոչ խաբիմք իբրև զտգէտս, այլ պատրաստ եմք ամենայն փորձութեանց: Եւ աղաչեմք զԱստուած, և անդադար խնդրեմք ի բազում ողորմութենէ նորա, զի յորում սկսաք՝ ի նմին և կատարեսցուք քաջութեամբ, և ոչ վատութեամբ: Զի արդ արևելք և արևմուտք զիտացին զձեր աստուածամարտդ լինել, և զմեզ ի զուր սպանանել ի վերայ ամենայն վաստակոցն մերոց: Վկայեն մեզ երկինք երկնաւորօք և երկիր երկրաւորօք, եթէ չեմք ինչ մեղուցեալ ի միտս մեր անգամ. և ի վերայ պարզեաց և բարիս առնելոյ մեզ՝ զճշմարիտ կեանս կամիք հա-

նել ի մէջ, որում չիք հնար, և այլ մի լիցի: «Իսկ արդ հաւատասց՞ուք անարժան բերանոյ նորա, որ ստիպէր չարաչար յուրացութիւն, և այսօր առանց մի ինչ բարիս գործելոյ լինիցի՞ նա քարոզիչ աւետեաց: Եւ որ հայհոյէրն գիբրիստոս, և ուրացուցանէր ի նմանէ զհաւատացեալս, այսօր ահամայ խոստովանութեանն ոչ կարեմք վաղվաղակի յանձն առնուլ: Եւ որ երզնոյրն ի սնտոի պաշտամունս իւրոյ մոլորութեանն՝ անցուցանել զամենայն չարչարանս ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյ, արդ եկեալ գողանալով գոհութիւն մատուցանէ, և այնու կամի զամենայն չարութիւն իւր ի մեզ հեղուլ: Ոչ այլմ հաւատամք, և ոչ զսուտ հրամանդ յանձն առնումք»: Իսկ նա իբրև գիտաց՝ եթէ ոչ կարեմ քակել զհաստատութիւն միաբանելոցն, յայնժամ քակեաց յինքենէ զծերն լի դառնութեամբ, յորում հանգուցեալ էր սատանայ զօրութեամբ իւրով, և բազում գործեալ էր նորա նախճիրս. որոյ կերակուր կամաց իւրոց էր ի մանկութենէ անարստ մարմին սրբոց, և ըմպելի անյազութեան նորին՝ արիւն անմեղացն: Յաւելոյր ևս ի վերայ չարութեան նորա և զիւր մահաբեր հրամանն՝ գունդս գունդս յամենայն աշխարհացն գումարէր ընդ նմա, և բազում երամակս փղաց յղէր ընդ նմա:

Հասեալ մերձ ի սանմանս Հայոց՝ մտանէր ի

քաղաքն Փայտակարան, և զգօրն ամենայն սրբուէր տարածանէր շուրջ զքաղաքաւն առ ի զգուշութիւն պատրաստութեան իւրոյ չարահնար խորհրդոցն: Եւ յամուր որջն մտեալ հին վիշապն չարաթոյն, և բազում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքուցանելով յաներկիւղութիւն, հեռաւորացն ահագին ձայնիւ սաստէր. և ի մերձաւորսն իբրև զօձ սողալով փչէր: Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անուն էր Միհրնբրսեհ, և չէր ոք ամենևին՝ որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել: Եւ ոչ միայն մեծամեծք և փոքունք, այլ և ինքն թագաւորն հրամանի բերանոյ նորա անսայր. որոյ և ձախող իրացն իսկ բուռն հարեալ էր նորա:

Եւ անմիջապէս զմեզ և յորտեղոյն հարեալ գտանք մեզ զանցի զեռ ևս միաբանք և նախապէս էր թաքեալ և սնանք ի ծածուկ ունէրն զեղիմար թիւն նմուղութեանն, սովասն յաւս արտաքնացն անուր երեւր միայն որոյնս որդէս յերկուս և յերիս տեղիս ոչ կարացին կալ սասալի:

Արդ յայտնեալ և անգրէ ուր սպրդեալ անկանի եղիպատակութիւն ի ներքս. ընդ քաղից միաբանութեանն և երկնաւոր սասալութեանն հեռանայ. և անձնընթրիք լինելով յոյժ քաղմանոյ յարմե ոգրոյս: Փակցի հասեալ անձն անգամըն՝ որ յարաշարոյս սարուն սուրբ մարտիչս

Մինչև ցայս վայր ոչ ինչ կարի զանգիտէի
 պատմել զհարուածս ազգիս մերոյ՝ որ յարտա-
 քին թշնամեացն ճշմարտութեան շարաշար յա-
 րեան ի վերայ մեր. որք սակաւագոյնք հարին
 գմեզ, և յոլովագոյնք հարեալ գտան ի մէնջ,
 քանզի դեռ ևս միաբանք և հաւասարք էաք: Թէ-
 պէտ և ոմանք ի ծածուկ ունէին զերկմտութիւն
 նենդութեանն, սակայն յաշտ արտաքնոցն ահա-
 ւոր երևէր միաբանութիւնն. որպէս յերկուս և
 յերիս տեղիս ոչ կարացին կալ առաջի:

Արդ յայսմ հետէ և անդր, ուր սպրդեալ ան-
 կանի երկպառակութիւն ի ներքս, ընդ քակել
 միաբանութեանն՝ և երկնաւոր առաքինութիւնն
 հեռանայ. և անձնընտիրք լինելով՝ յոյժ բազմա-
 նայ լալումն ողբոյս: Քանզի հատեալ անկան ան-
 դամքն՝ որ յառաջագոյն սորուն սուրբ մարմնոյս

Մինչև ցայս վայր ոչ ինչ կարի զանգիտէի
 պատմել զհարուածս ազգիս մերոյ՝ որ յարտա-
 քին թշնամեացն ճշմարտութեան շարաշար յա-
 րեան ի վերայ մեր. որք սակաւագոյնք հարին
 գմեզ, և յոլովագոյնք հարեալ գտան ի մէնջ,
 քանզի դեռ ևս միաբանք և հաւասարք էաք: Թէ-
 պէտ և ոմանք ի ծածուկ ունէին զերկմտութիւն
 նենդութեանն, սակայն յաշտ արտաքնոցն ահա-
 ւոր երևէր միաբանութիւնն. որպէս յերկուս և
 յերիս տեղիս ոչ կարացին կալ առաջի:

ԶՈՐՐՈՐԳ ՅԵՂԱՆԵԿ

ԵՐԿՊՍՈՍԿՈՒԹԻՒՆ ԲԱԺԱՆԵԼՈՅՆ

Ի ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԷՆ

Մինչև ցայս վայր ոչ ինչ կարի զանգիտէի
 պատմել զհարուածս ազգիս մերոյ՝ որ յարտա-
 քին թշնամեացն ճշմարտութեան շարաշար յա-
 րեան ի վերայ մեր. որք սակաւագոյնք հարին
 գմեզ, և յոլովագոյնք հարեալ գտան ի մէնջ,
 քանզի դեռ ևս միաբանք և հաւասարք էաք: Թէ-
 պէտ և ոմանք ի ծածուկ ունէին զերկմտութիւն
 նենդութեանն, սակայն յաշտ արտաքնոցն ահա-
 ւոր երևէր միաբանութիւնն. որպէս յերկուս և
 յերիս տեղիս ոչ կարացին կալ առաջի:

Արդ յայսմ հետէ և անդր, ուր սպրդեալ ան-
 կանի երկպառակութիւն ի ներքս, ընդ քակել
 միաբանութեանն՝ և երկնաւոր առաքինութիւնն
 հեռանայ. և անձնընտիրք լինելով՝ յոյժ բազմա-
 նայ լալումն ողբոյս: Քանզի հատեալ անկան ան-
 դամքն՝ որ յառաջագոյն սորուն սուրբ մարմնոյս

էին, վասն որոյ դառնայ մարդ յարտասուս առաջի մերձակայ դիականն. եւս առաւել լնու դառնութեամբ ի վերայ այնորիկ որ հոգի և մարմինն առ հասարակ դիակնանայ: Եւ եթէ ի վերայ միոյ անձինն այսպէս, զորչափ ևս առաւել ի վերայ ողջոյն ազգի միոջ:

Այլ յայսմ տեղւոջ ոչ միայն ի վերայ միոյ ազգի է ողբումնս մեր, այլ ի վերայ ազգաց և աշխարհաց. զոր և յառաջ մատուցեալ ասացից ըստ կարգի, թէպէտ և ոչ խնդութեան մտօք: Ահա ակամայ նշանագրեմ զբազումս որ կորեան ի ճշմարիտ կենացն իւրեանց, և պատճառք եղեն և այլոց բազմաց կորստեանն, ոմանց՝ երեւելեացս միայն, և այլոց՝ երեւելեաց և աներևութից: Եւ այն՝ եւս չար է քան զամենայն. դուռն՝ զոր բացին կորստեան՝ Աստուծոյ միայն կարողութիւն է փակել զնա. այլ ըստ մարդկան սաման՝ ահա անցեալ է հնար:

Այս անօրէն Միհրնեբսեհ, քանզի յառաջագոյն ստուգեալ զիտէր զամբարշտութիւնն Վասակայ, և յայնմ ժամանակի ևս յղէր և կոչէր զնա առ ինքն: Որպէս նորա իսկ յառաջագոյն զատեալ և որոշեալ էր ի միաբանութենէն Հայոց, եկն և յանդիման եղև. և ստուգէր զիւր հաւատարմութիւնն և զՀայոց անիրաւ ազատամբութիւնն: Յաւել և պատմեաց ևս առաւելաբանութեամբ զոր ինչ ոչ էր գործեալ Հայոց, և

կամէր ընտանեբար ընդ միտ մտանել անօրինին:

Բայց նա թէպէտ և ի ներքոյ յոյժ դարովէր զնա, այլ արտաքին դիմօք մեծարեաց, և եզ առաջի նորա զմեծամեծ պարգևս երկրաւորս: Եւ խոստացաւ նմա իշխանութիւն աւելի քան զոր ունէրն, և հայեցոյց զնա ի կարծիս մնտիս՝ որ ի վեր էր քան զիւր տէրութիւնն. իբր թէ անկ իցէ նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն. բայց միայն հնարս իրացն խնդրեսցէ, թէ որպէս քակտեսցի միաբանութիւն ուխտին Հայոց, և թագաւորին կամքն կատարեսցին յաշխարհին:

Եւ իբրև յանձն էառ զամենայն ինչ՝ երթալ զկնի կամաց նորա, դիտաց և ծերն դառնացեալ եթէ թմրեալ և ցնորեալ և քակեալ է ի հաստատութենէ միաբանելոցն. յոյժ մխիթարեցաւ ի միտս իւր տրտմեալս, և ած զմտաւ՝ թէ և զամենեսեան այսպէս կարիցեմք որսալ յանգիւտ կորուստն: Եւ իւրոյ հնարագիտութեանն տայր զանիմաստութիւն առնն. և այնմ ոչ էր տեղեակ՝ թէ նա իւրովի զիւր անձն զատեալ և որոշեալ է ի սուրբ եկեղեցւոյն, հեռացեալ և օտարացեալ ի սիրոյն Քրիստոսի:

Քանզի մոռացօնք եղեն նմա զալուստ Ուրդւոյն Աստուծոյ, և ոչ յիշեաց զքարոզութիւն սուրբ աւետարանին. և ոչ ի սպառնալեացն զանգիտեաց, և ոչ յաւետիսն մխիթարեցաւ: Ուրա-

ցաւ զաւագանն որ յղացաւ զնա, և ոչ յիշեաց զընկալուչ սուրբ Հոգին որ ծնաւ զնա: Անարգեաց զմարմինն պատուական՝ որով սրբեցան, և առ ոսն եհար զարիւնն կենդանի՝ որով և քաւեցան ի մեղաց: Զնջեաց զգիր որդէգրութեանն, և իւրովք ձեռօք խորտակեաց զհաստատուն կնիք մատանւոյն: Եւ ի թուոյ երանելեացն, և ապրատամբեցոյց ընդ իւր զբազումս:

Ձեռն արկ կամակորութեամբ և եմուտ յորդէգրութիւն զիւսպաշտութեանն, և եղև աման չարին, և ելից զնա սատանայ ամենայն խորամանկութեամբ: Ի ձեռն էառ իբրև զվահան, և ազաւ զնա իբրև զգրահս, և եղև իբր զինուոր կատարեալ կամաց նորա: Մարտեաւ հնարիւք ընդ իմաստունս, և յոյժ խորագիտութեամբ ընդ զխառնս, յայտնի ընդ անմեղս, և ի ծածուկ ընդ խորհրդականս. ձեռն էարկ և եհան զբազումս ի զնդէն Քրիստոսի, և խառնեաց ի գունդս դիւաց: Եւ ի բազում յայլ տեղիս գողարար սողեցաւ և եմուտ իբրև զօձ ի մէջ ամրացելոցն. և խրամ հատեալ յափշտակեաց և էառ և եհան յայտնութեամբ զբազումս յազատաց և զբազմագոյնս ի շինականաց, և զայլ ոմանս յանուանեալ քահանայից:

Որոց անուանքն են այս՝ գործակցաց նորա. Իշխանն Ռշտունեաց՝ Արտակ անուն. Իշխանն Թորխոունեաց՝ Գաղիշոյ անուն.

Իխանն Վահեւունեաց՝ Գիււա անուն. Իշխանն Բագրատունեաց՝ Տիրոց անուն. Իշխանն Ասպհունեաց՝ Մանէճ անուն. Իշխանն Գարեղէնից՝ Արտէն անուն. Իշխանն Ակէոյ՝ Ընջուղ անուն. Իշխանն Ուրծայ՝ Ներսէհ անուն. Իշխանն մեւս ես Պալունեաց՝ Վարազշապուհ անուն.

Սեպուհ մի Ամատունեաց Մանէն անուն. Բազում և այլ ազատ մարդիկ, որ Ոստանիկն անուանեն՝ յարքունի տանէ:

Եւ բովանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապրատամբեցոյց յուրացութիւն, ոչ միայն ըստ աշխարհիկ բազմութեանն, այլ և զբազումս յուխտեկեղեցւոյն. մանաւանդ սուտ երիցամբքն՝ որով գործէր զչարիսն. երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետրոս անուն, սարկաւազ մի Սահակ անուն. զորս յղէր առ անմեղ մարդիկ, խարէր և պատրէր. սուրբ աւետարանաւն երդնուին և ասէին, եթէ «Ի թագաւորէն շնորհեսցի ամենեցունց քրիստոնէութիւնդ»: Եւ այսպէս խորամանկութեամբ հանէին զբազումս ի սուրբ միաբանութենէն, ածէին և խառնէին ի գունդս ուրացողացն:

Եւ ժողովեաց զամենայն գայթակղութիւն, և արար գունդ զօրաց բազմաց. գրեաց և եցոյց զբազումս ի նոցանէ յականէ յանուանէ մեծ

հազարապետին, և զիւր քաջութիւնն արութեանն, մեծապէս պարծելով՝ որպէս աշակերտեաց ի մոլորութիւն խաբէութեան, և բաժանեալս և երկցեղս երևեցոյց զգօրսն Հայոց:

Եւ իբրև այս ամենայն չարիք յաջողեցան նմա, քակեաց և զմիաբանութիւնն աշխարհին Վարաց ի Հայոց, և Աղուանիցն ոչ ետ յառաջ խաղալ. և զաշխարհն Աղձնեաց ըստ նմին իսկ օրինակի յետս կալաւ: Գրեաց հրովարտակ և աշխարհին Յունաց, ցուցանելով նոցա այլ ընդ այլոյ ստութեամբ, առ այր մի, որոյ Վասակ անուն էր, յայնց Մամիկոնենից՝ որ կան ի ծառայութեան Յունաց: Եւ ի թշուառութեան ժամանակին այրն այն սպարապետ էր ստորին Հայոց, և հաւատարիմ զօրացն Հոռովմոց ի սահմանին Պարսից, և արտաքոյ էր օրինացն Աստուծոյ գործովք իւրովք: Եգիտ այս Վասակ զայն Վասակ իւր գործակից ի մեծամեծ շարխսն՝ յոր միաբանեցին երկոքեանն:

Գրէր նա և ցուցանէր հանապազօրդ, իբր թէ ամենայն Հայք զկնի իւր միաբանեցին. Եւ զնոյն զիր մեծաւ զգուշութեամբ ներքին Վասակն տայր տանել ի թագաւորանիստ քաղաքն կայսեր. մինչև զսուրբ եպիսկոպոսացն զմիտս ևս ուծացոյց ի նոցանէ, և զամենայն զօրսն Յունաց յերկրայս արար յուխաէն:

Մանաւանդ զի ի ձեռն սուտ քահանայիցն

պատրէր և խաբէր իբրև ճշմարիտ մարդովք. աւետարան հանդերձ խաչիւ տայր տանել, և զիւր զամենայն սատանայական ստութիւնն նորօք ծածկէր: Ինէր զինքն յաստուածաշտութեան կարգի, և զամենայն կողմ ուրացելոցն. առաւել զինքն հաւաստէր հաստատուն քան զամենայն զօրսն Հայոց. երզնոյր և հաստատէր, ևս և զամենայն հրամանս թողութեան յարքունուստ ցուցանէր:

Այն էին և կամք Յունաց աշխարհին, լսել զայն ախորժութեամբ. այլ ի ձեռն նորա առաւել ևս ի նոյն յեղեալ տապալեցան:

Սոյնպէս առնէր և ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն և ի Կորդիան, յԱրցախ և յԱղուանսն, ի Վիրս և յաշխարհն Սաղտեաց. յղէր պնդէր՝ զի ասպնջականութեան ոք արժանի մի արացէ:

Եւ ըստ մեծի շարութեան նորա առաւել ևս ժամանակն երբեր նմա զյաջողութիւն իրացն, զի ամենևին արտաքուստ օգնական ոք ոչ գտաւ զնդին Հայոց, բաց յայնց Հոնաց՝ որոց բանս եղեալ էր: Սակայն և վասն նոցա կուտեաց զբազում այրուծին Արեաց, արգել և փակեաց զըրուսն ելի նոցա. քանզի ոչ տայր դադար ամենևին թագաւորին Պարսից, այլ յղէր և կոչէր զգունդս բազումս ի պահակն Ճորայ և զՎրաց աշխարհին բովանդակ գումարէր, զզօրսն Լինաց

և զձգրաց, և զՎասն, զԳաւն, և զԳողուարն և զԹրսանն և զՀեճմատակն, զՓասխն և զՓոսխն և զՓիւքուան և զամենայն զօրսն Թաւասպարանն, զԼեւնայինն և զգաշտայինն, և զամենայն ամրակողմն լեւանցն: Էր զոր կարասեաւ, մեծաւ պարգևօք և առատածեռն բաշխելով զգանձան արքունի, և էր զոր հրամանաւ թագաւորին սասախ տագնապէր:

Չայս ամենայն իբրև արար և կատարեաց ըստ հրամանի թագաւորին, օր ըստ օրէ դրէր և ցուցանէր մեծ հազարապետին Պարսից, որ ղօղեալ և թաքուցեալ էր ի քաղաքն Փայտակարան: Համարձակեցաւ այնուհետև և նա ցուցանել զինքն բազում ազգաց. էր որոց ահ արկանէր, և էր որոց սիրով պարգևս բաշխէր: Կոչէր առ ինքն զՎասակ, և որք ընդ նմա իշխանքն ամենեքեան, բազում պարգևս շնորհէր նոցա յարքունուստ, և զօրացն որ ի նորա բանի էին: Տարեալ էր զառաջեաւ և զուրացեալ երիցունան, ցուցանէր, հաստատէր և յայտ առնէր, եթէ սոքօք որսացայց զնոսա՝ քակտել ի միաբան ուխտէն: Իսկ հազարապետն իբրև զայն լսէր՝ յոյժ շնորհակալ լինէր երիցանցն, և յոյս առաջի դնէր նոցա. «Եթէ լիցի մեր յաղթութիւնդ զայլոց քահանայից կեանս դոցա շնորհեցից, և զմեծ վաստակ դոցա ցուցից թագաւորին»:

Եւ այսպէս շարժեաց և շփոթեաց զաշխարհն

Հայոց, մինչև զբազում եղբարս հարագատս քակեաց ի միմեանց. ոչ եթող միաբան զհայր և զորդի, և ի մէջ խաղաղութեան արար խռովութիւն:

Եւ անդէն իսկ յիւրում աշխարհին եղբօրորդիք երկու էին նորա ի սուրբ ուխտին առաքինութեան. դրեաց և եցոյց վասն նոցա յարքունիս, և էառ իշխանութիւն ի վերայ կենաց նոցա, մերժեաց և եհան զնոսա յաշխարհէն զի մի այլ դարձցին անդրէն: Հալածեաց և փախոյց զամենայն միայնակեացս աշխարհին, ոյք յայնոյէին զանդարձ ամբարշտութիւն նորա: Արար և կատարեաց զամենայն շարխն ընդդէմ ճշմարտութեանն. և զոր ինչ ոչ զիտէին անօրէն ՚նեթանօսքն՝ իմացուցանէր նոցա, և վասն ուխտին քրիստոնէութեան՝ եթէ որպէս հնարիւք կարացէ բառնալ յաշխարհէն Հայոց:

Չայս ամենայն շարխն իբրև ետես ի նմա Միհրնեքսեհ, քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յուսացեալ: Հարցանէր և ստուգէր՝ թէ քանի՞ այր կայ ի Հայոց աշխարհին ի զնդին Վարդանայ ընդ ամենայն բազմութիւնն: Իբրև լուաւ ի նմանէ՝ թէ աւելի քան զվաթսուն հազար են, ինդրէր ևս տեղեկութիւն վասն իւրաքանչիւր անձին քաջութեան, և կամ քանի՞ այն ոք իցեն որ սպառազէնքն իցեն, և կամ քանի՞ այն ոք իցեն որ մերկ առանց զինու ազեղնաւորք իցեն. սոյնպէս

դանութիւն, և ծառայել յերկրի՝ ազատութիւն
կենաց իւրեանց, և ընկենուլ զանձինս յօտարու-
թիւն՝ ընդ Աստուծոյ գիւտից:

Որպէս յայսմ ժամանակի տեսաք աչօք մե-
րովք, զի զնոյն նահատակութիւն նահատակեցաւ
և աշխարհս Հայոց:

Քանզի իբրև ետես մեծն Վարդան զերկալա-
ռակութիւն աշխարհին իւրոյ, ոչ ինչ թերահա-
ւատութեամբ զանգիտեաց: Թէպէտ և ստուգեալ
գիտաց զբազմաց այլոց ևս զերկմտութիւն՝ որ
դեռ ևս ընդ նմա միաբանեալք էին, քաջալերե-
ցաւ յանձն իւր և քաջալերեաց զգօրսն իւր-
քանզի ինքն իսկ բռնացեալ ունէր զթագաւորա-
նիստ տեղիսն միաբանութեամբ նախարարացն,
որ ոչ քակեցան ի սուրբ ուխտէն: Հրաման տուեալ
ամենայն զօրացն ժողովել յԱրտաշատ քաղաք,
փոխանակ յետս կացելոցն որ ելին զհետ իշխա-
նին Սիւնեաց, զեղբարս կամ զորդիս կամ զեղ-
բարցն որդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր, և զիւ-
րաքանչիւր զօրս տայր նոցա, զի դեռևս ինքն
ունէր զամենայն աշխարհն:

Եւ փութով ամենեքեան ի տեղի պատե-
րազմին եկեալ հասանէին իւրաքանչիւր զօրօք և
ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա և որ բունքն
հաստատուն կացեալ էին ի տեղւոջն:

Ներշապուհ Արծրունի,
Եւ Խորէն Խորխոռունի,
Եւ ինքն Սպարապետն,
Եւ Արտակ Պալունի,
Եւ Վահան Ամատունի,
Եւ զունդն Վահեունեաց,
Եւ Թաթուլ Դիմաքսեան,
Եւ Արշաւիր Արշարունի,
Եւ Շմաւոն Անձաւացի,
Եւ Տաճատ Գնթունի,
Եւ Ատոմ Գնունի,
Եւ Խոսրով Գարեղեան,
Եւ Կարէն Սահառունի,
Եւ Հմայեակ Դիմաքսեան,
Եւ մեւս ևս այլ Դիմաքսեան Գազրիկ,
Եւ Ներսէն Քաջբերունի:
Եւ Փարաման Մանգակունի,
Եւ Արսէն Ընձայացի,
Եւ Այրուկ Սլիունի,
Եւ Վրէն Տաշրացի,
Եւ Ապրսամ Արծրունեացն,
Եւ Շահխոռապետն արքունի,
Եւ Խուրս Սրուանձտեաց,
Եւ Քողեանքն և Ալէացիքն և Տրպատունիքն,
և զօրքն Ռշտունեաց, և ամենայն զործակալքն
արքունի իւրաքանչիւր զօրօքն հանդերձ:
Սոքա ամենեքեան համագունդք հասանէին

ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտագու և լինէր հանդէս համարուն վաթսուն և վեց հազար այր ընդ հեծեալ և ընդ հետեակ:

Եկին ընդ նոսա սուրբքն Յովսէփ և Ղևոնդ երէց, և բազում և այլ քահանայք, և ևս բազմագոյն պաշտօնեայք: Քանզի ոչ ինչ զանգիտեցին և նոքա գալ ընդ նոսին ի գործ պատերազմին. զի ոչ եթէ մարմնական համարէին զկռիւն, այլ հոգևոր առաքինութեան. ցանկային մահակից լինել քաջ նահատակացն:

Սկսաւ սպարապետն խօսել միաբանութեամբ նախարարացն ընդ զօրսն և ասէ.

«Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ, և ձեր ընդ իս. է ուրեք զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, և է ուրեք զի նոքա մեզ յաղթեցին. և բազում այն է որ յաղթող գտեալ եմք և ոչ յաղթեալք: Եւ միանգամայն այն ամենայն էին մարմնոյ պարծանք. քանզի հրամանաւ անցաւոր թագաւորին մարտնչէաք: Որ վախչէր՝ վատանուն յաշխարհի երևէր, և անողորմ մահ ի նմանէ գտանէր. իսկ որ քաջութեամբ յառաջ մատչէր՝ քաջ անուն ազգի ժառանգէր, և պարգևս մեծամեծս յանցաւոր և ի մահկանացու թագաւորէն ընդունէր: Եւ մեք իսկ աւասիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք վէրս և սպիս բազումս և բազում այն քաջութիւն իցէ՝ վասն որոյ առեալ իցէ և պարգևս մեծամեծս: Անարգ

և անօգուտ զքաջութիւնսն համարիմ, և առ ոչինչ զպարգևսն բազումս. վասն զի ամենեքեան խափանելոց են:

«Իսկ արդ եթէ վասն մահկանացու հրամանատուին զայն արութիւնս կատարէաք, որչափ ևս առաւել վասն անմահ թագաւորին մերոյ, որ տէրն է կենդանեաց և մեռելոց, և դատելոց է զամենայն մարդ ըստ զործոց իւրոց: Ապաքէն եթէ կարի շատ յառաջ մատուցեալ ծերացայց, սակայն ելանելոց եմք ի մարմնոյ աստի, զի մըտցուք առ Աստուած կենդանի, որ ոչ ևս ելանիցեմք ի նմանէ:

«Արդ աղաչեմ զձեզ, ով քաջ նիպակակիցք իմ. մանաւանդ զի բազումք ի ձէնջ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ, և գահու ի վեր ըստ հայրենի պատուոյն. բայց յորժամ ձերով կամօք և յօժարութեամբ առաջնորդ և զօրագլուխ ձեզ կացուցէք, հեշտ և բաղձալի թուեսցին բանք իմ ի լսելիս մեծամեծաց և ի փոքունց: Մի երկուցեալ զանգիտեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն, և մի յահագին սրոյ առն մահկանացուի զթիկունս դարձուցուք, զի եթէ տացէ Տէր յաղթութիւն ի ձեռս մեր, սատակեսցուք զզօրութիւն նոցա, զի բարձրացի կողմն ճշմարտութեան. և եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբ մահուամբ պատերազմիս, ընկալցուք խնդութեամբ սրաիւ. բայց միայն յարու-

թիւնս քաջութեան՝ վատութիւն մի խառնեցուք:

«Մանաւանդ զի անմոռաց է ինձ, յիշելով զիմ և զոմանց ի ձէնջ, ի ժամանակին՝ զի զանօրէնն իշխան խաբեցաք պատրեցաք իբրև զմանուկ մի տղայ անպիտան. իբր այն եթէ ի վերին երեսս զկամս նորա ամբարշտութեանն կատարեցաք. բայց ի ծածուկ զխորհուրդս Տէր ինքնին վկայէ մեզ, որպէս անքակ կացեալ եմք ի նմանէ: Զոր և դուք ինքնին իսկ զիտէք, վասն սիրելեաց մերոց որ ի մեծի նեղութեան էին՝ հնարս խնդրէաք վասն յանդորր հանելոյ. զի նոքօք հանդերձ մարտ եղեալ կռուեսցուք ընդ անօրէն իշխանին վասն հայրինի աստուածատուր օրինացն: Եւ իբրև նոցա ոչ ինչ կարացաք օգնել, անհնար լիցի այս՝ եթէ վասն մարմնաւոր սիրոյ զԱստուած ընդ մարդկան փոխանակիցեմք:

«Իսկ արդ յերկուս և յերիս կռիւս Տէր ինքնին մեծաւ զօրութեամբ օգնեաց մեզ, որպէս զի զանուն քաջութեան ժառանգեցաք, և զզօրսն արքունի չարաչար հարաք, և զմոզսն անողորմ սատակեցաք, և զպղծութիւն կռապաշտութեանն ի տեղեաց տեղեաց սրբեցաք, զանօրէն հրաման թապաւորին եղծաք ապականեցաք, զխոսովութիւն ծովուն ցածուցաք, լեռնացեալ ալիքն դաշտացան, բարձրադէզ փրփուրն սպառեցաւ, գազանացեալ սրամտութիւնն դադարեաց: Որ

ի վերայ ամպոց որոտայր, նկուն եղեալ՝ քան զսովորական բնութիւնն ի վայր գտաւ՝ ընդ մեզ խօսելով: Որ բանիւ հրամանաւ կամէր կատարել զշարութիւնն իւր ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ, արդ աղեղամբ և նիզակաւ և սրով կռուի: Որ իբրև զհանդերձ կարծէր ունել մեզ զբրիստօնէութիւնն, արդ իբրև զգոյն ի մարմնոյ՝ չկարէ շրջել, թերևս և ոչ այլ կարացէ մինչև ի կատարած: Քանզի հիմունք սորա հաստատութեամբ եղեալ են ի վերայ վիմին անշարժութեան, ոչ ի վերայ երկրի, այլ ի վեր յերկինս, ուր ոչ անձրևք իջանեն և ոչ հողմք շնչեն և ոչ հեղեղս յարուցանեն: Եւ մեք թէպէտ և մարմնով յերկրի եմք, այլ հաւատով յերկինս եմք շինեալ, ուր ոչ ոք կարէ հասանել յանձեռագործ շինուածն Քրիստոսի:

«Հաստատուն կացէք յանշուշտ զօրագլուխն մեր, որ ոչ երբէք մոռացի զգործս նահատակութեան ձերոյ: Ով քաջք, մեզ այս մեծապէս է՝ զոր կատարեաց Աստուած ի ձեռն մերոյ բնութեանս, յորում և զօրութիւնն Աստուծոյ մեծապէս երևի: Զի եթէ զայլս կոտորելով ի վերայ աստուածային օրինացն՝ պարծանս անձանց ժառանգեցաք, և զքաջ անուն ազգատոհմին մերոյ թողաք եկեղեցւոյ, և վարձուց ակնկալութիւն ի Տեառնէ է՝ որ պահի իւրաքանչիւր ումեք ի մէնջ ըստ սրտին յօժարութեան և ըստ գործոց առա-

Չարկութեան, որչափ ևս առաւել եթէ մեք մեռանիցիմք ի վերայ մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որում և երկնաւորքն են ցանկացեալ, եթէ գոյր հնար: Եւ զի այս պարզեք ոչ ամենեցուն է անկ, այլ որում պատրաստի ի բարերար Տեառնէն, և մեզ այս ոչ եթէ յարգար գործոց ինչ պատահեաց, այլ յանախանձ պարզատուէն. որպէս և ասէ իսկ ի սուրբ կտակարանին. «Ուր առաւել եղեն մեղքն, անդէն առաւելան շնորհքն Աստուծոյ»:

«Եւ մեզ կարի քաջ ի դէպ ելանէ հրաման պատասխանուոյս այսորիկ. որպէս և առաւելապէս երևեցաք մարդկան ամբարշտեալք, կրկին առաւելապէս երևեսցուք արդարացեալք մարդկան և հրեշտակաց և Հօրն ամենեցուն: Զի որ օր լուան սպաքէն զմէնջ մարդիկ ի գործ ամբարշտութեանն, արտասուս բազում հեղան ի սուրբ եկեղեցւոջն, և ևս բազմագոյն ի մէջ սիրելեացն մերոց: Նա և ընկերք մեր սրով սրտմտեալ սպառնային մեզ, և մահ դառնութեան ի վերայ հասուցանել կամէին. և ծառայքն մեր սարտուցեալ փախչէին ի մէնջ: Եւ հեռաւորաց, որոց լուեալ էր զանուն քրիստոնէութեան մերոյ, քանզի ոչ էին տեղեակ խորհրդոցն մերոց, ողբս ի բերան առեալ անդադար աշխարէին զմեզ, և անգիտութեամբ հայնոյութիւնս բազումս խօսէին զմէնջ: Եւ որ մեծն քան զամենայն ասացից. ոչ միայն

մարդիկ յերկրի՝ այլ և հրեշտակք յերկինս զերեսս իւրեանց դարձուցին ի մէնջ, զի մի տխուր զիմօք հայեսցին ի մեզ:

«Եւ անա եկն եհաս ժամանակ, զի զամենայն զկեղտ անուն ի մէնջ ի բաց բարձցուք: Յայնժամ իբրև զթախծեալ սգաւոր՝ հոգի և մարմին էաք տրտմեալք, այսօր զուարթացեալ և զգաստացեալք յերկոսեան առ հասարակ եմք լրջացեալք. քանզի և զՏէրն բարերար ընդ մեզ տեսանեմք յառաջնորդութիւն. չէ մեր մարդ գօրավար, այլ զօրագլուխն ամենայն մարտիրոսաց: Երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշանակ. զթերահաւատութիւն մեք ի մէնջ վաղ մերժեցաք, ընդ նմին և երկեւղն փախիցէ ի մտաց և ի խորհրդոց մերոց»:

Զայս ամենայն առաքինի զօրավարն խօսեցաւ ընդ ամենայն բազմութեանն. դարձեալ և զմի մի ի նոցանէ քաջալերէր ի ծածուկ և սրբտաւնդէր, և զամենայն պակասութիւն աղքատութեան խոյր: Որոյ ոչ ինչ գոյր զօրականին՝ յանձնէ և յընկերաց մատուցանէր. որոյ զէն չէր՝ զէն պատրաստէր. և որում հանդերձ պիտոյ էր՝ հանդերձ զգեցուցանէր, և որում երիվար՝ երիվար տայր: Եւ առատ ոօճկօք ուրախ առնէր զամենեսեան, և զուարթազին զինքն ցուցանէր ամենեցուն: Եւ ըստ պատերազմական կարգին՝

զբաջ արանց զյիշատակարանս հանապազ երկ-
րորդէր առաջի նոցա. զի և ինքն իսկ տեղեակ
էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կտակարանաց:
Զոր և ի ձեռն առեալ զբաջ նկարագիրն Մա-
կարայեցւոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն, և
յորդառատ բանիւք զելս իրացն իմացուցանէր
նոցա, որպէս մարտուցեալ կռուեցան ի վերայ
աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին
Անտիոքացւոց: Զի թէպէտ և ի նմին կատարե-
ցան մահուամբ, սակայն անուն քաջութեան եկաց
մինչև ցայսօր ժամանակի, ոչ միայն յերկրի՝
այլ և անմռաց յերկինս: Նա և զայն յուշ առ-
նէր զօրականին, որպէս ազգատոհմն Մատաթեայ
քակտեալ բաժանեցան ի միութենէ նորա, դար-
ձան ի հրաման թագաւորին, շինեցին մեհեանս,
մատուցին զոնս պղծութեան, խոտորեցան յԱս-
տուծոյ, և ընկալան զպատիժս պատուհասի մա-
հուան ի սուրբ միաբանելոցն. իսկ Մատաթի և
որք ընդ նմայն էին, ոչ ինչ լքեալ թուլացան,
այլ ևս առաւելապէս պնդեցան, և ձեռնամուխ
եղեն ի գործ պատերազմին բազում ժամանակս:
Զայս ասէր, և անդէն ի դաշտին գտեղի առեալ՝
զգօրսն զետեղէր, և յամենայն կողմանց տակաւ
զայրուծին կազմէր:

Իսկ յետ ոչ բազում աւուրց զօրագլուխն
Պարսից խաղայր զայր ամենայն հեթանոսական
բազմութեամբն. և եկեալ հասանէր յաշխարհն

Հայոց ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ: Եւ անդէն
գտեղի առեալ նորա ի գաւառին՝ բանակ բոլո-
րէր, փոռ հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շեր-
տաւոր փակէր, ամրացուցանէր իբրև զբազաք
ամենայն պատրաստութեամբ: Գունդ բազում
հատանէր ի զօրաց նորա, ասպատակաւ արշա-
ւէր, յաւարի առնուլ կամէր զգաւառս բազումս:

Զայն իբրև լուան զօրքն Հայոց, սեպուհ մի
յազգէն Ամատունեաց Առանձար անուն ընտրե-
ցին յամենայն զօրականէն՝ լի իմաստութեամբ
և քաջութեամբ: Ել ընդ առաջ նորա հազարօք
երկու, հար սատակեաց զբազմութիւն գնդին, և
զմնացեալսն ի նոցանէ անդրէն փախստական ի
բանակն արկանէր: Եւ ինքն ողջանդամ այսրէն
դառնայր, և լինէր տօն ուրախութեան մեծ յա-
ւուրն յայնմիկ զօրացն Հայոց:

Իարձեալ միւսանդամ ուրացեալն Վասակ
անդրէն ի հնարս հայթայթանաց մտանէր ըստ
առաջին կեղծաւորութեանն իւրոյ. շրջեցաւ ի
ձեռն սուտ երիցանցն՝ զոր յառաջագոյն ասա-
ցաք, նոքօք հրամանաւ արքունի ի պատգամա-
ւորութիւն խօսէր, և երգմամբ հաստատէր զքրիս-
տոնէութիւնն անդրէն ունել:

Եւ զայս արարեալ զբազում աւուրս՝ ոչ
կարաց զմիաբանութիւնն քակտել, մանաւանդ
զսուրբ ուխտ եկեղեցւոյն, որ ոչ էր հեռացեալ
ի զօրականէն:

Որպէս երանելի երէցն Ղեւոնդ հրաման առեալ ի սուրբ ընկերացն՝ ի մեծէն Յովսէփայ և յամենայն մեծամեծացն, ի քահանայիցն և ի զօրագլխացն, եբաց զբերան իւր և ասէ բարձր բարբառով առաջի հրեշտակացն.

«Յիշեցէք ամենեքեան զհարսն զառաջինս, որ յառաջ քան զծագումն Որդւոյն Աստուծոյ յիւրաքանչիւր ժամանակս:

«Քանզի իբրև մերժեաց և ընկէց զմեզ չարն յաստուածային տեղւոյն, զտաք մեք անկեալք ընդ անողորմ դատաստանօք ըստ մեղացն յանցաւորութեան, որ ի կամս ազատութեան մերոյ գործեցաք զանարժանս, և զարարչական զօրութիւնն շարժեցաք ի վերայ մեր ի ցասումն բարկութեան, և զողորմած դատաւորն յուզեցաք վրէժ առնուլ անաշառութեամբ յարարածոցս. մինչև հրաման տուեալ երկնային ծովուն հեղուլ ի վերայ ցամաքիս, և հաստատուն յատակք երկրիս ծակոտեալ՝ ընդդէմ զհակառակսն գործեցին: Վերինք և ներքինք եղեն մեզ գործիք տանջանաց՝ առանց բարեխօսի վրէժ առնուլ յանցանաց մերոց:

«Ապաքէն արդարն նոյ միայն գտաւ կատարեալ յազգի մարդկութեանս, որ ցածոյց զարտատութիւն բարկութեան տերունեան ցասմանն, և եղև սկիզբն առաջարկութեան առ ա-

ճումն բազմութեան մարդկային ազգիս: Դարձեալ և Աբրահամ ի փորձութեանն իւրում զըտաւ առաքինի, և զընկալեալ պարգևսն յԱստուծոյ՝ ինքեան ձեռօք փոխ անդրէն նմին մատուցանէր. վասն այսորիկ և յառակս ընկալաւ զնա Աստուած, զի ի նմա տպաւորեալ տեսանէր զաներևոյթ գալուստ Որդւոյն Աստուծոյ, և զըմբռնումն անըմբռնելոյն և զգննումն անմահին, որ իւրով մահուամբն խափանեաց զիշխանութիւն մահու: Եւ եթէ մահուամբ մահ մեռանի, մի երկիցուք մահակիցք լինել Քրիստոսի. զի ընդ որում մեք մեռանիմք, ընդ նմին և կենդանանամք:

«Յիշեցէք, առաքինիք, զմեծն Մովսէս, որ մինչև հասեալ էր յարութեան հասակն՝ խորհուրդ սուրբ նահատակութեանն ի տիս տղայութեանն երևէր նմա. և տուն թագաւորին Եգիպտացոց ի ծառայութիւն մտանէր նմա, և ակամայ դայեկութեամբ սնուցանէր զնա. և ի ժամ փրկելոյ զժողովուրդն ի նեղութենէն՝ միջնորդ եղև երկնի և երկրի, միանգամայն և աստուած անուանեցաւ ի վերայ Եգիպտացոցն: Քանզի ուր գտաւ սուրբ խորհուրդն զօրացեալ՝ անձամբ իւրով վրէժ առնոյր յԵգիպտացոցն. իսկ ուր աստուածային յայտնութիւնն ի վերայ նորա լինէր, ի ձեռն գաւազանին գործէր զմեծամեծ սքանչելիսն: Եւ վասն սուրբ նախանձուն զոր

ունէր՝ եհար զԵգեպտացին և ընդաւագեաց. վասն որոյ զմեծ անուն զնէր նմա, և առաջնորդ ժողովրդեանն զնա կացուցանէր: Եւ բազում այն է՝ որ հեղմամբ արեամբն արդարացաւ, և անուանեցաւ մեծ քան զամենայն մարգարէս. ոչ միայն զարտաքին թշնամիսն կոտորելով, այլ և զագատոհման՝ որ փոխանակեցին զԱստուած ընդ որթուն յանապատին:

«Եւ եթէ նա ի հեռուստ այնպիսի վրէժ խնդրէր զալտեան Որդւոյն Աստուծոյ, մեք որ ականատեսք եղաք, և մեծապէս վայելեցաք յերկնաւոր պարգևսն շնորհաց նորա, ևս առաւել պարտիմք վրէժխնդիր լինել մօտակայ ճշմարտութեանս: Որ եզ մահուամբ զանձն իւր ի վերայ մեղաց մերոց, արդարացոյց զմեզ յանհարին դատապարտութենէն, զիցուք և մեք զանձինս մեր մահուամբ ի վերայ անմահ զօրութեանն, զի մի նուազք քան զվրէժխնդիրսն առաջինս գտանիցիմք:

«Յիշեցէք զմեծ քահանայն Փենեհէզ, որ սպանմամբ եբարձ զպղծութիւնն ի ժամ պատերազմին, և ազգէ յազգ երդմամբ հաստատեաց զքահանայութիւնն: Մի մոռանայք և զսուրբ մարգարէն զԵղիաս, որ ոչ կարէր հանդարտել հայել ի կռապաշտութիւնն Աքաբու. և արդար նախանձուն իւրոյ զութ հարիւրսն ինքեան ձեռօք սատակեաց, և զերկուս յիսունսն անշէջ հրոյն մա-

տուցանէր լուցկիս. և զաստուածային վրէժն խնդրելով՝ անըմբոնելի և ահագին կառօքն յերկրէ ի յերկինս վերացաւ: Դուք՝ Եւս մեծի մասին վիճակի հասեալ էք. զի ոչ ևս կառք առաքին ձեզ ի վերացումն, այլ ինքնին Տէրն կառաց և երկվարաց հզօր զօրութեամբ և սրբովք հրեշտակօք ընդ առաջ եկեալ՝ ձեզ իւրաքանչիւր թես բուսուցանէ. զի նորա ուղեկիցք լինիցիք և նմին քաղաքակիցք:

«Եւ այլ զի՛նչ ևս երկրորդեցից առաջի ձերոյ քաջ նահատակութեանդ. զի քան զիս տեղեկագոյնք և հմուտք էք սուրբ կտակարանացն: Դաւիթ ի մանկութեան ժամանակին քարիւ կործանեաց զմեծ բլուրն մսեղէն, և ոչ ինչ զանգիտեաց յահագին սրոյ հսկային. ցրուեաց զգունդըս այլազգեացն, և ապրեցոյց զգօրսն ի մահուանէ, և զժողովուրդսն ի գերութենէ. և եղև անդրանիկ թագաւորացն Իսրայելի, և անուանեցաւ հայր Որդւոյն Աստուծոյ: Նա անուանեցաւ առ ի պէտս ժամանակին, և դուք ճշմարիտ ծնեալք ի սուրբ Հոգւոյն՝ որդիք էք Աստուծոյ և ժառանգակիցք Քրիստոսի: Մի որ զձեր բաժինն ի ձէնջ հատանիցէ, և զձեզ օտարախորթս՝ արարեալ՝ տարաբաժին հանիցէ:

«Յիշեցէք զամենայն զօրավարսն զառաջինս Իսրայելի, զՅեսու, զԳեղէովս, զԵփթայեա և զայլս ամենեսեան, որք ճշմարիտ հաւատովք էին, հա-

րին կոտորեցին զգօրսն հեթանոսաց, և սրբեցին զերկիրն ի պիղծ կռասպաշտութենէն: Եւ վասն հաստատուն արդարագործութեանն՝ որ ոչ ինչ երկմտեցին ի խորհուրդս իւրեանց, արեգակն և լուսին առանց ականջաց լուան և կատարեցին զբան հրամանի նոցա. ծով և դեաք ճանապարհ գործեցին առաջի նոցա ըստ ոչ սովորութեան: Եւ բարձրացեալ պարիսպք քաղաքին երիբովի ձայնիւ լոկով անկեալ կործանեցան ի վրէժ-խնդրութիւն օրինացն արդարութեան: Եւ այլքն ամենայն՝ որ ըստ հաւատոց քաջութիւնս կատարեցին ի դարս իւրաքանչիւր, գովեցան ի մարդկանէ և արդարացան յԱստուծոյ:

«Ապաքէն նոյն Տէր է ի սկզբանէ և մինչև ցայսօր և առ յապա, և յաւիտենից յաւիտեանս, և անդր քան զամենայն յաւիտեանս: Ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ. ոչ մանկանայ, զի ոչ ծերանայ. ոչ փոփոխի անյեղեղուկ բնութիւնն Աստուծոյ. որպէս և ինքն ասէր բերանով սուրբ մարգարէիցն. «Ես եմ, ես եմ, ես նոյն եմ ի սկզբանէ մինչև յաւիտեան. ոչ տամ զփառս իմ այլում, և ոչ զքաջութիւնս իմ դրօշելոց»:

«Չայս գիտելով, եղբարք, մի թուլութեամբ լքանիցիմք, այլ պնդութեամբ սրտիւ և հաստատուն հաւատովք կամակար յարձակեցուք ի վերայ թշնամեացն՝ որ յարուցեալ գան ի վերայ մեր: Մեր յոյսն մեզ կրկին երևի. եթէ մեռա-

նիմք՝ կեանք, և եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան: Յիշեսցուք զբանն Առաքելոյ, որ ասէ, թէ «Փոխանակ ուրախութեան որ նմա առաջի կայր՝ յանձն էառ զհամբերութիւն մահու, և մահու խաչի. վասն այսորիկ և Աստուած գնա առաւել բարձրացոյց, և ետ նմա անուն՝ որ ի վեր է քան զամենայն անուն. զի յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ծունր կրկնեսցի երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանդաքամեալանաց»:

«Եւ քանզի որ ճշմարտութեամբ միացեալ է ընդ Որդւոյն Աստուծոյ, հոգւոյն աչօք տեսանէ զաներևոյթ յստակ լոյսն ճարագայթից իմանալի արեգական, որ յամենայն ժամ և յամենայն օր զեր ի վերոյ ծագեալ երևի ամենեցուն. և սրբատեսիլ և սրբահայեացս անպղտոր յստակութեամբ ձգտեցուցանէ զհայեցուածս, և թափանցանց եղեալ ընդ երկինս՝ յանմատոյց տեսին մերձեցուցանէ, և կորովութեամբ կշռէ զերկրպագութիւն զերից հատուածոցն միաւոր զօրութեան: Եւ արդ որ ընդ Աստուծոյ աստիճանն ոտնփոխ եղեալ իցէ, և բարձրութեամբ յարքունիսն հասեալ, և զամենայն մեծութիւն բովանդակ տեսեալ, նա միայն է որ ժառանգէ զանանց ուրախութիւնն և զանտրտմական մխիթարութիւնն:

«Մի, տեսարք իմ պատուականք, մի յետ այսչափ ի բարձունս վերանալոյ՝ այսրէն յերկիր

անկեալ թաւալիցիմք, այլ գտեղի առեալ անդրէն ի բարձրութեանն հաստատեսցուք: Թէպէտ և հայեսցուք ի ստորին կողմ երկրիս, տեսանեմք զսա լի ամենայն ապականութեամբ և անսուրբ պղծութեամբք: Քանզի զի՛նչ աղէտք տարակուսի են որ ոչ գործին յերկրայինս ախտաբերս. թըշուառութիւնք աղքատաց և անթիւ չարչարանք նոցուն, աղցաւոր ծանրութիւնք հարկահանաց, զզուանք և կոփանք ի բռնաւոր ընկերակցաց, քաղց և ծարաւ ըստ կարօտութեան բնութեանս: Սառնամանիք ձմերայնոյ և խորշակք ամառայնւոյ, հիւանդութիւնք տարածամբ և ախտք մահաբերք հանապազ տանջեն զմարդիկ. երկեւղ արտաքնոց, արհաւիրք ի ներքնոց անդադար ի վերայ հասանեն. ցանկան մահու յառաջ քան զժամանակն. և ոչ գտանեն. և բազումք են որ փորեն և խնդրեն, և խնդալից լինին յորժամ գտանեն: Իսկ որ թուին մեզ եթէ յաջողեալ իցեն ի մեծութեան և փափկանան ուրախութեամբ ի պակասելի կեանս, մեծամտեալ հպարտանան յանցաւոր մասունս աշխարհիս, նոքա են որ կուրացեալ են ի ճշմարիտ կենացն: Իսկ արդ զի՛նչ այն չարիք իցեն որ ի նոսա ոչ գործիցին. ընդ մեծութիւն խառնեալ է յափշտակութիւն ընչից աղքատաց, ընդ սուրբ ամուսնութիւնն գէճ պղծութիւն: Յորս վայելենն՝ անընտրութեամբ, նոցուն երկրպագութիւնս իբրև Աս-

տուծոյ մատուցանեն, մոլորեալք ի ճշմարիտ կենացն:

«Ո՛չ ահա ամենայն աշխարհս՝ արարչին բոլորեցուն է գոյացութիւն. և զոր նոքայն պաշտեն և պատուեն՝ ապաքէն ի ամին նիւթոյ է մասն. իսկ արդ մասունքն մասանց կան ի ծառայութիւն, Զի եթէ մի մասն աշխարհիս ապականացու է, հարկ է թէ և ամենայն մասունքն ընդ նմին ապականին: Նա և ի մասանց անտի՛ պարտ է թէ և ընտրութիւնք երևեսցին. իսկ արդ որ լաւ է՝ յայտնի է ամենեցուն, և որ զիտեն իմանալ՝ նա է ընտիր ի մասանցն: Ապա թէ այդ այդպէս է, քան զամենայն պաշտամունս հեթանոսաց որում երկիր պագանեն՝ երկրպագութենն առաւելեալք քան զանբան տարերսն՝ որոց չարաչար կան ի ծառայութեան. և զէն Աստուած որ ի մարդ կերպարանեցաւ՝ չպաշտեն, այլ արարածոց տանին երկրպագութիւն. որոց մեղաց չիք քառութիւն յարդար ատենին:

«Օ՛հ անդր ի բաց թողցուք զխաւարային խորհուրդս մոլորելոցն. եղկելիս և ողորմելիս քան զամենայն մարդիկ զնոսա համարեսցուք. մանաւանդ զի կամօք են կուրացեալք և ոչ ի հարկէ, և ոչ երբէք գտցեն զճանապարհն ճշմարտութեան: Այլ մեր բացահայեաց աչօք տեսեալ զլոյսն երկնաւոր, մի պատահեսցէ մեզ խաւարն արտաքին: Զի ոյք էին ի խաւարի, եկն առ նոսա

լոյսն ճշմարիտ. կուրացեալք վրիպեցան ի կենսոյն: Իսկ որք ընկալայք հաւատովք՝ որդիք էք և ոչ օտարախորթք, սիրելիք և ոչ թշնամիք, բաժանորդք և ժառանգորդք վերին իմանալի քաղաքին:

«Անդ է առաջնորդ փրկութեան մերոյ. աստքաջութեամբ նահատակեցաւ, և զնոյն ուսոյց ամենայն նիզակալից գործակցաց իւրոց Առաքելոց. ընդ որս և դուք էք այսօր կրկին երևեալ, օրհնեալք հաւատովք ընդդէմ աներևոյթ թշնամւոյն, պատենազէն զրահիւք դէմ ընդ դէմ ընկերակից սատանայական գործոյն: Եւ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, զերկոսեան կողմանն ի պարտութիւն մասնէք, որպէս և Տէրն ինքնին արար աշխարհի. թուեցաւ թէ մեռաւ, այլ նա յայնժամ տարաւ զկատարեալ նահատակ առաքինութեանն. զախոյեանն ընկէց, զպատերազմն եհար, զթշնամիսն ցրուեաց, զաւարն ժողովեաց, զգերիսն դարձոյց, զսարգեսն բաշխեաց ամենայն սիրելեաց իւրոց ի ձեռն իւրաքանչիւր առաքինութեանց:

«Գիտէք դուք ամենեքեան. յառաջ ժամանակաւ հասեալ ձեր ի գործ պատերազմի, թէպէտ և էր ձեր սովորութիւն՝ քահանայից հանապազորդել ի մէջ բանակիս, ի ժամ ճակատուցն յանձնեալ ձեզ ի նոցանէ աղօթիւք՝ յամուր տեղւոյ ուրեք թողուիք զնոսա, իսկ այսօր եպիսկո-

պոսք և երիցունք և սարկաւաղունք, սաղմոսերգողք և զրակարգացք իւրաքանչիւր կարգեալ կանոնաւ՝ իբր վառեալք զինու և պատրաստեալք ի պատերազմ, կամին ընդ ձեզ յարձակել հարկանել զթշնամիսն ճշմարտութեան: Եւ եթէ մեռանել ևս հասանէ ի նոցանէ, սակայն և յայնմանէ ոչ են զանգիտելոց. քանզի լաւագոյն զմեռանելն կամին քան զմեռուցանելն:

«Որպէս զի կրկին աչս ստացեալ ունիցին. հաւատոյ աչօք զքարկոծանս մարգարէիցն տեսանեն, և մարմնոյ աչօք զքաջութիւն ձերոյ նահատակութեանդ: Մանաւանդ թէ ի ձեզ զերկոսեան իսկ տեսանեմք. քանզի և դուք իսկ տեսանէք զչարչարանս սուրբ առաքելոցն և զսպանմունս զամենայն քաջ մարտիրոսացն, որոց մահուամբն հաստատեցաւ սուրբ եկեղեցի, և հեղումն արեան իւրեանց եղև ի պարծանս վերնոցն և ներքնոց: Արդ մինչև ի գալուստն երկրորդ՝ նոյն նահատակութիւն կատարի շարչարանօք առաքինեացն և ընտրելոց նահատակաց՝ յորոց միջի և դուք էք հանգիսացեալ այսօր, և հրաւիրեալ ի լուսաւորչացն ձեր սրբոց հասանել ի գունդս նոցա և ժառանգորդս խոստացելոցն լինել անանց բարութեանց ի Քրիստոսէ Յիսուսէ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս»:

Յայս վայր խօսեցաւ ի գիշերին յայնմիկ սուրբ երէցն Ղևոնդ, և փառատրելով կատա-

րեաց՝ զԱմէնն ասելով: Եւ սեղան ուղղեալ՝ զամենասուրբ խորհուրդն կատարեցին. ուղղեցին և աւագան, և եթէ գոյր ոք երախայ ի բազմութեան զօրուն՝ զգիշերն ամենայն մկրտեցին. և ընդ առաւօտս սուրբ օրինացն հաղորդեցան, և այնպէս լուսազգեստ եղեն՝ որպէս ի տերունեան մեծի սուրբ զատկին:

Եւ մեծաւ զուարճութեամբ և յոյժ խնդութեամբ աղաղակեաց ամենայն բազմութիւն զօրացն և ասեն. «Հաւասարեցէ մահ մեր ընդ մահու արդարոցն, և հեղումն արեան մերոյ ընդ արեան սուրբ մարտիրոսացն. և հաճեսցի Աստուած կամաւոր պատարագաւս, և մի տացէ զեկեղեցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց»:

ՎԵՅՅԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԵԿ

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Չ Մ Ն Հ Ա Յ Ո Յ

Յետ այսորիկ իբրև ետես զօրավար գնդին Պարսից՝ եթէ հատան պատգամաւորքն ի միջոյ խաբել զնոսա, և բարձաւ յոյս ակնկալութեան իւրոյ ցրուել զնոսա յանքակ միաբանութենէն, յայնմ ժամանակի յառաջ կոչէր զանօրէնն Վասակ և զամենայն ուրացեալ իշխանսն, որ էին ընդ նմա յաշխարհէն Հայոց. հարցանէր զնոսա, և ուսանէր ի նոցանէ զհնարագիտութիւն յաղթութեան: Եւ իբրև հասեալ տեղեկացաւ զառն առն իւրաքանչիւր քաջութիւնս, կոչէր և զբազումս ի զօրագլխացն՝ որ էին ընդ իւրով ձեռամբ, և հրամայէր ածել զառաջեաւ զերամակս փղացն, և ի գունդս գունդս զգազանսն բաժանէր, և առ մի մի փիղ երեք հազար սպառազէնք, թող զայլ զօրս ամենայն:

Սուէր և ընդ մեծամեծսն արքունի հրամանաւ և ասէր. «Յիշեցէք այր իւրաքանչիւր զպատուէր մեծի թագաւորին, և զիք առաջի

դանուն քաջութեան. ընտրեցէք զմահ քան զկեանս վատութեամբ: Մի մոռանայք զԷդն և զպսակն և զուսն և զառատածեռն պարգևսն՝ որ շնորհի ձեզ յարքունուստ: Տեարք էք իւրաքանչիւր գաւառաց, և ունիք իշխանութիւն բազում. դուք ձեզէն գիտէք զքաջութիւն աշխարհին. Հայոց, և զառն առն իւրաքանչիւր նահատակութիւն արութեան զփորձ առեալ ճանաչէք. գուցէ ձեր ի պարտութիւն մասնեալ՝ կենդանեալ վրիպեցիք ի մեծ կենացն զոր ունեցիք: Յիշեցէք զկին և զորդիս ձեր, յիշեցէք զսիրելի բարեկամս ձեր. գուցէ ոտնհար լինիցիք յարտաքին թշնամեացն և ողբակիցք ի ներքին սիրելեացն»:

Նա և յուշ ևս առնէր նոցա զբազում ընկերակիցս փախուցեալս, որք թէպէտ և ի պատերազմէն ապրեցան, սրով ընկալան զվճիռ մահուն իւրեանց. ուստերք և դստերք և ամենայն ընտանիք իւրեանց յանաշխարհիկս գրեցան, և ամենայն հայրենի գաւառք հատան ի նոցանէ:

Զայս ասէր, և առաւել քան զսոյն սաստկացուցանէր զհրամանն արքունի: Կարգէր կազմէր զգօրսն ամենայն, և տարածանէր երկայնէր զճակատն յերկայնութիւն զաշտին մեծի: Եւ իւրաքանչիւր գաղանացն յաջմէ և յահեկէ գերեքհազարեան սպառազէսն պատրաստէր, և զընտիր ընտիր նահատակացն շուրջ զիւրեալ գումարէր. և այսպէս ամրացուցանէր զգունդն Մա-

տեան իբրև զաշտարակ մի հօօր և կամ իբրև զբերդ մի անմատոյց: Նշանս բաշխէր, զբօշս արձակէր, և ի ձայն մեծի փողոյն պատրաստ հրամայէր լինել: Իսկ զգունդն զԱպարհացի, և զԿատշացն և զՀոնաց և զԳեղաց, և զայլս ևս ամենայն զընտիր ընտիր զօրուն մարդիկ ի մի վայր ժողովէր, և հրաման պատուիրանի տայր ընդ աջմէ կողմանէ դնդին իւրոյ պատրաստ լինել ընդգէմ Հայոց զօրավարին:

Իսկ արին Վարդան յառաջ մատուցեալ և զաւագանին հարցանէր, և միաբան ամենեցուն խրատու զգօրազլուխսն կարգէր այսպէս:

Զգունդն առաջին տայր ի ձեռն իշխանին Արծրունեաց, և նիզակակից նմա զմեծ իշխանն Մոկաց. և զայլն ամենայն նախարարեան համհարզս երկոցունցն, և զամենայն բազմութիւն զնդին թևս աստի և անտի կազմէր նոցա:

Եւ զգունդն երկրորդ տայր ի ձեռն Սորենայ Սորխոռունեաց, և նիզակակից նմա զԸնծայինն և զՆերսէհ Քաջբերունի:

Եւ զգունդն երրորդ մատուցանէր ի ձեռն Թաթլոյ Վանանդեցուոց, և նիզակակից նմա հրամայէր զՏաճատ Գեթունի, և զբազումս ի քաջարանց աստի և անտի ի թևս նոցա:

Յանձն իւր առնոյր զգունդն չորրորդ, և նիզակակից իւր զքաջն Արշաւիր և զհարագատ եղբայր իւր զՀամագասպեան:

կարգէր և կազմէր զճակատան յորդորելով ընդ ամենայն երեսս զաշտին զէմ յանդիման Արեաց գնդին, առ ափն Տղմուտ գետոյն:

Եւ իբրև այս այսպէս պատրաստեցան, երկոքեան կողմանքն լի սրամտութեամբ և մեծաբարկութեամբ զայրանային, և զազանացեալ զօրութեամբ յիրեարս յարձակէին երկոքեան. և ամբոխ աղաղակին երկոցունց կողմանց՝ իբրև ի մէջ ամպոց շփոթելոց՝ ճայթմունս գործէր, և հնչումն ճայնից զքարանձաւս լերանցն շարժէր: Ի բազմութենէ սաղաւարտիցն և ի փայլուն պատենագէն վառելոցն իբրև նշոյլք ճառագայթից արեգական հատանէին: Նա և ի բազում սուսերացն շոյալ, և ի ճօճել բազմախուռն նիզակացն իբրև յերկնուստ ահագին հրաձգութիւնք եռային: Քանզի ո՞վ իսկ է բաւական ասել զմեծամեծ տազնապ ահաւոր ճայնիցն, որպէս կոփիւնք վահանաւորացն և ճայթմունք լարից աղեզանցն զլսելիս ամենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին:

Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տազնապին և զաղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն, առ ի յանդուզն յարձակմանէն զմիմեանս բախելով. քանզի թանձրամիտքն յիմարէին և վատասիրաքն լքանէին. քաջքն խիզախէին և նահատակքն գոչէին: Եւ խումբ արարեալ ամենայն բազմութեանն՝ զգետն ի մէջ

փակէին, և զանգիտեալ գունդն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն՝ զտեղեաւն զեռալ սկսան: Իսկ գունդն Հայոց հասեալ անցանէին, ձի ի վերայ առեալ յարձակէին մեծաւ զօրութեամբ: Սասուկապէս բախեալք ընդ միմեանս, յերկոցունց կողմանց բազում վիրաւորք յերկիր անկեալ դիւթաւալ խաղային:

Յայնմ մեծ տազնապի ի վեր հայեցաւ քաջն Վարդան, և տեսանէր զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց Պարսից զօրուն՝ զի զճախակողմն շարժեցին զՀայոց գնդին, մեծաւ ուժով յարձակէր ի տեղին, և զաջ թևն Պարսից գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգազանօքն, և շրջան առեալ կոտորէր մինչև ի նոյն տեղի: Եւ այնպէս շտապ տազնապի ի վերայ հասուցանէր, մինչև գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծամուր պատրաստութենէն, դեռ ևս քաջ քաջ ի փախուստ դառնային:

Ապա դէտ ակն ի վեր համբառնայր Մուշկան Նիսալաւուրտ, քակեալ զոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց, և զինի մնացեալ ի հովիտս լերանցն: Վասն որոյ զաղաղակ բարձեալ՝ քաջալերէր շուրջ զիւրեաւ զգօրս Արեաց, որք զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Վարդանայ: Եւ անգէն ի տեղուջն երկոքին կողմանքն զպարտութիւն խոստովանէին, և առ յոյժ թանձր անկեալ դիականց իբրև զքարակոյտս դերբկաց երևէին:

Զայն իբրև ետես Մուշկան Նիսալաուերտ, մնայր գազանացն Արտաշրի, որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին իբրև յամուր քաղաքի. և ի ձայն մեծ գալարափողոցն զիւր գունդսն ստիպէր, և յառաջամարտիկ զօրօքն զնա ի մէջ փակէր:

Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիգակակցօքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեաց, յորում տեղւոջ և ինքն իսկ արժանի եղև առնուլ զկատարեալ նահատակութեանն պսակ:

Եւ յերկարեալ գործոյ պատերազմին՝ օրն տարածամէր, և մօտ առ երեկս կարճատէր. բազմաց օրահասք մահու հասանէին. մանաւանդ ի թանձրութենէ դիականց մօտ առ մօտ խտացեալ իբրև զփայտահարս մայրաւորաց:

Անդ էր տեսանել զբեկումն նիգակացն և զխորտակումն աղեղանց. վասն այնորիկ և ոչ կարէին կալ ճշմարտիւ ի վերայ սուրբ մարմնոյ երանելեացն. և սաստիկ խուճապ տազնապի էր կողմանցն երկոցունց անկելոց: Եւ որք մնացեալքն էին՝ վատնեալք և ցրուեալք լինէին ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն. և յորժամ պատահէին միմեանց՝ դարձեալ միւսանգամ զմիմեանս սատակէին: Եւ մինչև ի մուտս արեգականն անդադար լինէր գործ դառնութեանն:

Եւ քանզի դարնանային էր ժամանակն, ծաղկալից դաշտքն դառնային յորդահոսանս արեանց

բազմաց: Մանաւանդ յորժամ տեսանէր որ զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր և աղիքն գալարէին՝ լսել զմնչիւն խոցելոցն և զմռնչիւնս բեկելոցն, զթաւալգլոր խաղալ սողալ վիրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթաքուստ լքելոցն, զսրտաթափումն զանարի արանցն, զճչիւն կանացեացն, զողբս սիրելեաց, զաշխարումն մերձաւորաց, զվայ և զաւաղ բարեկամացն: Քանզի ոչ եթէ կողմ էր որ յաղթեաց, և կողմ էր որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկօքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան:

Բայց քանզի անկեալ էր մեծ սպարապետն Հայոց ի պատերազմին, ոչ ոք զոյր այնուհետև ի մէջ գլխաւոր՝ յոր յեցեալ ժողովէին գունդն մնացելոցն: Թէպէտ և բազում այն էր որ ապրեցան՝ քան թէ որ մեռանն, սակայն ցանեալ ցրուեցան, և հասեալ անկանէին ի տեղիս տեղիս յամուրս աշխարհին, և բռնանային ի վերայ բազում գաւառաց և բերդից, զոր և ոչ առնուլ իսկ որ կարէր:

Եւ այս անուանք են քաջ նահատակացն՝ որ անդէն ի տեղւոջն կատարեցան.

Յազգէն Մամիկոնէից ՔԱԶՆ ՎԱՐԳԱՆ հարեր երեսուն և երեք արամբք.

Յազգէն Խորխոռունեաց ԽՈՐԷՆՆ ԿՈՐՈՎԻ իննևտասն արամբք.

Յազգէն Պալուսեաց ԱՐԻՆ ԱՐՏԱԿ յիսուն

և եւթն արամբք.

Յազգէն Գնթունեաց ԶԱՐՄԱՆԱԼԻՆ ՏԱՃԱՏ
իննևտասն արամբք.

Յազգէն Դիմաքսենից ԻՄԱՍՏՈՒՆՆ ՀՄԱ-
ՅԵԱԿ քսան և երկու արամբք.

Յազգէն Քաջբերունեաց ՀՐԱՇԱԿԵՐՏՆ ՆԵՐ-
ՍԵՀ եւթն արամբք.

Յազգէն Գնունեաց ՄԱՆՈՒԿՆ ՎԱՀԱՆ երիւք
արամբք.

Յազգէն Ընծայնոց ԱՐԴԱՐՆ ԱՐՍԷՆ եւթն
արամբք.

Յազգէն Սրուանձտայ ՅԱՌԱՋԱԴԷՄՆ ԳԱ-
ՐԵԳԻՆ երկու հարազատօքն և ութուտասն ար-
ամբք:

Այս երկերիւր ութսուն և եւթն նահատակք,
ընդ ինն մեծամեծ նախարարսն անդէն ի տեղ-
ւոջն կատարեցան: Եւ յարքունի տանէն և ի տա-
նէն Արծրունեաց և յիւրաքանչիւր նախարարաց
տանէն. թող զայս երկերիւր ութսուն և եւթնս,
և այլ ևս եւթն հարելը և քառասուն այր, որք
զանուանս իւրաքանչիւր ի զպրութիւն կենաց
գրեցին ի նմին աւուր ի մեծ պատերազմին: Եւ
միահամուռ լինի ամենայն հազար և երեսուն և
վեց:

Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն և հեթանոսաց
անկանէր յայնմ աւուր երեք հազար հինգ հա-
րիւր քառասուն և չորք այր: Ինն այր ի նոցա-

նէ ի մեծ պատուաւորացն էր, վասն որոյ և կա-
րի յոյժ ի խոր խոցեցաւ Մուշկան Նիսալաւուրտ:
Մանաւանդ իբրև ետես զանհնարին հարուածսն
եռապատիկ զիւրոյ գնդին քան զՀայոցն, բեկաւ-
անկաւ զօրութիւն ուժոյն իւրոյ, և ոչ հանդար-
տէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն. քանզի ոչ
որպէս կարծէր զպատերազմն՝ կատարեցաւ: Մա-
նաւանդ իբրև հայէր տեսանէր զբազմութիւն ան-
կելոց իւրոյ կողմանն, և թիւ համարոյ ևս առ-
նէր, և իբրև այնչափ յոյով գտանէր զիւր ան-
կեալսն քան զՀայոց գնդին, ևս առաւել վասն
երևելի արանցն՝ զորս յականէ յանուանէ զիտէր
թագաւորն, ի մեծ տագնապի լինէր այրն յանձն
իւր: Արդարութեամբ զիրսն զրել և ցուցանել՝
ի թագաւորէն երկնչէր. դարձեալ և թաքուցա-
նել ևս ոչ կարէր, քանզի ոչ ծածկէր այնպիսի
մեծ կռիւ:

Եւ մինչդեռ յայսմ մտաց խորհրդի էր յանձն
իւր և նեղէր ի միտս իւր, ուրացեալն վասակ՝
որ զանձն իւր ի մէջ գազանացն թագուցեալ
ապրեցուցանէր՝ մխիթար մատուցանէր մտացն
լքելոց, և ուսուցանէր նմա հնարս նենգութեամբ,
թէ որպէս կարասցէ մարտնչել ընդ ամուրսն
խաբէութեամբ: Երդմունս կնքէր արքունի հրա-
մանաւ և վկայութեամբ անձին իւրոյ և խաբե-
բայ երկցամբքն որ ընդ նմայն էին. պատգա-
մաւորս առնէր զնոսա, և երևեցուցանէր զթո-

դուժինն ապստամբութեանն առ ի շինութիւնն եկեղեցւոյ շնորհել անդրէն, և զամենայն կարգս անդրէն յարմարել ըստ առաջին սովորութեանն: Թէպէտ հրաման թագաւորին հաստատութեամբ էր տուեալ—վասն զի յոյժ բեկաւ զօրութիւն նորա, որպէս զի երկոքին կողմանք նորա հարան—սակայն զօրքն Հայոց վասն նենգութեանն վասակայ, որ բազում անգամ հասեալ էին ի վերայ ստութեան նորա, վասն այնորիկ և հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ:

ԵՒԹՆԵՐՈՐԴ ՅԵՂԱՆԵԿ

ՅՆՐԿԱՐՈՒՄՆ ԻՐԱՅՆ ԽՌՈՎՈՒԹԵԱՆ

Արդ զարձեալ յայնժամ զրդեաց զՄուշկան Նիսալաւուրտ և զամենայն աւագանին Արեաց, առեալ զզօրսն հասանէր ի վերայ ամրոցին՝ յոր անկեալ էին դունդ մի ի զօրացն Հայոց հանգերձ սուրբ քահանայիւքն, և մարտ եղեալ կրօնէին շուրջ զբերդան: Եւ իբրև ոչինչ կարացին ազդել նոցա, զարձեալ յերզմունս ապաստան եղեալ, զի ուխտիւ իջուցեն զնոսա առանց դաւ ինչ գործելոյ, և երկիցս և երիցս անգամ ետուն տանել զաւետարանն: Թէպէտ և քահանայքն յանձն առնուին զիջանելն կալ առաջի, բազումք ի զօրականացն ոչ կարէին հաւատալ սուտ ուխտին վասակայ. քանզի սկսու երթալ Մուշկան Նիսալաւուրտ զհետ շար խրատուն վասակայ:

Մի ոմն ի քաջ զօրականէն Հայոց, որ անկեալ էր ի բերդն փախստեամբ՝ Բակ անուն, ելեալ ի պարխսպն թշնամանս զնէր անօրինին, և

ցուցանէր առաջի Պարսից զօրագլխին զամենայն չարիան զոր անցուցեալ էր նորա ընդ աշխարհն Հայոց: Զոր և բազումք լուեալ՝ արդարացուցանէին զամբաստանութիւնն, ոչ միայն ի Հայոց կողմանէն, այլ ևս առաւել զօրքն Պարսից: Սոյն այրս այս ի նմին գիշերի եւթն հարեւր արամբք ել գնաց ի բերդէ անտի, և ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նա:

Իսկ որ ի ներքս յամրին մնացին, թէպէտ և գիտէին ճշմարտիւ զխաբեբայ երդմունս նոցա, ոչ ունէին համբար ի ներքս: Իբրև ոչ կամաւ իջեալ կացին առաջի, հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր և երեքտասան այր: Ազազակեցին ամենեքեան և ասեն, «Գոհանամք զքէն Տէր Աստուած մեր. մինչդեռ շէն են եկեղեցիք և անքակ տաճարք վկայից և միաբան սուրբ ուխտ եկեղեցւոյ և առաքինացեալ, արժանի արարեր զմեզ կոչմանդ երկնաւորի: Հաւասարեսցէ մահս մեր ընդ մահ քոջ նահատակացն, և խառնեսցի արիւնս մեր ընդ արիւն անկեալ վիրաւորացն, և հաճեսցի Տէր ընդ եկեղեցիս իւր՝ բազմութեամբ կամաւոր զուարակացն որ ելանեն ի վերայ սուրբ սեղանոյս»: Զայս ասելով ի տեղւոջն կատարեցան երկերիւրքն և երեքտասանք:

Իսկ սուրբ քահանայքն՝ որ անդ զիպեցան յամուրսն, երանելիքս այս Յովսէփ և Ղևոնդ՝

բազում ընկերակցօքն իւրեանց, մատուցին և նոքա զպարանոցս իւրեանց առաջի սրոյ դահճապետին, ասելով գնոյն բանս՝ զոր խօսեցան երկերիւրքն: Քանզի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մարմնաւոր կենացն, այլ իմաստութեամբ հնարս խնդրէին լինել փոխանակ ամենայն աշխարհին շինութեան: Վասն որոյ և բողոք ի Դուռն կարդային, և զամենայն ամբաստանութիւն արկանէին զանօրէնն զՎասակաւ: Զայս իբրև լուաւ Մուշկան Նիսալաւուրտ, ոչ իշխեաց ի նոսա ձեռն արկանել մահուամբ. այլ զՅովսէփ և զՂևոնդ գան հարեալ, հրամայեաց պահել զգուշութեամբ, քանզի բողոք ի Դուռն կարդացին. իսկ զայլ քահանայսն արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս, հրաման տուեալ վասն շինութեան և խաղաղութեան աշխարհին:

Այլ մարդիկն Հայոց, որ հասեալ էին ի վերայ յեղյեղուկ հրամանաց թագաւորին և ուրացեալ չարիմացին Վասակայ, ոչինչ հաւատային սուտ թողութեանն. այլ քաջալերէին զմիմեանս և ասէին. «Զի պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս, և կամ ընդէր տեսանեմք զարև յետ մերոց սիրելեացն: Զի եթէ քաջ նահատակքն մեր անկան ի մեծ պատերազմին, և բազում վիրաւորք տապալեցան յարիւն յապաժոյժ ի միջ դաշտին, և ամենեցուն մարմինք եղեն զէշ թոչնոց և կերակուր զազանաց, և պատուական

նախարարքն մեր հասին յանարգութիւն թշուառութեան, լքին զիւրաքանչիւր իշխանութիւն և են ի հալածանս նեղութեան, որ և ամենայն փափկութիւնն Հայոց եհաս ի վիշտս վտանգի և յանհնարին ապականութիւն, ոչ անսամք խարբայ հրամանացդ և անկանիմք ի ձեռս անօրէն իշխանացդ»:

Թողին այնուհետև իւրաքանչիւր զգեւղս և գաւանս և զագարակս: Ելին հարսուճք յառագաստից և փեսայք ի սենեկաց, անկան ծերք յաթոռոց և տղայք ի գրկաց. երթային երիտասարդք և կուսանք և ամենայն բազմութիւն արանց և կանանց, հասեալ ունէին զամուրս անապատին և զանխար տեղիս բազում լերանց: Լաւ համարէին զգազանաբար բնակութիւնն աստուածապատութեամբ ի քարանձաւս կելոյ, քան ուրացութեամբ փափկանալ յիւրաքանչիւր շինուածս: Առանց տրանջելոյ համբերէին խոտաբուս կերակրոցն, և ոչ յիշէին զսովորական խորտիկան: Համարեալ էին նոցա դարափորքն իրրև զյարկս բարձրաբերձ շինուածոց, և գեանանկողինքն իբրև գնկարեալ պատշգամս:

Սաղմոսք էին նոցա մրմնջունք երգոց, և ընթերցուածք սուրբ գրոց կատարեալ ուրախութիւնք: Ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ. մարմինք իւրաքանչիւր՝ սուրբ սեղան, և ոգիք նոցունց՝ պատարագ

ընդունելի: Քանզի ոչ ոք ի նոցանէ ողբայր յուսահատութեամբ զանկեալսն ի սրոյ, և ոչ ոք հեծեծելով հառաչէր ի վերայ մերձաւոր սիրելեաց իւրոց: Խնդութեամբ ընկալան զյափշտակութիւն ընչից բազմաց, և ոչ յիշէին ամենին՝ եթէ եղեալ իցեն նոցա ստացուածք: Համբերութեամբ ճգնէին և մեծաւ առաքինութեամբ տանէին զբաջ նահատակութիւնն: Զի եթէ ոչ բացաւ աչօք տեսանէին զյոյսն խնդալից, և ոչ կարէին գործել զայնսպիսի մեծ առաքինութիւն:

Քանզի բազումք յազգէ ի մեծ նախարարացն էին, և եղբարք և որդիք և դստերք, հանդերձ ամենայն սիրելեօք իւրեանց ի մէջ ամբական վայրացն, ոմանք յանլոյս երկիրն Խաղտեաց, և այլ բազումք ի կողմանս հարաւոյ՝ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց, և կէսքն ի թանձրախիտ մայրիսն Արցախոյ, և այլ ոմանք անդէն ի միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամբոցացն: Եւ ամենեքին մեծաւ համբերութեամբ տանէին զբազում նեղութիւնն վասն սիրոյն Քրիստոսի, և զայս միայն աղաչելով խնդրէին յԱստուծոյ, մի տեսանել նոցա զաւեր եկեղեցեաց:

Այլ որպէս ցուցաք բազում անգամ զամբարշտին չարութիւն, յորդորէր և ստիպէր զգօրսն Պարսից ի մօտաւոր կողմանց աշխարհին, զի հրամանաւ արքունի զօր եկեսցէ յօգնականութիւն նոցա. եւ հասեալ բազում այրուծի յաւե-

լոյր ի թիւ անկելոցն, և լինէր գունդ բազմութեան իբրև զառաջինն: Եւ յառաջ խաղային ի միջոց աշխարհին, մարտ եղեալ կռուէին ընդ մեծ ամուրս կապոյտ լերինն: Իսկ որ ի ներքսն էին՝ քաջութեամբ մարտուցեալ հարկանէին զբազումս ի գնդէն Պարսից, և զմնացեալսն փախըստական ի բանակն արկանէին: Իսկ նոքա դարձեալ յողոքանս մատուցեալ, նուաճել խաբէութեամբ կամէին:

Իբրև ոչ ոք հաւատաց իջանել առ նոսա, զի մի մատնեսցին չարաչար ի ձեռս թշնամեացն, սակայն վասն երգմանցն հարկ եղեւ քահանայի մի իջանել առ նոսա, որում անունն էր Արշէն: Սօսէր ընդ նոսա յաղերս ընտանութեամբ, և ցուցանէր զանմաս փախուստ անմեղացն, արկանէր գութ առաջի ուրացելոյն Վասակայ, և սլաղատելով յիշեցուցանէր նմա զառաջին կարգ ուխտին քրիստոնէութեան, զի թերևս սակաւիկ մի քաղցրասցի յանհնարին դառնութենէն: Այլ նա ոչ ինչ լուաւ և անսաց բազում բանիցն նորա, կապեաց և խաղացոյց զերանելին և որք ընդ նմա իջեալ էին:

Մանաւանդ իբրև ետես եթէ երթայ զօրավարն զհետ խրատու կամաց նորա, սկսաւ այնուհետև ի բազում տեղիս արձակել զասպատակաւորն, և զոր արտաքոյ քան զամուրսն գտանէր զբազմութիւն մարդկանն՝ վարեցին ի գե-

րութիւն. և զամբար ի ձեռն առեալ հրձիգ անէին զբազում տեղիս:

Իսկ որք էին յամուրս Տմորեաց, իբրև լուան զայս ամենայն չարիս զոր գործեցին զօրքն արքունի, ոչինչ շահ օգտի համարէին զկալն ի մէջ ամրականացն: Քաջութեամբ ելեալ յարձակեցան օգնականութեամբ ամրականացն, և հասեալ ի մօտաւոր աշխարհն Պարսկաց, յանխնայ կոտորելով՝ նախճիրս արեան գործէին, և զմնացեալսն գերի առեալ տանէին, և անդէն յամուրսն արկանէին, և զշինուածսն աշխարհին՝ զամբար ի ձեռն առեալ հրոյ ճարակ տային:

Դարձեալ և որք էին ի լերինս Սաղտեաց, իբրև տեսին եթէ յանդգնարար զօրքն Պարսկաց յաներկեւղս իջանէին յամուրս աշխարհին չարոց, յարձակեցան և նոքա մեծաւ զօրութեամբ ի ձորագաւառն Տայոց: Եւ գտին անդ գունդ բազում ի զօրացն արքունի, որ գերի առնուլ կամէին զամրականս աշխարհին. դարձեալ և կարծէին ևս եթէ գանձք նախարարացն անդ իցեն, վասն այնորիկ և յանխնայ յուզէին ըզվայրսն:

Նա և տեսին ևս անդ ի գեւղս երկուս, որ գեկեղեցիսն այրեցեալ էր. առաւել ևս վասն այնր ի նախանձ բրդեցան բարկութեամբ: Յարձակեցան, հարան ի դիմի միմեանց, և կամակարութեամբ յաղթեալ, բեկեալ արկին զգօրութիւն

գնդին Պարսից, և կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, և զմնացեալսն փախստական հանէին յաշխարհէն:

Եւ յայնչափ յանդուզն յարձակմանէն՝ միայն երանելին Հմայեակ, եղբայր սպարապետին Հայոց Վարդանայ, յանխնայ քաջութեամբ մարտուցեալ՝ կատարեցաւ նահատակութեամբ ի վերայ սուրբ ուխտին միաբանութեան: Եւ այլքն ամենայն ողջանդամ ապրեալք երթային զհետ փախստականին:

Եւ իբրև այս այսպէս կատարեցաւ, զազարեցին զօրք թագաւորին խառնամուխ լինել յամենայն տեղիս անխտրութեամբ, և ևս առաւել ձեռնպահ լինել յեկեղեցեացն: Դարձեալ միւսանդամ անդրէն հարցանել սկսան յարքունիսն:

Նա և որ յԱրձախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք, ոչ ինչ լռեալ զազարեցին խաղաղութեամբ. այլ հանապազ յղէին յաշխարհն Հոնաց, շարժէին և յորդորէին զգունդն Հոնաց, և յիշեցուցանէին նոցա զուխան զոր եղեալ էր ընդ Հայս և անսուտ երդմամբ հաստատեալ: Հաճոյ թուէր բազմաց ի նոցանէ լսել զբանսն քաղցրութեամբ: Նա և մեղադիր ևս յոյժ լինէին նոցա, եթէ «ի կռիւն ընդէր ոչ եկիք պատրաստութեամբ»: Եւ իբրև յառաջնումն ինչ ոչ հնարէին զմիմեանս հաւանեցուցանել, ապա գունդ բազում գումարէին՝ և անդէն յարձակեալ հասա-

նէին ի սահմանս տէրութեանն Պարսից. և զբազում գաւառս հարեալ, բազմագոյն ևս գերի առեալ տանէին յաշխարհն իւրեանց, և յայտնի ցուցանէին թագաւորին զմիաբանութիւն զոր ունէին ընդ գնդին Հայոց:

Իսկ իբրև այս ամենայն ազգումն հասանէր առ զօրավարն Պարսից, սրտմտեալ զայրանայր, և մեծաւ բարկութեամբ կուտէր զմնասն ի վերայ անօրինին Վասակայ. իբր թէ նա իցէ սկիզբն և առաջնորդ ամենայն չարեացն որ գործեցան: Եւ անդէն շու արարեալ գնայր, խաղայր հասանէր յաշխարհն Պարսից. զրէր և ցուցանէր յարքունիս զամենայն ստուգութեամբ, և զմնաս գործոյն արկանէր զուրացելովս:

Իբրև լուաւ թագաւորն զամենայն աւեր աշխարհին, և ստուգեաց զիրս մեծի պատերազմին, բեկանէր անկանէր ի մեծ խրոխտաւոյն, և լռեալ զազարէր ի հանապազօրդ և ի խարերայ խորհրդոցն. յուզէր և քննէր զվրիպումն անհանձար գործոյն, և կամէր տեսանել՝ ասելով. «Ո՞ որ իցէ որ զիս ճշմարտութեամբ ի վերայ իրացդ հասուցէ»: Իսկ որ էր գիտակ անօրէն գործոյն, անդէն ի Դրան արքունի, նոյն հազարապետն Մինրներսեհ, յառաջ մատուցեալ ասէ ցթագաւորն. «Չայդ ես ասեմ քեզ, տրքայ քաջ. եթէ կամիս ստուգութեամբ լսել զարդարն, որք զըլխաւորք քրիստոնէից են ի Հայս՝ տուր կոշիկ,

և դան յօժարութեամբ և ասին քեզ զամենայն արդարութեամբ»:

Յայնժամ զմի ոմն յաւագ նախարարացն՝ Ատրորմիզզ անուն, որոյ իշխանութիւնն իսկ խառն էր ընդ Հայոց աշխարհին և գործակից էր գորավարին ի նմին պատերազմի, գրէր և յանձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց մարզպանութեամբ: Եւ զՄուշկան նիսալաւուրտ հանդերձ ամենայն մնացեալ գորուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և Լիհնաց և Ճղբաց և ի Հեճմատակաց և ի Թաւասպարաց և ի Խիբիովան, և յամենայն ամրականն՝ զորս աւերեալ էր գնդին Հոնաց վասն ուխտին Հայոց: Որպէս և յոյժ իսկ արամեալ էր թագաւորն, ոչ միայն ընդ աւեր աշխարհացն և ընդ անկանելն գորացն, այլ ևս առաւել ընդ աւերել պահակին՝ զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կարացին շինել. որ և յայնմ ժամամանակի դիւրեաւ առեալ քանդեցաւ, որում և չէր իսկ ակնկալութիւն շինութեան: Իսկ զՎասակ հանդերձ զլիսաւոր քրիստոնէիւքն ի Դուռն հրամայեաց կոչել:

Արդ եկն եմուտ մարզպանն Ատրորմիզզ յաշխարհն Հայոց սիրով խաղաղութեամբ: Հրամանաւ արքունի կոչեաց առ ինքն զՍահակ սուրբ եպիսկոպոսն Ռըշտունեաց, ուսանել ի նմանէ զիրացն ամբաստանութիւն: Բայց թէպէտ և նորա աւերեալ էր ատրուշան մի, և բազում չար-

չարանօք հարեալ էր զպաշտօնեայս կրակին, ոչ ինչ զանգիտեաց զալ յատեան հրապարակին:

Դարձեալ և ի տանէն Արծրունեաց բարեպաշտօն երէց մի Մուշէ անուն, որ առաջնորդէր աշխարհին Արծրունեաց, աւերեալ էր և նորա զկրակատուն մի, և կապանօք և տանջանօք բազում չարչարանս անցուցեալ էր ընդ մոզմն. և սա ինչ ոչ զանգիտեաց, այլ կամաւ եկն և յանդիման եղև մարզպանին:

Եւ երկու ևս այլ քահանայք երանելիք, որոց անուանքն են Սամուէլ և Աբրահամ. քանդեալ էր և սոցա զատրուշանն յԱրտաշատ և յառաջագոյն ըմբռնեալ էին ի կապանս յուրացեալն Վասակայ. ածին և զնոսա յառաքինի ընկերսն:

Եւ ժողովեցին ևս ի նոյն տեղի զմեծն Յովսէփ և զՂևոնդ և զՔաջաջ և զԱրշէն: Եւ իրրև ուսաւ և տեղեկացաւ յամենեցունց մարզպանն, գրեաց և եցոյց յարքունիս զամենայն ճշմարտութեամբ որպէս զիարդ լուաւ ի բերանոյ նոցա:

Բայց Վասակ թէպէտ և յառաջագոյն հասեալ էր ի Դուռն, ըստ կամաց իւրոց այլ ընդ այլոյ երթեալ պատմէր զամենայն ստութեամբ, սակայն ի միտս թագաւորին ոչ կարէր զանձն արդարացուցանել. այլ պատասխանի արար նմա և ասէ. Յորժամ քրիստոնեայքն ևս եկեսցեն՝ հասարակ լուայց յատենի:

Իսկ զսուրբ քահանայսն՝ վասն զի կապա-
նօք տանէին, յետ երկուց ամսոց և քսան աւուր
հասանէին ի ձմերոցն արքունի: Իբրև լուաւ մեծ
հազարապեան՝ եթէ ածին զնոսա ի քաղաքն,
ինքնին իսկ աղանատես լինէր նոցա: Բայց թէ-
պէտ և տեղեկութեամբ լսէր ի նոցանէ զամե-
նայն, ոչ կարէր ձեռն արկանել և չարչարել
զնոսա. քանզի բազումք ի նախարարացն Հայոց
դեռ ևս բռնացեալ ունէին զամուրս աշխարհին,
և դեռ ևս մարդպանն յերկիւղի էր: Վասն որոյ
զգուշութեամբ հրամայեաց պահել զսուրբսն, և
զաշխարհն հրամայէր սիրով նուաձել. վասն որոյ
և ինքն իսկ շրջէր և ժողովէր և շինէր ուխտիւ
հաստատութեան:

Եւ եպիսկոպոսացն հրաման տայր ունել
զիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և ըստ առաջին
սովորութեանն պաշտել յայանութեամբ, և հա-
մարձակ ևս գալ ի հրապարակ: Նա և ընծայից
և պատարագաց արժանի առնէր զառաջեալ կո-
չելով: Եւ քանզի բազում գաւառս առեալ և աւե-
րեալ էր զօրականին, թողուլ հրամայէր զհար-
կըս աշխարհին. և զայրուձին ևս զարքունի թե-
թևացոյց առ ժամանակ մի: Եւ միականակեացք
որք ելեալ և կորուսեալ էին՝ հրամայէր գալ և
ուրնել զիւրաքանչիւր տեղիսն:

«Չամենայն կարգս աստուածպաշտու-
թեանն, որպէս զիարդ և ունէին յառաջ ժամա-

նակաւ առ նախնեօքն, նոյնպէս և այժմ, ասէ,
կալցին: Եւ եթէ ոք ի հեռի աշխարհ ուրեք զը-
նացեալ իցեն, ունիմ իշխանութիւն յարքու-
նուստ, եթէ յազատաց իցեն, եթէ ի շինակա-
նաց իցեն, եթէ յեկեղեցւոյ, զինչ կեանս և թո-
ղեալ իցէ, եկեսցեն և կալցեն զիւրաքանչիւր
զարարս»:

Չայս ասէր և երգմունս կնքէր և առաքլր
ի կողմանս կողմանս: Որ և բազումք իսկ եկին
և ժողովեցան, և կալան զիւրաքանչիւր կա-
լուածս:

Նա և որ մեծն է քան զամենայն, որ ի բըռ-
նութենէ ոք ակամայ կալեալ էր զմոզութիւնն,
հրովարտակս առաքլր յարքունուստ՝ անդրէն ու-
նել զբրիստոնէութիւնն: Եւ յանդիման խօսէր
թագաւորն, որք էին ի տանն արքունի, եթէ
«Որք ոչ սիրով ունին զօրէնս դենի մագդեզն,
այնպիսեաց և աստուածք են ցասուցեալ, և ես
ոչ ինչ եմ շնորհակալ. և այսօր զնոյն հրաման
տամ ամենեցուն, ի կամս մարդոյն թողեալ ըստ
իւրաքանչիւր մտաց. որպէս զինչ և կամի պաշ-
տել՝ պաշտեսցէ. ամենեքեան իմ ծառայք են»:
Չայս ասէր, և գրով հրաման տայր ամենայն
աշխարհին:

Իբրև զայն լուան և տեսին բազումք՝ որ
էին ցանեալ և ցրուեալք ի հեռաւոր տեղիս,
զային և ունէին զիւրաքանչիւր արարս: Իսկ

նախարարքն որ էին յամուրս աշխարհին և կամ ի հեռաւոր օտարութեան, իբրև տեսին զշինութիւն երկրին, մանաւանդ զեկեղեցւոյն հաստատութիւն, քաջալերեցան համարձակեցան և նոքա յանդիման լինել արքային: Վասն որոյ և պատգամ յղեցին առ մարգպան աշխարհին, զի ի Դուռն ցուցցէ զբանս նախարարացն: Իսկ նա վաղվաղակի յարքունուստ գիր ողորբանաց և ուխտ հաստատութեան տայր տանել առ նոսա հրամանաւ արքունի: Բայց թէպէտ և գիտէին նոքա զզանուութիւն աւերութեանն՝ թէ սուտ են յամենայնի, կամեցան չարչարակից լինել սրբոցն. զի եթէ մահ ևս առաջի կայցէ՝ ոչ ինչ զանգիտեսցեն երկիւղիւ:

Եւ զայս լուեալ թագաւորին, ոչ կապանօք՝ այլ արձակ ոտիւք և արձակ ձեռօք հրամայեաց առ ինքն կոչել: Ածին վաղվաղակի զկին և զորդիս, և զինչս իւրաքանչիւր ետուն ի ձեռս մարգպանին, և ինքեանք փութանակի գնացին ի ձմերոցն արքունի:

Եւ մինչ զեռ անդէն ի ձմերոցին էր թագաւորն, ատեան հարցափորձի ի մէջ նոցա հրամայէր լինել: Եւ նստաւ հազարապետն՝ զի լուրցէ կողմանցն երկոցունց: Եւ իբրև յերկարեցաւ ամբաստանութիւնն զաւուրս բազումս, պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոյն:

Քանզի ցուցանէին զթուղթսն՝ զոր տուեալ

էր Վասակայ ամենեցուն որ ընդ նմա յուխտ ապստամբութեանն. թուղթ մի ի Վրաց աշխարհէն, և թուղթ մի յԱղուանից աշխարհէն. սոյնպէս և թուղթ մի յԱղձնիս, և հրովարտակ մի առ թագաւորն Յունաց, և թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ: Եւ ի բոլորեսին յայսոսիկ թուղթսն վաւերականն մատանի Վասակայ եղեալ էր: Սոյնպէս խառն էր նա և ի մահ մոգուցն ի Զարեհաւանի: Եւ զբազում բերզս՝ զոր հանին ի Պարսկաց, յայտ առնէին զնորա առայն թուղթսն և զհրամանսն. քանզի նա էր մարգպան ի ժամանակին:

Որպէս և հրեշտակութեամբ իսկ զոր յղէր առ Յոյնս նախարար մի, որում անունն էր Ատոմ՝ յազգէն Գնունեաց, սա մատուցեալ յանդիմանէր զնա առաջի մեծի ատենին հրովարտական իսկ զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեալ:

Նա և ի մէջ իսկ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիսալաւուրտ, և յայտ առնէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովք, որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բազում արիւն ետ հեղուլ Վասակ. թէ որպէս սուտ երդմամբք խաբէր և իջուցանէր յամրոցաց անտի. էր զոր կոտորէր, և էր զոր գերի տանէր զժառայս և զազախնայս արքունի: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի վնասու, և գող ևս գտանէր հարկի աշխարհին՝ որ

յարքունիսն երթայր:

Նա և յուրացեալ ընկերացն նորա բազումք էին որ յայտ արարին զչարիս նորա՝ զոր գործեալ էր ընդ աշխարհն Հայոց: Եւ ի մնացեալ մոգացն և ի փշտիպանացն՝ որք ի կապանսն ապրեալ էին և ապա ածին յարքունիս, հարցին և ցնոսա վասն նորա և ասեն. «Դուք էք ինչ տեղեակ վասն շարութեան նորա»: Ետուն պատասխանի և ասեն. «Ամենայն անցք շարշարանաց որ անցին ընդ մեզ, և բազում հարուածք որ եղեն ի դօրսն արքունի, և աւեր և գերութիւն աշխարհին Հայոց, և կորուստ հարկացն արքունի, սկիզբն և առաջնորդ շարեաց այրդ այդ եղեւ»:

Եւ մինչդեռ այս ամենայն ամբաստանութիւն զնմանէ կուտէր զայնչափ բազում աւուրս, յառաջ մատեան և իւր ազգականքն, որ ևս յառաջագոյն դատախազ լեալ էին զնմանէ առաջի արքային, սկսան կարգաւ ցուցանել և յայտ առնել, որպէս զի բարեկամացեալ էր նա ընդ Հեռանայ Հոնի միաբանութեամբ Բաղասական արքային, ի ժամանակին՝ զի կոտորեաց Հեռանն այն զգօրսն Պարսից յԱղուանս, և ասպատակաւ եհաս յերկիրն Յունաց, և բազում գերի և աւար խաղացոյց ի Հոռոմոց և ի Հայոց և ի Վրաց և յԱղուանից. որպէս զի ի վերայ իսկ եհաս խորհրդոցն ինքն իսկ թագաւորն, և սպան զԲաղա-

սականն արքայ: Եւ Վասակ մարգապան էր Հայոց ի ժամանակին, և թշնամեացն արքունի խորհրդակից գտաւ: Յուցին և յայտ արարին ազգականքն նորա, որպէս զի հմուտ և տեղեակ իսկ էին չար խորհրդոցն նորա. գամենայն ցուցանէին և յայտ առնէին առաջի թագաւորին. և զայլ ևս բազմագոյն խարդախութիւնսն, որ ստութեամբ վարէր զկեանս իւր՝ ոչ միայն առ ընկերս, այլ և առ թագաւորն ինքնին զլխովին. զի ոչ երբէք արդարութեամբ վաստակեալ էր ի մանկութենէ:

Յայնմ ժամանակի հրաման ետ հազարապետն և ասէ. «Ածէք այսր և ի կապելոցն, որք են ի բանափ անդ»: Լուծին և ածին յերանելեացն զՍահակ եպիսկոպոս Ռըշտունեաց, և զսուրբն Յովսէփ և Ղևոնդ երէց:

Եւ իբրև մերկացան ամենայն բանք ատենին առաջի նոցա, ետ պատասխանի Սահակ եպիսկոպոսն և ասէ. «Որ յայտնի ուրացեալն են ի ճշմարիտն Աստուծոյ, ոչ զիտեն զինչ գործեն և կամ զինչ խօսին. քանզի խաւարեալ է խորհուրդք նոցա. զտեսրս պաշտեն սուտ պատճառանօք, և ընդ ընկերս մտանեն յուխտ ստութեան: Եւ են նոքա դարանք սատանայի, զի նոքօք իսկ կատարէ զդառնութիւն կամացն իւրոց, որպէս երևի իսկ ի դոյն յայդ Վասակ: Քանզի մինչ ունէր զանուն քրիստոնէութեան, վերին երեսօք կարծէր ծածկել և թագուցանել զամե-

նայն չարութիւն իւր առաջի ձերոյ անգէտ տէրութեանդ, և զամենայն նենգութիւնն իւր քրիստոնէութեամբն ծածկէր: Ուստի և ձեր իսկ կարծեցեալ՝ մեծապէս պատուեցէք զդա առաւել քան զարժանն իւր: Հաւատացէք դմա զաշխարհն Վրաց. հարցէք՝ եթէ գո՛հ իցեն զգմանէ: Ետուք դմա զտէրութիւնն Սիւնեաց. լուարո՞ւք յազգականաց այտի դորա, զի՛նչ պատմեն զգմանէ: Արարէք զդա մարդպան Հայոց. զոր նախնեացն ձերոց մեծաւ աշխատութեամբ գտեալ էր, դա ի միում ամի կորոյս զերկիրն ամենայն: Տեսե՛ր, իբրև բարձաւ ի դմանէ պատուական անունն Աստուծոյ՝ զոր ունէր ստութեամբ, մերկ երևեցաւ ամենայն չարագործութիւն դորա: Զի եթէ առ Աստուածն իւր սուտ գտաւ, առ ո՞ ոք ի մահկանացուաց աստի դա արդար գտանիցի:

«Արդ ամենայն ամբաստանութիւն՝ որ այժմ յայտնի եղև զգմանէ, ո՛չ ահա ձեր իսկ յառաջագոյն լուեալ էր. բայց յոր դէմս ծածկեցէքն՝ դուք ձեզէն իսկ քաջ զիտէք: Ինձ այսպէս թուի, եթէ սուտ յուսով դա զձեզ խնդացոյց: Այլ ոչ դուք և ոչ դա, և ոչ որ զկնի ձեր գալոցն է՝ զայն ի մեզ ոչ կարէ տեսանել: Արդ արարէք ընդ դա որպէս և կամիք. ցմեզ զի՛ հարցանէք»:

Զարմացաւ մեծ հազարապետն ընդ միտս իւր, և ի խորհուրդս իւր քննէր զամենայն բանս ատենին: Քանզի հասեալ էր ի ի վերայ՝ եթէ յի-

րաւի դատապարտեցաւ այրն ըստ արժանի գործոցն իւրոց, եմուտ և եցոյց զամենայն բանս ատենին յարքունիս: Եւ իբրև լուաւ թագաւորն և ստուգեաց ի հազարապետէն զառնն պարտաւորութիւն, բարկացաւ յոյժ և ի խոր խոցեցաւ. բայց միայն երկայնմտութեամբ կամեցաւ հասուցանել զնա ի մեծ անարգութիւն: Լուռ եկաց աւուրս երկոտասան, մինչ ի գլուխ շոգաւ փուրսիչ ամբաստանութեանն:

Եւ եղև յաւուր միոջ մեծի զամենայն երեւելի և զպատուականսն հրամայէր յընթրիս կոչել: Կոչեցին և զուրացեալն. և նա ըստ առաջին կարգի օրինացն արքունի արկանէր զպատուական հանդերձն զոր ունէր ի թագաւորէն. կապէր և զպատիւ վարսին և զխոյրն ոսկեղէն դնէր ի վերայ, և զկուսակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինգան յականջան, և զգումարտակն ի պարանոցին, զսամոյրսն զթիկամբն, և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ՝ երթայր յարքունիս. շքեղ և երևելի քան զամենեսեսան երևէր բազմութեանն:

Իսկ նախարարքն որք կամօք ի Հայոց չոգան՝ անձամբ տուեալ զանձինս ի փորձութիւնն, և սուրբքն որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին զամենեսեսան առ Դրանն արքունի: Իբրև տեսին զնա զարդարեալ և շքեղացեալ, և

բազմամբոխ զնդաւ գայր յարքունիս, ի միսս իւրեանց սկսան աշպանել և ասել. «Ով անմիտ վաճառական, զանմահ և զանանց պատիւ ետուր, և զանցաւորդ զնեցեր, զոր և զայդ ևս ընդ մօտոյ աւուրս կորուսանելոց ես»:

Եհաս և նստաւ ի ներքին դահլիճան, որ էր հրապարակ մեծամեծացն: Արդ եկն ել սենեկապանն յարքունուստ, հարցանէր ցնա և ասէ. «Արքայ յղեաց առ քեզ, յորմէ՞ գտեալ է քո գայդ ամենայն պատուական պատիւդ, ասա վաղ՝ վաղակի, վասն որո՞յ արդար վաստակոց»: Եւ յուշ առնէր նմա զամենայն բանս ատենին յորում դատապարտեցան. նա և զոր ոչ ևս անդ խօսեցան՝ զայն ևս յայտնէր նմա: Զի ոչ ըստ կարգի ունէր նա գտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քսութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ, և յինքն տարաւ գտէրութիւնն՝ իբրև քրտիկեար յարքունիս: Նա և այլ ևս բազում բանիւք դատապարտեցին զնա, որում ամենայն աւագանին վկայ գային: Պապանձեցաւ ամենսին, և չգտաւ բան ճշմարիտ ի բերան նորա: Իբրև կրկնեցին և երեքկնեցին ցուցանելով ի ներքս յարքունիսն, հատաւ վճիռ մահու ի վերայ նորա:

Արդ եկն ել դահճապետն, և մատեաւ առաջի ամենայն մեծամեծացն, մերկեաց ի նմանէ զպատիւն զոր ունէր յարքունուստ, և զգեցոյց

նմա հանդերձ մահապարտի: Կապեցին զոտս և զձեռս, և կանանցարար նստուցին ի ձի մատակ տարան և ետուն յայն զընդան՝ ուր կային մահապարտք ամենայն:

Իսկ նախարարքն Հայոց և սուրբ եպիսկոպոսքն հանդերձ երիցամբքն, թէպէս և էին ի մեծի պատուհասի, ոչինչ յիշէին զնեղութիւնան որ անցեալ էր ընդ նոսա, և կամ որ այլ ևս ակնկալութիւն էր դալ ի վերայ. այլ զարմացեալ էին ընդ մեծ յայտնութիւնն որ եղև յԱստուծոյ: Մխիթարէին զմիմեանս և ասէին. «Քաջութեամբ պատերազմեցաք, առաւել ևս համբերութեամբ ձգնեսցուք: Լուեալ է մեր ի սուրբ հարցն մերոց՝ եթէ գլուխ ամենայն առաքինութեան համբերութիւն է, և իմաստութիւն երկնաւոր՝ կատարեալ աստուածաշտութիւն. և զայս ոչ ոք կարէ գտանել առանց շարշարանաց: Իսկ շարշարանքն յորժամ ընդերկարանայ ի վերայ՝ յայնժամ բազմանայ վարձ հատուցմանց պարգևին: Ապա թէ այդ այդպէս է, զայս միայն աղաչեսցուք զԱստուած՝ զի համբերել կարասցուք ամենայն փորձութեանց. և Տէր ինքնին արասցէ հնարս մերում փրկութեան:

«Լուեալ է մեր զդատաստան քառասուն զինուորացն Քրիստոսի, որք բազում հարուածս տանջանաց ընկալան: Մինն ի նոցանէ փութացաւ ի բազանիսն, և վրիպեաց ի պսակէն. իսկ

երեսուն և ինն համբերութեամբ կատարեցան, և հասին այնմ աւետեացն, որում ցանկացեալն էին: Իսկ մեր ընկերակիցն աւանիկ՝ որ յառաջագոյն որոշեցաւ ի մէնջ, ահա եղև գործակից սատանայի: Մինչ դեռ ոգիք ի մարմինն են՝ ընկալաւ զառհաւատչեայ գեհննին տանջանաց, որ ոչ միայն սրբոց է ողբալի, այլ և ամենայն զազանաբարոյ մարդկան»:

Ձայս ասէին, և բազում արտասուս ի վերայ կորուսելոյն հեղուն. և անդէն զերգս հոգևորս ի բերան առեալ ասէին. «Բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի մարդիկ. բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ յիշխանս. ամենայն ազինք շրջեցան զինեւ, և անուամբ Տեառն յաղթեցի նոցա»: Քաջալերէին զմիմեանս և ասէին. «Ձայս զիտելով, եղբարք, մի երկիցուք յանաստուած ազգէս հեթանոսաց, որ քան զմեղուս վատթարագոյն ևս են ի զայրանալն իւրեանց, զի և նոցա ցասումն ի սատակումն անձանց իւրեանց լիցի. այլ մեք զանուն Տեառն կարդասցուք և վանեսցուք զամենեսեան»:

Իսկ ուրացեալն վասակ հայէր ի միաբանութիւն սուրբ կապելոցն, որք մեծաւ խնդութեամբ ընդունէին զչարչարանսն, և զուարթագոյն և սլայծառք երևէին որպէս յառաջագոյն յարքունիսն, հայէր և կարօտէր, և ոչ ոք խառնեաց զնա ի նոսա, այլ ուրոյն նովին կասկանօք սլա-

հէին: Եւ օր ըստ օրէ բերէին իբրև զպէշ ընկենուին ի մեծ հրապարակին, ձաղէին և այլանէին, և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին: Կողոպտեցին հանին և ոչ ինչ թողին զոր ընդ իւրն ունէր. այնպէս ձաղեցին աղքատութեամբ, մինչ հաց մուրանային և բերէին նմա իւր ծառայքն: Եւ այնպէս սաստիկ արկին զպարտերս հարկաց աշխարհին ի վերայ տան նորա, որ մինչև զհարց և զհաւուց և զիւր արարս և զզարգս կանանց ևս եղ ի վերայ, և ետ և տուժեցաւ, և ոչ կարաց հասուցանել զպարտան արքունի: Եւ յայն տեղի հասուցին՝ մինչև հարցանել նմա «Եթէ կայցէ ինչ գանձ ի գերեզմանս նախնեացն մերոց»: Եւ եթէ գտեալ էր նորա, հանէր և տայր ընդ իւր և ընդ ընտանեացն տուգանս. որպէս զի բազում մարդիկ իսկ չոգան ի տուժի:

Եւ իբրև այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս դժնդակս անդէն ի կապանսն: Ջեռաւ փոր նորա, և հարան և տրորեցան զոգք նորա, և քամեալ մզեցաւ թանձրամսութիւն նորա: Եռացին որդունք ընդ աչս նորա, և ի վայր սորեցին ընդ ոնգունս նորա. խցան լսելիք նորա, և ծակոտեցան չարաչար շրթունք նորա. լուծան ջիւք բազկաց նորա, և յետ կոյս կորացան կրկունք ոտից նորա: Բըղխեաց ի նմանէ հոտ մահու, և փախստական

եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա: Լեզուն միայն կայր կենդանի ի բերան նորա, և ոչ գտաւ խոստովանութիւն ի շրթունս նորա: Ծաշակեաց զմահ հեղձամղձուկ, և էջ ի դժոխս անհնարին դառնութեամբ: Ոտնհար եղեն նմա ամենայն սիրելիք նորա, և ոչ յազեցան սաստիկ հարուածովք ամենայն թշնամիք նորա:

Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել մատնութեամբ՝ Հայոց աշխարհին, և ոչ գերեզմանի նորա տեղի երևեցաւ ի նմին. քանզի իբրև զշուն մեռաւ և իբրև զէշ քարշեցաւ:

Ոչ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սրբոց, և ոչ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոջն: Ոչ ինչ եթող չարիս՝ զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր, և ոչ ինչ մնաց ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անցին ընդ նա ի մատնան նորա:

Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա, առ ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորա. զի ամենայն՝ որ զայս լուեալ գիտացէ, նզովս ի հետ արկցէ, և մի լիցի ցանկացող գործոց նորա:

ԱՒԱՐՏԵՑԱՆ

ԵՒԹՆ ԵՆՂԱՆԱԿՔՆ

ԱՐՏԱՔՈՅ

ԵՒԹՆ ԵՆՂԱՆԱԿՔՆ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՎԱՍՆ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ

ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑՆ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ

Արդ ի վեշտասաներորդի ամի տէրութեան նորին թագաւորի՝ դարձեալ անդրէն խաղայր գնայր յաշխարհն Քուչանաց մեծաւ սրամտութեամբ ի գոյժ պատերազմի: Եւ գնացեալ ի Վրկանէ, և ելեալ յԱպար աշխարհ, նսվին կապանօք զնախարարսն և զքահանայսն հրամայեաց պահել ի դղեակ քաղաքի ի Նիւշապուհ. և գերկուս յերանելի կապելոցն ընդ իւր խաղացոյց: Ահ արկանէր ամենայն քրիստոնէութեան ընդ որ անցանէր:

Իբրև զայն տեսանէր Հոն մի, որ էր յազգէ թագաւորացն ի Սալլանդրաց աշխարհէն, Բէլ անուն, և ի ծածուկ խոնարհէր առ քրիստո-

նեայնն, և սիրով յօժարութեամբ ուսանէր ի նոցանէ զճշմարտութիւնն, և կամօք իւրովք նուաճեալ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին, և կարի յոյժ դառնանայր ի միտս իւր յորժամ տեսանէր շարշարեալ զսուրբսն: Եւ իբրև այլ ոչ ինչ էր ձեռնհաս, փախստական անկանէր առ արքայն Քուշանաց: Երթայր և պատմէր նմա զամենայն անցս շարշարանացն, զոր անցոյց թագաւորն ընդ աշխարհն Հայոց. տեղեակ ևս առնէր զնա վասն խրամատութեանն պահակին Հոնաց. ցուցանէր և գերկպառակութիւն զօրացն, որ բազում ազգք բաժանեցան ի սիրոյ թագաւորին. ազգէր նմա և զտրտունջ զԱրեաց աշխարհին:

Ձայս իբրև լուաւ թագաւորն Քուշանաց, ոչ ինչ երկմտութեամբ թերանայր յառնէն, և ոչ կարծիք լրտեսի անկանէին ի սիրտս նորա: Քանզի սակաւ մի յառաջագոյն նորա լուեալ էր, դարձեալ իբրև ստուգեաց ի Բելայ գայն ևս եթէ խաղացեալ գայ ի վերայ աշխարհին Քուշանաց, փութացաւ վաղվաղակի զօր ժողովէր, գունդ կազմէր՝ ելանել նմա ընդ առաջ հզօր ձեռամբ: Ձի թէպէտ և ոչ կարէր յանդիման տալ պատերազմ ընդդէմ նորա, այլ ի վերջայս թեւոցն անկեալ՝ բազում հարուածս հասուցանէր ի վերայ զօրացն արքունի: Եւ այնպէս նեղեալ շտապէր՝ զի անձուկ լաշկարաւ վատախտարակ արա-

րեալ՝ այսրէն դարձուցանէր, և ինքն ասպատակաւ զհետ մտեալ աւերէր զբազում գաւառս արքունի, և ողջանգամ անդրէն յերկիրն իւր դառնայր:

Եւ թագաւորն իբրև ետես եթէ անարգանօք և վատթարութեամբ դարձեալ եմ ի պատերազմէս, զիջաւ փոքր մի ի հպարտութենէն, և զիտաց եթէ յերկպառակութենէ զօրացն և զեն շարիքն ամենայն: Եւ առ մղձկել սրտին՝ չգիտէր թէ յո՞ թափէր զթոյնս դառնութեանն: Իսկ մեծ հազարապետն յոյժ էր յերկիւզի, քանզի ինքն էր պատճառք ամենայն շարեացն որ գործեցան:

Սկսաւ բանս ի բերան զնել մոգպետին և մոգացն, որք մատուցեալ յանդիման ասէին ցթագաւորն. «Արքայ քաջ, մեք ի դենէ իսկ զիտեմք, զի ոչ ոք ի մարդկանէ կարէ կալ առաջիքոյոյ մեծի զօրութեանդ. այլ վասն քրիստոնէից — որ են ընդդէմ օրինաց մերոց — բարկացեալ են մեզ աստուածքն, զի մինչև ցայսօր կենդանի պահեցեր զնոսա»: Եւ յիշեցուցանէին ևս նմա, որպէս նոքա ի բանտի անդ անիծէին զքեզ: Եւ բազում և այլ հայհոյութիւնս խօսէին զսրբոցն, և զօր հանապազ զնոսա յաշաց հանէին, և զմիտս թագաւորին ածէին ի ցասումս բարկութեան. մինչև փութացաւ վաղվաղակի հեղուլ զարիւն անմեղացն:

Ետ հրաման վասն երկուցն որ անդէն ի

կարաւանին առ իւրն էին — Սամուէլ և Աբրահամ — զի գաղտ կորուսցեն զնոսա: Իսկ որք էին ի դղեկ քաղաքին, հեռի էին ի կարաւանէն իբրև օթիւք հնգետասան: Հրամայեաց համբարակապետին, որում անունն էր Դենշապուհ, զի յառաջ քան զնա երթիցէ ի քաղաքն, ուր էին սուրբ քահանայքն Տեառն, և շարաշար տանջանօք իշխեսցցէ դատել և հարցանել, և սրով վախճանել:

Այլ զնոսա մոգապետին յառաջագոյն — որում յանձն արարեալ էր — բազում անգամ աւելի քան զհրամանն արքունի շարաշարեալ էր. քանզի իշխանն զենպետ էր Ապար աշխարհին, և առաւել ջերմագոյն էր ի մոգութեանն. քան զբազում գիտունսն ևս տեղեակ էր զբազեշտական օրինացն: Նա և զոր մեծ պարծանս համարէին ըստ իւրեանց մոլորութեանն կարգին, Համակդեն անուն էր. գիտէր և զԱմպարտքաշն, ուսեալ էր և զԲողպայիտն, ունէր և զՊահլաւիկն և զՊարսկադենն: Քանզի այս հինգ կեշտք են որ գրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեանն. բայց արտաքոյ սոցա է մեւս ևս այլ վեցերորդ, զոր Պետմոզն կոչեն:

Թուէր իմն անձին՝ եթէ կատարեալ իցէ ամենայն գիտութեամբ. հայէր ընդ երանելիսն, եթէ առ տգիտութեան մոլորեալ են ի մեծ գիտութենէս մերմէ: Եղ սնոտի կարծիս ի մտի՝ անդադար չարաշարել զնոսա, զի թերևս առ չժու-

ժալ մարմնոյն նեղութեանց՝ լուայց ի նոցանէ բանս ինչ ողորանաց: Վասն որոյ զատ և որոշեաց ի նախարարացն զքահանայսն, և հեռացոյց ի նոցանէ բացագոյն, և արկ զնոսա ի ներքնատուն մի գէճ խաւարչտին: Եւ հրամայէր վեց առն երկու քաշկէնս ժամէ ի ժամ, և զորակ և կէս ջուր. և ամենեկն ոչ զոք թողոյր մօտ երթալ ի դուրս բանտին:

Եւ իբրև աւուրս քառասուն այսու նեղէր զնոսա, և ոչ լուաւ ի նոցանէ բան թուլութեան, այլ իմն ամ զմտաւ, որպէս թէ ոք յիւրոց ծառայիցն գաղտ եզիտ ինչ ի նոցանէ և ի ծածուկ տայցէ նոցա կերակուր: Ինքն երթեալ կնքէր զերդ և զգուռն բանդին, և զկարգեալ ոռճիկն տայր յիւր հաւատարիմսն տանել նոցա. և արար զայս աւուրս հնգետասան:

Սակայն և այնպէս երանելիքն ոչ ինչ շտապեալ տազնապեցան. այլ մեծաւ համբերութեամբ տանէին զճգնութիւնն, և անդադար սաղմոսիւք կային ի հանապազորդ պաշտամանն. և ի կատարել աղօթիցն զուարթագին զոհանալով, սակաւիկ մի հանգչէին ի զետնախշտի յանկողինսն:

Իսկ պահապանքն որ ի վերայ կապելոցն կային՝ յոյժ էին զարմացեալ ընդ առողջութիւն անհիւանդութեան նոցա, իբրև լսէին զանդադար հնչումն ձայնիցն: Վասն այնորիկ պատմեցին յականջս մոգապետին և ասեն. «Ոչ են արքն այն

լուկ առանց մեծի գորութեան. զի եթէ պղնձի մարմինք ունէին նոքա, արդ լուծեալ էր ի գէճ խոնաւոյ անտի: Բազում ժամանակք են մեր՝ զի յանձն է մեզ պահպանութիւն բանտիս. ոչ յիշեմք՝ եթէ ի կապելոց որ ամսօրեայ ժամանակ կեցեալ իցէ ի տանդ յայդմիկ: Արդ մեք ասեմք քեզ. եթէ առեր հրաման մահու նոցա և սպանանես՝ դու գիտես. ապա թէ ոչ, պահել յանձն արարաւ քեզ և ոչ դատել զնոսա՝ շարաշար վրտանդ է կապելոցն: Նա և մեք զահի հարեալ եմք և յոյժ երկնչիմք, յորժամ տեսանեմք զսոյնպիսի անհնարին նեղութիւնս»:

Եւ իբրև զայս լուաւ մոզպետն, յարուցեալ ինքնին երթայր ի մէջ գիշերին յերդ բանտին: Եւ հայեցեալ ի ներքս ընդ մութ գիշերոյն, այն ինչ լինէր նոցա ի պաշտամանէն հանգչել, և տեսանէր զանձն իւրաքանչիւր կապելոցն՝ զի իբրև զկանթեղ անշիջանելի վառեալ բորբոքէր: Զահի մեծի հարաւ, և ասէր ընդ միտս իւր. «Զինչ է այս մեծ սքանչելիքս. աստուածք մեր ուրեմն եկեալ իջեալ են ի բանտս, և նոցա փառաւորութիւնն լուցեալ բորբոքի: Եւ եթէ նոքա առ սոսա ոչ մերձենան, մարդոյ լուկոյ անհնարին է զայսպիսի պայծառութիւն լուսոյ զգենուլ: Իմ այսպէս լուեալ էր վասն կեշտիս այսորիկ՝ եթէ առ յոյժ յիմարութեանն մոլորեալ են, և ստութեամբ կերպարանին ի յաչս տղէտ մարդկան.

թերևս և այս տեսիլ այնպէս ինչ երևեցաւ ինձ»:

Եւ ոչ կարէր համօրէն կալ ի վերայ իրացն երևման: Եւ մինչդեռ յայսմ մտաց խորհրդի էր, դարձեալ սուրբքն յիւրաքանչիւր խշտեկացն կանգնեցան կացին ի սովորական պաշտամանն: Յայնժամ ճշմարտեալ զիտաց մոզպետն, եթէ ոչ այլ ընդ այլոյ տեսանէր՝ որ երևեցաւն նմա, այլ ի նոցունց յանձանց փայլէր լուսաւորութիւնն: Յայնժամ կրկին անգամ զահի հարաւ և ասէ. «Մում ի կապելոցն եղև այսպիսի յայտնութիւն. ես և ոչ զմի որ ոչ գիտեմ, և ոչ լուեալ է իմ ի հարցն յառաջնոց»: Եւ քանզի անհնարին շարժեցաւ ի մեծ սքանչելեացն, և դողացին ամենայն մարմինքն, և թմբբեալ կիսամեռ լինէր ի վերայ տանեացն մինչև յառաւօտն. և ի ծագել լուսոյն իբրև զբազմօրեայ հիւանդ յարուցեալ երթայր ի վանս իւր, այլ և ոչ ումեք իշխեաց ամենին պատմել զոր ինչ ետեսն:

Կոչեաց առ իւր զպահապանսն և ասէ ցնոսա. «Երթայք հանէք զկապեալսն ի վերնատուն մի ցամաքագոյն, և անդ պահեցէք զնոսա զգուշութեամբ, որպէս և ասացէքն»: Մի ոմն ի զահճաց անտի իբրև լուաւ զհրամանս մոզպետին, փութով ընթացեալ երթայր, իբրև մեծ իմն աւետիս տանէր նոցա: «Հրամայեաց ձեզ, ասէ, ելանել ի ցամաք վերնատուն մի. արիք վաղվաղակի, և մի հեղգայք, քանզի և մեք իսկ պաղատե-

ցաք վասն ձերոյ տառապանացդ»:

Իսկ սուրբն Յովսէփ հեղաբար սկսաւ խօսել ընդ դահճապետին և ասէ. «Երթ և ասա ցլիմար առաջնորդն ձեր. չէ լուեալ քո վասն հանդերձեալ գալստեան Տեանն մերոյ և կամ վասն մերոյ հրաշակերտ շինուածոցն՝ որք մեզ կան պահին ի սկզբանէ պատրաստութեամբ, վասն որոյ դիւրաւ համբերեմք մեծի նեղութեանս առ սէր այնր յուսոյ զոր տեսանեմք: Իու բարւոք արարեր, զի արգահատեցեր մեծի նեղութեանս մարմնոյ. այլ ոչինչ եմք ձանձրացեալք իբրև զանաստուած ոք՝ որ չիք այլ ինչ յոյս ի միտս նորա քան որ երևինս: Այլ մեք առ սէր Քրիստոսին մերոյ՝ ընդ այս յոյժ եմք խնդացեալ. և կատարեալ պարգևս զսա իսկ համարիմք, զի ժամանակեայ վշտօքս զանժամանակ երանութիւնսն ժառանգեսցուք:

«Եթէ շինուածոց իցեմք ցանկացեալք, ունիմք շինուածս յերկինս առանց մարմնաւոր ձեռագործի, որ ոչ երևին ձեր արքունիքդ առ նոքօք: Նոյնպէս և հանգերձից և փառաց և անախտ կերակրոց. զոր եթէ ոք կամեսցի ասել ձեզ, չհանդարտէ լսել ձեր տկարութիւնդ. վասն զի կուրութեան հնութեամբն չտեսանէք և ոչ լսէք և ոչ իմանայք, յայն սակս զմեզ զուր և անիրաւ և առանց յանցանաց անողորմն դատիք: Այլ մեր թագաւորն առատ է և բարերար, և բաց է դու-

ւրն արքայութեան նորա. եթէ կամեսցի ոք դիմել՝ դիմեսցէ համարձակ. ի դարձելոց յապաշխարութիւն չնախանձի և ոչ ընդ ումեք երբէք:

«Բայց վասն դիւրութեանս որ դու հրամայեսցիր առնել մեզ, էր մեր իշխանութիւն անդրէն յաշխարհին մերում շանկանել մեզ ի ձեռս թագաւորիդ. որպէս և այլքն՝ զի ապրեցան յայսպիսի փորձանաց. այլ որպէս կամօք և յօժարութեամբ եկաք, իբրև թէ գիտէաք զվիշտս վտանգիս, ոչ ինչ զանգիտէաք յայսպիսի ձգանց, սոյնպէս և կամիմք՝ զի և այլ ևս ծանրացուցես ի վերայ մեր, մինչև քս շարութիւն կամացդ յագեսցի ի մեզ: Զի թէ Աստուածն մեր, որ է արարիչ երկնի և երկրի և ամենայն երևելեաց և աներևութից, և առ սէր իւրոյ բարերարութեանն խոնարհեցաւ առ ազգս մարդկան, և զգեցաւ մարմին շարչարելի, և անց ընդ ամենայն հանդէս առաքինութեան, և կատարեաց զամենայն գործ տնտեսութեան, ի կամս իւր մատնեցաւ ի ձեռս խաշահանուացն, մահու մեռաւ և եղաւ ի գերեզմանի, և զօրութեամբ աստուածութեանն իւրոյ յարուցեալ երեւեցաւ աշակերտացն և այլոց բազմաց. և վերացաւ առ Հայր իւր յերկինս, և նստաւ ընդ աջմէ հայրենի աթոռոյն, և շնորհեաց մեզ զօրութիւն երկնաւոր, զի ըստ նորա անմահութեանն՝ և մեք մերով մահկանացու մարմնովս կարիցեմք շար-

չարակից լինել անմահ մեծութեանն, և նա ոչ ևս իբրև զմահկանացու համարի զմեր մահն, այլ իբրև անմահակից հատուցանէ մեզ զվարձս վաստակոց մերոց: Արդ փոքր համարիմք մեք զչարչարանս զայս առ սէր փոխարինին զոր էարկ առ ազգս մարդկան»:

Իբրև լուաւ զայս ամենայն բանս մոզպետն ի դահճապետէ անտի, խոռովեցաւ, պղտորեցաւ ի միտս իւր, և հատաւ քուն յաչաց նորա դբագում զիշերս: Իսկ յաւուր միոջ յերեկուն պահուն յարուցեալ երթայր առ նոսա միայնիկ լըռիկ, և ոչ զոք առնոյր ընդ իւր ի սպասաւորաց ըն: Եւ իբրև եհաս ի դուրս տանն, հայէր ընդ ծակ մի ի ներքս և տեսանէր ըստ առաջին տեսլեանն. բայց նորա ի քուն կային խաղաղիկ: Հեզաբար կարգաց յանուանէ զեպիսկոպոսն, քանզի քաջ իսկ զիտէր պարսկերէն: Եկն ի դուրս և հարցանէր. «Ո՞վ ես դու:— Ես ինքն իսկ եմ, ասէ. կամիմ ի ներքս մտանել և տեսանել զձեզ»:

Եւ իբրև եմուտ ի մէջ սրբոցն, ոչ ևս երեւէր նմա այլ նշանն. և պատմեաց նոցա զերկիցս երևումն սքանչելեացն: Ետ պատասխանի Ղևոնդ երէցն և ասէ. «Աստուած, որ ասաց ի խաւարի լոյս ծագել, որ և ծագեաց և լուսաւորեաց իմաստութեամբ զաներևոյթ արարածս, նոյն զօրութիւն և այսօր ծագեաց ի խաւարեալ միտս քո, և բացան աչք կուրացեալ ոգւոյդ, և

տեսեր զանշիջանելի լոյս շնորհացն Աստուծոյ. փութա, մի հեղգար. գուցէ դարձեալ կուրացեալ ընդ խաւար զնայցես»:

Եւ զայս իբրև ասաց, յոտն կացին ամենեքեան ասելով ի քառասներորդ երկրորդ սաղմոսէն. «Առաքեա, Տէր, զլոյս քո և զճմարտութիւն քո, զի նորա առաջնորդեցեն և ածցեն զմեզ ի լեան սուրբ և ի յարկս քո: Արդարև ճմարտիւ, Տէր, առաջնորդեցեր և ածեր զմոլորեալս զայս յանանց ուրախութիւնդ և յանմերժի հանգիստդ: Ահա նմանեալ է օրս այս սուրբ չարչարանացն քոց. որպէս ապրեցուցեր զմահապարտ աւագակն յերկրորդ մահուանէն, և նովաւ բացեր զաղխեալ դուռն Ադենայ, այսպէս գտեր և զայս կորուսեալս. սր էր պատճառք մահու բազմաց, արդ արարեր զսա պատճառք կենաց մեզ և անձին իւրում. Գոհանամք զքէն, Տէր, գոհանամք և ձայնակիցք լինիմք սուրբ մարգարէին. Մի մեզ Տէր, մի մեզ, այլ անուան քո տուր փառս վասն ողորմութեան և ճմարտութեան քո. զի մի երբէք ասացեն ի հեթանոսս, թէ ուր է Աստուած նոցա. որպէս և այսօր իսկ յայտնի եղև զօրութիւն քո մեծ ի մէջ ապարասն խաւարազգեստ ազգիս»:

Իսկ որ ձրին եզիտ զաստուածատուր շնորհսրն, սկսաւ և նա առանձինն ասել. «Տէր լոյս իմ և կեննք իմ, ևս յումմէ՞ երկեայց. Տէր ապա-

ւէն կենաց իմոց, ես յուժմէ՞ դողացայց: Քանզի գիտեմ ճշմարտիւ՝ եթէ բազում են այսուհետև թշնամիք իմ, և կամին մերձենալ և ուտել զմարմինս իմ. այլ դու, Տէր ամենայնի, եկիր վասն ամենեցուն կենաց, զի դարձցին և կեցցեն առաջի քոյոյ մարդասիրութեանդ: Մի՛ որոշեր զիս ի սուրբ գառանցս յորս խառնեցայ, զի մի՛ ըստ քո փարախդ արտաքս ելեալ՝ չար գազան դարձեալ բեկանիցէ զիս: Մի՛ հայիր, Տէր, ի բազմամեայ ամբարշտութիւնս իմ, զի մի՛ մոլորեալ ի ճշմարտիւ կենացդ՝ զբազումս անդրէն ի կորուստ աշակերտիցեմ, այլ որոց եղէ պատճառք մահու՝ նոցին եղէց և պատճառք կենաց: Սատանայ՝ որ ինեւ խրոխտացեալ պարծէր ի մէջ մեծի կորստականացս, ինև կորացեալ ամաչեսցէ ի մէջ իւրոց աշակերտացն»:

Եւ զայս իբրև ասացին, նմին իսկ ետուն կատարել զաղօթսն, և դադարեցին նովաւ հանդերձ մինչև ի պահն երրորդ, և այնպէս խաղաղացեալ կացին ի քուն ամենեքեան մինչև ի ժամ առաւօտուն:

Իսկ նորա յոտն կացեալ, և ի քուն ոչ մտանէր, այլ զձեռսն իւր ի վեր համբարձեալ՝ կայր յաղօթս: Եւ մինչդեռ ընդ երդ պշուցեալ հայէր յերկինս, յանկարծակի տունն լի եղև լուսով. և երևեցան նմա սանդուղք լուսեղէնք՝ որ կանգնեալ էր յերկրէ ի յերկինս. և գունդք գունդք

զօրաց ելանէին ի վեր. և էր ամենեցուն տեսիլն նոր և չքնաղ և ահաւոր և սքանչելի իբրև գտեսիլ հրեշտակի: Ունէր և զթիւ համարոյ ի միտս իւր զիւրաքանչիւր գնդիցն զոր տեսանէր. էր որ զհազարի, էր որ զերեսուն և վեցից, էր որ զերկերիւրոց և զերեքտասանից: Եւ այնպէս մօտագոյնս մերձենայր, մինչև ճանաչել նմա զերիս ի նոցանէ, զՎարդան և զՍրտակ և զՍորէն: Եւ ունէին ինն պսակ ի ձեռին. խօսէին ընդ միմեանս և ասէին. «Ահա եկն հնաս ժամ, զի և սոքա խառնեսցին ի գունդս մեր. քանզի և մեք սոցա իսկ մնայաք, և առհաւատչեայ պատիւ սոցա բերաք: Եւ որում ոչ ևս մնայաք՝ եկն երեւեցաւ և խառնեցաւ, և եղև իբրև զմի ի զինուորացն Քրիստոսի»:

Այս երիցս անգամ երևեցաւ չքնաղ տեսիլն անն երանելոյ: Զարթոյց զսուրբսն ի քնոյ անտի, և պատմեաց նոցա զամենայն տեսիլն կարգաւ:

Իսկ նոքա յարուցեալ կացին յաղօթս և ասէին. «Տէր Տէր մեր, զի սքանչելի է անուն քո յամենայն երկրի. համբարձաւ մեծ վայելչութիւն քո ի վերոյ քան զերկինս, ի բերանոյ մանկանց տղայոց ստնդիացաց հաստատեցեր զօրհնութիւն, զի եղծցի թշնամին և հակառակորդն: Զի ոչ ևս է այսուհետև ասել, եթէ «Տեսիլց զերկինս զգործս մատանց քոց», այլ թէ

տեսից զքեզ Տէր երկնի և երկրի. որպէս երևեցար իսկ այսօր ի ձեռն սուրբ զօրականացն քոց հեռաւոր օտարիս, որ անցեալ էր ըստ ակնկալութիւն կենաց իւրոց:

«Ահա դու, Տէր, ողորմութեամբ քով պսակեցեր զսիրելիս քո, և զթուրեամբ քով ելեր ի խնդիր կորուսելոյս, դարձուցեր և խառնեցեր ի դասս ընտրելոց քոց: Ոչ միայն ետես սա զերկինս՝ զգործս մատանց րոց, այլ ետես զերկինս և զբնակիչս նորա, և մինչդեռ է յերկրիս՝ խառնեցաւ ի գունդս բիւրաւոր հրեշտակաց քոց: Ետես և զողիս արդարոց կատարելոց, ետես և զնմանութիւն փառաց աներևոյթ պատրաստութեանցն, ետես և ի ձեռին նոցա զանշուշտ ուրունայն՝ որ հանդերձեալ պահի ի ձեռն ճարտարապետին: Երանի՛ սմա վասն սուրբ տեսլեանս, և երանի՛ է մեզ վասն սորա մերձաւորութեանս առ մեզ. քանզի հաստատեալ գիտացաք սովաւ, եթէ որում այսպիսի սքանչելիք յայտնին՝ մեծ մասն ընկալաւ սա յանսպառ քոց բարութեանցդ: Անսպառ են պարզեքն քո, Տէր, և առանց խընդրելոյ տաս ում և կամիս քոյով յորդ և աննախանձ առատութեամբդ: Եւ եթէ որ ոչն խնդրեն՝ չարգելուս ի նոցանէ, բաց մեզ, Տէր, զգուռն ողորմութեան քո, որ ի մանկութենէ մերմէ ցանկացեալ եմք բարեմասնութեան սրբոց քոց: Զնորագիւտ դաստակերտս քո բարեխօս առնեմք

վասն անձանց մերոց. մի ընկղմեսցի նաւ հաւատոց մերոց ի մէջ ալէկոծեալ ծովու մեղաց»:

«Եւ այսպէս յերկար կատարելով զաղօթան, յորդ և առատ արտասուս հեղուին ի վերայ անձանց իւրեանց: Գութ ողորմանաց արկանէին առաջի բարերարին՝ զի լսելի լիցի ձայն պաղատանաց նոցա, և հաստատուն կացցեն ի վիշտս ճգանցն. զի մի զրկեսցին ի ցանկալի պսակացն զոր ունէին սուրբքն ի ձեռս իւրեանց, որպէս և ազգեցաւ իսկ նոցա ի Հոգւոյն սրբոյ՝ զի մերձեալ էր ժամանակ կոշման նոցա. որպէս զի երթիցեն և աներկեղ դաղարեսցին ի կասկածելի ակնկալութենէն. որում համբերէին բազում տառապանօք, զի առհաւատչէիւ փոքու հասցեն երկնաւոր մեծութեանն, որում ի վաղնջուց իսկ էին ցանկացեալք»:

Եւ քանզի ինքն իսկ մոզպեան իշխան էր աշխարհին, և նմա յանձն արարեալ էր զկապեալսն քաղաքին, վասն այնորիկ և համարձակութեամբ ընդ առաւօսն հանեալ տանէր յապարանսն իւր: Լուանայր և սրբէր զնոսա ի շարշարանաց բանտին, առնոյր զջուր լուացման սրբոցն և արկանէր զիւր մարմնովն: Ուզղէր ի տան իւրում աւազան, և ընդունէր ի նոցանէ զսուրբ մկրտութիւնն, հազորդէր ի կենդանաբար մարմինն ի քաւիչ արիւնն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Բարձր բարբառով ազաղա-

կէր և ասէր. «Մկրտութիւնս այս լիցի ինձ ի լուացումն մեղաց իմոց, և ի ծնունդս նորոգութեան վերստին Հոգւոյն սրբոյ, և ճաշակումն անմահ խորհրդոյս ի ժառանգութիւն երկնաւոր որդէգրութեանն»: Ինէր և ըստ մարմնոյ առաջի նոցա սեղան կերակրոյ, և մխիթարութեան բաժակ մատուցանէր նոցա, և միաբանէր ընդ նոսա հացին օրհնութեան:

Այլ թէպէտ և ինքն եհաս յերկնաւոր բարիսն, և աներկեւղ էր ի մարդկանս հարուածոց, սակայն վասն ընտանեացն յոյժ ունէր կասկած, զի մի իբրև վնասակարք մատնեսցին յիրս արքունի: Վասն այնորիկ ի ծածուկ կոչէր ի զիշերի և զնախարարսն՝ որ ի նմին քաղաքի էին ի կապանս, և առնէր ծախս մեծամեծս. Եւ էին ամենեքեան ի մեծի խնդութեան վասն սքանչելեացն որ երևեցաւ նոցա: Ոչ յիշէին ամենևին եթէ վիշտք ինչ անցեալ էին ընդ նոսա:

Բայց ի ժամ բազմականացն կարծիք իմն եղեն ի միտս սրբոցն վասն երիցու միոյ՝ որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանսն. զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, և տգիտագոյն ևս էր ի գրոց մխիթարութենէ: Հրամայեցին ունել զգլուխ բազմականին. ետ պատասխանի երանելին և ասէ. «Զինչ է այդ զոր դուքդ գործէք. և կամ յինէն զի՞ թաքուցանէք զծածուկս խորհրդոցդ: Ես քան զկրսեքս ձեր խոնարհագոյն եմ,

և քան զեւս փոքունս յաշակերտաց ձերոց տգիտագոյն եմ. զի արդ կարացից այդմ տանել: Այս իսկ մեծ էր ինձ, զի սուրբ կապանաց ձերոց հաղորդեալ եմ այսօր: Եթէ արժանի համարիք ձերում սեղանոյդ, կալարուք դուք զիւրաքանչիւր տեղի բազմականիդ, և հրամայեցէք ինձ զիմ տեղին»: Եւ բռնադատեաց մեծ եպիսկոպոսն Յովսէփ միաբանութեամբ ամենայն սրբոցն, և ի վերայ քան զամենեսեան բազմեցուցին զնա:

Եւ իբրև բոլորեցաւ ակումբ բազմականին, և հաղորդեցան ամենեքեան ի կերակուրն զուարթութեամբ, յոտն եկաց սուրբն Յովսէփ, և սկսաւ զուրախութեան նուազն մատուցանել և ասել այսպէս.

«Ուրախ լերուք ամենեքեան ի Քրիստոս. քանզի վաղիւ այս ժամ իցէ՛ ահա մոտացեալ իցէ մեր զամենայն նեղութիւնս և չարչարանս զոր կրեցաք: Եւ փոխանակ սակաւ աշխատութեանս մերոյ՝ բազմապատիկ հանգիստ ընդունելոց եմք, և փոխանակ խաւարային արգելանի բանտիս՝ մտանելոց եմք յերկնից քաղաքն լուսաւոր, որոյ քաղաքի քաղաքապետ ինքն Քրիստոս է, և հանդիսապետ ասպարիսին՝ յորում նախ ինքն առաքինացաւ առնելով զնշան յաղթութեան: Եւ այսօր նոյն Տէր է որ յաջողէ մեզ զնոյն նշան ընդունելով ի փրկութիւն անձանց մերոց և ի պարծանս մեծափառ սուրբ եկեղեցւոյ:

Եւ զոր օրինակ տեսէք դուք զեղբայրս զայս ի գլուխ բազմականիս մերոյ՝ սոյնպէս սա նախ ընդունելոց է վաղիւ զպսակն ի ձեռն կատարմանն իւրոյ: Զի ահաւասիկ եկն եհասս և մերձե՛ծաւ առ մեզ թշնամին կենաց մերոց և պսակիչ սուրբ շարշարանաց ծառայիցս Քրիստոսի»:

Զայս իրբն ասաց, լուաւ ի նմանէ բանս պնդութեան, որով յոյժ մխիթարեցան ամենեքեան:

Ասէ. «Ի սուրբ ազօթից ձերոց այդպէս արասցէ ինձ Քրիստոս, և կատարեսցէ զիս վախճանին իմոյ յաշխարհէս ըստ բանի քում: Եւ ահա ընդ ստեղծ քո ազգումն եղև հոգւոյս իմոյ, և յիշեցի ևս զմարդասիրութիւնն Քրիստոսի, որոյ և զալուստ իսկ նորա յաշխարհս վասն մեր մեղացն եղև: Գթացի յիս որպէս և յաւազակն ի ժամ խաչին. զոր օրինակ նովաւ զգրունս փակեալ դրախտին երաց, և յառաջեցաւ լինել կարապետ այնոցիկ՝ որ անդրէն ինոյն տեղի դառնալոց էին յուրախութիւն, արացէ և զիս այսօր Տէր Յիսուս Քրիստոս սպասաւոր ձերում մեծաշուք գնդիդ:

«Աւանիկ վասն միոյ մեղաւորի որ դառնայ յապաշխարութիւն՝ անվախճան լինի ուրախութիւն հրեշտակաց յերկինս. որպէս զի գիտեն իսկ զիմաս Տեառն իւրեանց: Քանզի վասն միոյ կորուսելոյ ոչխարին եկն ի խնդիր, վասն այնո-

րիկ և նորա խնդակիցք լինին վասն միոյ զարձելոյ յապաշխարութիւն: Թերևս վասն իմ եկեալ էր մեծ զօրավարն Հայոց բազում սուրբ ընկերակցօքն իւրովք. զպսակն վասն ձեր բերեալ էր, այլ զուրախութեան աւետիսն հասարակաց տայր: Եւ առաւել ևս ընդ իս էին զարմացեալ. զի ոչ ճանաչէին զիս ի կեանս իւրեանց, ահա ի սուրբ մահն իւրեանց՝ կամէին զի և ես մասն ընկալայց ընդ երանելիսն:

«Աղաչեմ զձեզ, տեսրք իմ և հարք. ազօթս արարէք ի վերայ անարժանութեանս իմոյ, զի արժանի եղէց մեծի աւետեացն հասանել՝ որ յանսուտ ձերոց բերանոցդ բարբառեցաւ ի լսելիս իմ: Արդ փութամ տեսանել զօրն, և յաւուր անդ գժամն եկեալ հասեալ ի վերայ մեր:

«Ե՞րբ իցէ զի ելից ի թանձրագանդաղ ձանձրալի մարմնոյս այսօրիկ. երբ իցէ զի տեսից զքեզ Տէր Յիսուս. երբ իցէ զի ազիտութիւնս իմ հասցէ ի կատարեալ գիտութիւն: Օգնեա ինձ, Տէր, օգնեա ինձ, և կարկառեա զամենազօր աջդ յօգնականութիւն. զի ըստ խոստման բարեիցս իմոց և գործք արդեամբք կատարեսցիին ի վերայ իմ. և փառաւոր լիցի յիս ի մեղաւորս անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»:

Զայս իրբն ասաց երանելին՝ յոսն կացին ի բազմականացն անդ, զոհանային ասելով. «Փնօք քեզ, Տէր, փնօք քեզ թագաւոր, զի ետուր մեզ

կերակուր ուրախութեան. լցո զմեզ Հոգևովդ սրբ-
բով. զի գտցուք առաջի քո հաճոյք և մի ամա-
շեցեալք, զի դու հատուցանես իւրաքանչիւր ըստ
գործս իւր»:

Ի նմին ժամու եղև խորհուրդ մեծ ի մէջ
նոցա, թէ զինչ օրինակաւ կարացեն ապրե-
ցուցանել զմոգպետն, զի մի լուեալ յարքու-
նիսն՝ իբրև զհուր բորբոքեսցի ի վերայ մնա-
ցելոցն: Իբրև ոչ ինչ կարացին ի ժամուն վճարել,
միաբանութեամբ աղօթս արարեալ՝ յԱստուած
ապաստան առնէին զկեանս առնն հաւատացելոյ:

Իսկ նախարարքն հրաժարեցին ի սրբոցն
յորդառատ արտասուօք, և ողբալից ուրախու-
թեամբ անկեալ յոսս նոցա աղաչէին մեծաւ պա-
ղատանօք՝ յանձն առնել զնոսա Հոգւոյն սրբոյ.
«Զի մի ոք ի մէնջ, ասեն, թուլացեալ և ելեալ
արտաքս ի հաւասար միաբանութենէս, կերա-
կուր լիցի շարաբարոյ գազանին»:

Իսկ երանելիքն միաբան քաջալերէին զնոսա
և ասէին. «Զօրացարուք, եղբարք, ի Տէր. մխի-
թարեցարուք ի մարդասիրութիւնն Աստուծոյ,
որ ոչ թողու զձեզ որբս, և ոչ ի բացէ առնէ
գողորմութիւնն իւր ի մէնջ հաւատով ի Քրիս-
տոս. բազում բարեխօսիւքն զոր ունիմք առնա,
ոչ շիջանի վառումն կանթեղաց ձերոց, և ոչ ու-
րախ լինի խաւարասէր թշնամին կենաց ձերոց:
Այլ նոյն Տէր է որ զօրացոյց զառաջին նահա-

տակսն՝ խառնելով զնոսա ի գունդս հրեշտակաց
իւրոց. նոցուն սուրբ ոգիք և ամենայն դասք
արդարոց հասցեն ձեզ յօգնականութիւն համբե-
րութեան, զի ընդ նոսին նոցունց պսակացն ար-
ժանի լինիջիք»:

Զայս խօսէին ընդ նոսա, և զգիշերն ամե-
նայն սաղմոսիւք ի գլուխ տանէին. իսկ ի ժամ
առաւօտուն ասէին ամենեքեան. «Ծագեա, Տէր,
գողորմութիւնս քո՝ ոյք ճանաչեն զքեզ, զար-
դարութիւնս քո՝ ոյք ուղիղ են սրտիւք: Մի
եկեսցէ ի վերայ մեր ոտն ամբարտաւանից, և
ձեռք մեղաւորաց մի դողացուցեն զմեզ: Անդ
անկցին ամենեքեան որ գործեն զանօրէնու-
թիւն, մերժեցան, և այլ մի կարացեն հաստա-
սել»:

Եւ անդէն վաղվաղակի հասին դահիճքն ի
դուռն բանտին, մտին ի ներքս և տեսին՝ զի որ
յառաջ մոգպետն էր, և նմա իսկ յանձն արա-
րեալ էր պահել զնոսա, նստէր ի մէջ նոցա և
լսէր ի նոցանէ, նա և քաջալերէր ևս զնոսա
չերկնչել ի մահուանէ: Իբրև տեսին զմեծ սքան-
չելիսն դահիճքն՝ յոյժ զարմացան ընդ իրան, այլ
ոչ ինչ իշխէին հարցանել ցնա. բայց չոքան և
պատմեցին Դենշապնոյ, որում յանձն արարեալ
էր զչարշարանս սրբոցն:

Իսկ նա իբրև լուաւ ի դահճացն արքունի,
զահի մեծի հարաւ ի միտս իւր, թէ զուցէ և

ինքն անձամբ ի ներքս լիցի, քանզի և ծանօթագոյն ևս էր առնն: Հրամայեաց հանել ի բանտէ անտի զամենեսեան կապանօքն, և հեռացուցանէր ի քաղաքէ անտի երկոտասան պարսիկ հրասախաւ: Եւ ի ծածուկ խօսէր ընդ մոզպետին՝ եթէ զի՛նչ պատճառք իցեն զառանցանաց նորա: Ետ պատասխանի այրն և ասէ ցնա. «Մի խօսիր ընդ իս ի ծածուկ, և մի լսեր զխորհուրդս լուսոյ ի մէջ խաւարի, զի բացան աչք իմ արդ, քանզի տեսի զլոյսն երկնաւոր: Եթէ կամիս լինել խորհրդակից կենաց, հարց ցիս յանդիման, և պատմեմ քեզ. զի տեսի զմեծամեծսն Աստուծոյ»:

Եւ իբրև լուաւ ի նմանէ զամենայն, և ստուգեաց ևս վասն իւրոյ միաբանութեանն, եթէ ոչ քակտի ի սրբոցն հաւանութենէ, ոչ իշխեաց ձեռն արկանել ի նա, թէպէտ և ունէր հրաման յարքունուտ: Այլ փութացաւ, և ինքն երթեալ պատմէր թագաւորին ի ծածուկ զամենայն որպէս զխարդ լուաւ ի նմանէ:

Ետ պատասխանի թագաւորն և ասէ ցԴինշապուհ. «Մի ոք ամենեկին լուիցէ զայդ ի քէն, մանաւանդ վասն տեսլեանն մեծի որ երևեալ է նմա. զի մի տգէտ մարդիկ երկմտեալ՝ բաժանեսցին ի մեր հաստատուն օրինացս: Մինչ մեք զայլս կամէաք հնազանդեցուցանել թերևս զոգիս գացեն, իբրև նոցա ոչ ինչ կարացաք առ-

նել, մեր որ վարդապետ օրինացդ էին՝ զկնի նոցա մոլորութեանն խոտորեցան»:

«Նա և այն եւս շար է մեզ քան զամենայն, զի ոչ դուզնաքեայ ոք խոտորեցաւ ի նոցա օրէնսն, այլ այր մի շամակդեն, երևելի ընդ ամենայն վերին աշխարհս: Եթէ փայքարիմք ընդ նմա, նա տեղեկագոյն է քան զամենայն վարդապետս աշխարհիս. գուցէ ի հիմանէ խարխարեալ աւերէ զօրէնս մեր: Եւ եթէ գատիմք զնա ընդ այլ շարագործսն. նա և այնպէս հոշակեալ ելանէ համբաւ քրիստոնէութեան նորա, և մեծ անարգանք զկնի զենիս ձգին: Եւ եթէ սրով ևս վախճանեսցի, բազում են քրիստոնեայք ի կարաւանիս, ընդ ամենայն երկիր ցանեալ ցրուեսցեն զոսկերս նոցա: Մակաւիկ ինչ էին մեզ անարգսնք առ ամենայն մարդիկս, ուր մեծարեալ պատուէին ոսկերք նաճրացւոցդ. իսկ եթէ մոգացդ և մոզպետաց զնոյն պատիւ կրեսցեն, մեք մեզէն լինիցիմք քակտիչք օրինացն մերոց:

«Այլ այժմ իմ է քեզ երդումս տուեալ յանմահ զիսն. նախ զգառնացեալ ծերն կոչեա առաջի քո. եթէ հաւանեսցի սիրով, և զղջացեալ ապաշաւեսցէ զկախարդութիւնս նոցա, մեծարեսցիր զնա սիրով՝ պատուով ըստ առաջին կարգին. և մի ոք գիտասցէ զթշնամանս նորա ամենեկին: Ապա թէ ոչ հաւանեսցի, և ոչ կամեսցի անսալ բանից իմոց, յարուսջիր ի վերայ նորա

բազում ամբաստանս յաշխարհէ անտի, զի վնասակար գտցի յիրս արքունի. և աշխարհաւ փուրսիշն ի վերայ յարուսջիր, և շիթակ արասջիր յայնկոյս քան զԿուրան և զՄակուրան. և անդ ընկեցեալ զնա ի վիրապ մի, և ընկալցի զմահ թշուառութեան: Եւ զայլադեհսն փութանակի կարճեա ի կենաց աշխարհիս, զի մի զղրդեսցեն զօրէնս մերոյ աշխարհիս: Զի եթէ զճարտար մոզպետն այնպէս արագ աշակերտեցին, տգէտ մարդիկ զիւրդ կարասցեն կալ առաջի նոցա պատիր խաբէութեանն»:

Արդ ել նստաւ Դենշապուն արտաքոյ բանակին յատենի, որպէս ասացաք, հեռի երկոտասան հրասախաւ: Հարցանէր ցմոզպետն և ասէր. «Իշխանութիւն առի վասն քո, ոչ միայն բանիւ հարցանել, այլ և ամենայն հարուածովք տանջանաց: Մինչև ձեռն արկեալ է իմ ի քեզ, ընկալ զմեծարանս և արհամարհեա զանարգանս, և խնայեա ի պատուական ալիսդ: Թող անդր ի բաց զքրիստոնէութիւնդ՝ զոր ոչ ունէիր ի բնէ, և դարձիր անդրէն ի մոզութիւնն, որպէս զի վարդապետ էիր բազմաց»:

Ետ պատասխանի երանելին և ասէ. «Աղաչեմ զքեզ, տէր, որ յառաջ իբրև զհարազատ եղբայր համարեալ էիր յաչս իմ, և այսօր թշնամի կատարեալ. մի ըստ առաջին սիրոյն զթարդու յիս, այլ կատարեա ի վերայ իմ զկամս չա-

րութեան թագաւորին ձերոյ. և որպէս առեր իշխանութիւն ի վերայ իմ՝ դատեա զիս»:

Յայնժամ իբրև ետես Դենշապուն՝ եթէ առ ոչինչ զսպառնալիսն արքունի համարեցաւ, և ոչ ողորանացն երեսս ինչ՝ արար, և քան ի ծածուկ՝ յայտնի ևս կամէր զի խօսեսցի, կատարեաց ի վերայ նորա ըստ խրատուն արքունի: Եւ գաղտագողի ընկեցաւ ի հեռաւոր օտարութիւն. որպէս զիարդ և ուսաւ ի վարդապետէն՝ և արար:

Եւ հրամայեաց ևս Դենշապոյ երկուս ևս ընկերակիցս օգնականս յաւագ գործակալացն. զՋնիկանն, որ էր մարզպետ արքունի, և զՄովան հանդերձապետ՝ ի ձեռանէ Մովսէստան մովպետի:

Արդ երկոքեան սոքա իւրաքանչիւր սպասաւորօք առին զսուրբան յայնմ անապատէ, և փոխեցան նոյնչափ ևս հեռագոյն ի մեւս ևս դժընդակ տեղի ի նմին գիշերի: Եւ զոք ի կարաւանէ անտի ոչ թողին տեսանել, ոչ ի Հայոց և ոչ յամենայն քրիստոնէից, և ոչ բնաւ յարտաքին հեթանոսաց: Եւ սպասաւորքն որ էին ի վերայ կապելոցն անդէն ի քաղաքին, հրամայեցին պահել զգուշութեամբ, զի զհետս նոցա մի ոք զիտասցէ՝ ընդ որ տանիցեն ի մահու տեղի, մի նոքա և մի ամենևին ոք ի մարդկանէ:

Բայց այր մի Խուժիկ անուն ի զօրացն արքունի—որ ի ծածուկ ունէր զքրէստոնէութիւնն,

և վիճակեալ էր ի դասս դահճացն, և կայր ի սպասուռ օրապահացն հանդերձ գործիական տանջանարանօքն, եկն եմուտ ի մէջ զիշերին և խառնեցաւ ի դասս նախարարացն: Առաջին դասն ի միջնոյն կարծէր զնա, և միջինն երրորդին, և երեքեանն միմեանց համարէին զնա. և ոչ ոք ի նոցանէ եհարց՝ եթէ «Դու ո՞վ ես ընդ մեզ», ոչ ի տերանցն և ոչ ի սպասաւորացն:

Իբրև հասին ի տեղի անապատին՝ որ ամենինն անբոյս էր ի դալարւոյ, և այնպէս էր ապառաժ դժնեա՝ զի և ոչ նստելոյ անգամ տեղի գտաւ անդ նոցա, իջին հեռագոյն նախարարքն երեքեան, և հրամայեցին դահճացն իւրեանց կապել զոտս և զձեռս նոցա: Եւ արկին պարանս երկայնս յոտս նոցա, և երկու երկու լծեցան և առին ի քարշ: Եւ այնպէս ձգեցին և ճողքեցին ընդ ապառաժ տեղիսն քարշելով, զի ամենեին խայծ ոչ մնաց ի մարմինս երանելեացն: Եւ ապա լուծին և ածին ի մի տեղի:

Եւ թուէր իմն նոցա այսպէս՝ եթէ կակղեցաք զխստութիւն նոցա, և հնազանդեցուցաք զբիրտ ապստամբութիւն նոցա. և արդ զինչ և խօսիցիմք՝ անսայցեն բանից մերոց, և առնիցեն զկամս թագաւորին, և ապրեալ լիցին յանհարին տանջանացն: Եւ զայն ոչ կարացին քաջ իմանալ՝ եթէ իբրև զքաջ զինուորս վառեցին զնոսա, և ի հրահանգս կրթութեան վարժեցին զնոսա, և

իբրև զգագանս վայրենիս արիւնախանձս ուսուցին զնոսա: Եւ եթէ ունէին սակաւ ինչ կասկած յառաջագոյն, հայեցեալ նոցա ի շարաշար վէրս մարմնոյն իւրեանց՝ գառաջին երկեւղն ի բաց մերժեցին: Սկսան իբրև արբեալք անզգայք զմիմեամբք ելանել ի բանից պատասխանիս, և փութային իբր ծարաւիք յաղբելը՝ եթէ ո՞նախ վաղ զիւր արիւնն հեղցէ յերկիր:

Եւ մինչդեռ յայսմ պատրաստութեան էին սուրբքն, խօսել սկսաւ ընդ նոսա Դենշապուհ և ասէ. «Արքայ յղեաց զիս առ ձեզ. ամենայն աւեր աշխարհին Հայոց, ասէ, և կոտորածք զօրացն՝ որ հասին ի վերայ, ի ձէնջ եղեն քնասքն ամենայն. և բազում նախարարք՝ որ այժմ կան կապանօք շարշարեալ, վասն ձերոյ յամառութեանդ եղև այդ ամենայն: Այլ և արդ եթէ կամիք ինձ լսել՝ ասեմ ձեզ, որպէս եղերուք պատճառք ամենայն շարշարանաց մահուն՝ այսօր լերուք պատճառք կենաց ձերոց: Եւ նախարարքն՝ որ կան ի կապանս, ի ձեռն ձեր է իշխանութիւն արձակել զնոսա. և աւեր աշխարհին ձերոյ ձեւք շինի, և բազումք որ վարեալ են ի գերութիւն՝ անդրէն դառնան:

«Ահա դուք ձերոյին աչօքդ տեսէք այսօր, եթէ զորպիսի այր տոհմիկ, զոր թագաւորն ինքնին յականէ յանուանէ ճանաչէր վասն մեծի զխտութեան օրինացս մերոց, և կատարեալ էր

յամենայն ի զենիս և ամենայն մեծամեծաց սիրելի, և գրեթէ բոլոր աշխարհս կախեալ էր զնմանէ. և վասն զի անարգեաց զզենի մագղեգն, և պատրեցաւ ի ձեր տխմար գիտութիւնդ. ոչինչ խնայեաց թագաւորն ի մեծ պատիւ նորա, այլ իբրև գգերի մի զանաշխարհիկ շլօթակ արարի զնա. յայնչափ օտարութիւն հեռաւոր, զի ընդ երթալն իսկ ոչ ժամանէ ի տեղի պատուհասին իւրոյ:

«Արդ եթէ ի բուն դայեկութիւնն վասն պատուական օրինացն ոչ խնայեաց ի նա, որչափ ևս առաւել ի ձեզ յօտարաշխարհիկսդ, որ մահապարտ իսկ էք յիրս արքունի: Եւ չիք ինչ ձեզ այլ հնար կենաց, բայց եթէ երկիր պագանիցէք արեգական, և կատարիցէք զկամս թագաւորին, որպէս և ուսոյց զմեզ մեծն Զրադաշա: Եւ եթէ դայդ առնէք՝ ոչ միայն արձակիք ի կապանացդ և ապրիք ի մահուանէ, այլ և մեծամեծ պարգեւօք յուղարկիք յաշխարհն ձեր»:

Յառաջ մատուցեալ Ղևոնդ երէց և թարգման կացոյց զՍահակ եպիսկոպոս. «Զիմրդ լուիցուք, ասէ, երկզիմի հրամանացդ քոց. անա գերկրպագութիւնդ նախ ետուր արեգական, և զկատարումն երկրպագութեան ի կամս թագաւորին ձգեցեր. մեծարեցեր զարեգակն՝ յառաջ ձայնելով զանուն նորա, և մեծացուցեր զթագաւորն աւելի քան զարեգակն. և յայտ արարեր՝ եթէ ա-

ռանց կամաց իւրոց սպասաւորէ արեգակնն արարածոց, իսկ թագաւորն ի կամս ագատութեանն իւրոյ՝ զոր կամի աստուածացուցանէ, և զոր կամի ծառայեցուցանէ. և ինքն ի ճշմարտութեանն վերայ չէ է հասեալ: Մի խօսիր ընդ մեզ իբրև ընդ տղայս, զի հասակաւ կատարեալս եմք, և գիտութեան ոչ եմք անտեղեակ: Ուստի սկսար դու, այտի տաց քեզ պատասխանի:

«Ապաքէն զմեզ եղիր պատճառս աւերածոյ աշխարհին մերոյ և հարուածոց զօրացն արքունի. մեր օրէնքն զմեզ այդպէս ոչ ուսուցանեն, այլ յոյժ պատուել հրամայեն զերկրաւոր թագաւորս, և սիրել զնոսա յամենայն զօրութիւնէ մերմէ, ոչ իբրև զմարդ օք դուզնաքեայ ի մարդկանէ, այլ իբրև Աստուծոյ ճշմարտի կալ ի ծառայութեան. և եթէ զրկիմք ի նոցանէ, փոխանակ ընդ երկրաւորիս զերկնիցն խոստացաւ մեզ զարքայութիւն: Եւ ոչ միայն զարբանեկութիւն հպատակութեան պարտիմք հարկանել նոցա, այլ և մահու չափ զանձինս ի վերայ դնել սիրոյ թագաւորին: Եւ որպէս յերկրի ոչ ունիմք իշխանութիւն փոխանակել զնա ընդ այլում տեառն, նոյնպէս և յերկինս չունիմք իշխանութիւն փոխանակել զճշմարիտ Աստուածն մեր ընդ այլում, որ չիք Աստուած բաց ի նմանէ:

«Բայց ասեմ քեզ՝ որում սակաւիկ մի տեղեկագոյն ես: Ո՞վ ի քաջ զօրականէն զկնի մտա-

նիցէ ի պատերազմ: և եթէ զայս արասցէ, ոչ քաջ անուանի նա, այլ յոյժ վատ: Եւ կամ ո՞ յիմաստուն վաճառականաց զպատուական մարգարիտն փոխանակիցէ ընդ անարգ թրուշայի, բայց եթէ յիմարեալ իցէ տգիտութեամբ, որպէս և ձեր մոլորութեան առաջնորդքդ:

«Միայն գտեր զմեզ ի բազում յառաքինեացն մերոց, և կամիս գողութեամբ աւերել զամուրս խորհրդոց մերոց. չեմք մեք միայն՝ որպէս և դուդ կարծես. չիք տեղի ունայն, ուր չիցէ Քրիստոս թագաւորն մեր. բայց միայն այնորիկ են թափուր ի նմանէ՝ որ իբրև զքեզ և զչարադև իշխանն քո, որք ուրացեալ էք ի նմանէ: Զի և զինուորք աշխարհին մերոյ—որ աշակերտեալքն էին մեք ի Քրիստոս—առ ոտն հարին զահազին հրամանս թագաւորին ձերոյ, և զմեծամեծ պարգևս առ ոչինչ համարեցան, և զհայրենի տէրութիւնն ի բաց կողոպտեցան, չխնայեցին ի կին և յորդիս և ի գանձս մարմնաւորս կենաց աշխարհիս: Նա և ոչ զարիւնն իւրեանց ածէին զմտաւ ինչ վասն սիրոյն Քրիստոսի, այլ զերկրպագուս արեգականն—որ ձեր վարդապետք էին—չարաչար հարուածովք սատակեցին զնոսա, և մեծամեծ չարիս հասուցին ի վերայ զօրացն ձերոց, և բազումք ի նոցանէ անկանէին ի նմին պատերազմի, և այլք մատնեցան ի պէս պէս փորձութիւնս, և կէսքն ըն-

կեցան ի հեռաւոր օտարութիւն, և ևս բազմագոյնք վարեցան ի գերութիւն: Եւ ամենեքին նոքա յառաջեցին քան զմեզ յարքայութիւնն Աստուծոյ, և խառնեալ են ի գունդս վերին հրեշտակացն, և ցնծան ի պատրաստեալ յուրախութիւնս, յոր հասեալ խառնեցաւ երանելի այրն զոր դու ասես շօթակ արարի: Երանի տամ նմա, և երանի երկրին՝ ընդ որ նայն անցանիցէ, և տեղոյն՝ ուր նայն վախճանեցի. ոչ միայն զարքունեօք ձերովք անցանէ պատուականութեամբ, այլ և զերկնից լուսաւորօք՝ որում զուքդ երկիրպագանէք»:

Ետ պատասխանի Մովան հանդերձապետ և ասէ ցնոսա. «Աստուածքն բարերար են, և երկայնմտութեամբ ջանան ընդ ազգի մարդկան, զի զիտացեն և ծանիցեն զիւրեանց փոքրկութիւնն և զնոցա մեծութիւն, և վայելեացեն ի պարգևս աշխարհիս, զոր տուեալ է յիշխանութիւն ի ձեռս թագաւորի, և ի բերանոյ նոցա ելանեն հրաման մահու և կենաց: Եւ ձեզ ոչ է իշխանութիւն այդպէս ընդզիմանալ կամաց նոցա և ոչ առնուլ յանձն զերկրպագութիւն արեգական, որ ճառագայթիւք իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և ջերմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան և անասնոց. և վասն հասարակաբաշխ առատութեանն և անաչառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած,

զի չիք ի նմա նենգութիւն և անիմաստութիւն: Վասն որոյ և մեք երկայնամիտ լինիմք ի վերայ տգիտութեան ձերոյ. քանզի չեմք մարդատեսցը իբրև զգազանս շողղակերս և արիւնարբուս: Խնայեցէք յանձինս ձեր, և մի խառնէք զմեզ ակամայ յարիւնդ ձեր: Թողէք անդր զառաջին յանցանս ձեր, և զառաջիկայ իրս ուղղեցէք, զի և այլոցն վասն ձեր լիցի ողորմութիւն ի մեծ թագաւորէն»:

Առ այս ետ պատասխանի Մահակ եպիսկոպոս և ասէ. «Իբրև ուսեալ և յոյժ խրատեալ՝ զզեղեցիկ հոգ յանձին ունիս շինութեան աշխարհի և փառաց թագաւորին. բայց զայս կարի տրգիտաբար ուսուցանես, զի ստուածս բազումս խոստովանիս և զմի կամս ոչ ասես ամենեցուն: Եթէ վեհքն առ միմեանս մարտուցեալ են՝ մեք խոնարհագոյնք քան զնոսա զիմրդ կարասցուք հաւանել բանից քոց: Միտրանեա զՉուր և զկրակ, զի ուսցուք ի նոցանէ զխաղաղութիւն. կոչեա զարեգակն ի տուն որպէս կրակ, և եթէ նմա ոչ մարթի գալ՝ զի մի աշխարհ ի խաւարի մնացէ, յղեա զգա առ նա, զի ուսցի ի նմանէ զանկարօտութիւնն»:

Եւ եթէ մի է բնութիւն աստուածոցն քոց, հաւասարեացեն առ միմեանս զուգութեամբ. լիցի անկերակուր կրակ իբրև զարեգակն, և մի խափանեսցին ծառայքն արքունի ի ծախս ոռնկաց

սորա: Արդ մինդ անյագ ուտէ, և հանապաղ մեռանի. և մինն որ չուտէ, առանց օգոյն նուազի լոյս ճառագայթից իւրոց. ցրտանայ ձմերայնի, և սառուցանէ զամենայն բոյսս զալար խոտոյ. տօթանայ յամարայնի. և հրակէզ առնէ զամենայն կենդանիս: Եւ որ ինքն յար ի փոփոխման կայ, ոչ կարէ հաստատուն կեանս ումեք շնորհել: Եւ քեզ ոչ կարեմ մեղադիր լինել, որոյ ոչ տեսեալ է զմեծ թագաւորն, պատուաւորացն մատուցանէ զերկրպագութիւն. իսկ եթէ չք զայս ի հմուտ գիտնոցն արասցէ, վաղվաղակի մահ ի վերայ հրամայեն:

«Այլ վասն արեգական, եթէ կամիցիս ուսանել, զճշմարիտն ասացից քեզ: Մասն է նա աշխարհիս արարածոց, ի բազում մասանց մի մասն որոշեալ է. կէսքն ի վերոյ են քան զնա, և կէսքն ի ներքոյ նորա: Ոչ է նա առանձին սուրբ յատակ լուսով, այլ ի ձեռն օգոյն հրամանաւ Աստուծոյ տարածանէ զճառագայթս իւր, և հրային մասամբ ջեռուցանէ զամենայն գոյացեալս ի ներքոյ իւրոյ կայանին: Իսկ վերինքն ոչ ինչ մասն ունին ի նորա ճառագայթիցն. քանզի իբրև յաման ինչ արկեալ է զլոյսն ի գունդ նորա, և ի վայր կոյս հեղու բերանացեալ՝ առ ի պէտս ներքնոցս վայելչութեան: Եւ զոր օրինակ նաւ մի թռուցեալ ի վերայ ծովային ջուրցն բազմութեան, անգիտութեամբ զնայ զուղևորու-

թիւնն ի ձեռն հմուտ և ճարտար նաւապետին, այսպէս և արեգակն ի ձեռն կառավարին իւրոյ ունի զփոփոխմունս շրջանին իւրոյ տարևոր ժամանակին:

«Եւ որպէս այլ մասունք աշխարհիս հաստատեալ են վասն մեր կենացն, և զնա իբրև զմի յայլոց մասանց տուեալ է մեզ յառաջնորդութիւն լուսոյ, որպէս զլուսին և զաստեղս և զօդս յարածուփս և զամպս անձրևաբերս. նոյնպէս և յերկրիս մասանց զծով և զգետս և զաղբերս և զամենայն պիտանացու ջուրս, նոյնպէս և զցամաքայինս ամենայն պիտոյիւք իւրովք: Աստուած՝ և զմի ոք ի սոցանէ չէ արժան անուանել. և եթէ ժպրհիցի ոք ասել՝ զանձն տգիտաբար կորուսանէ, և աստուած անւունն մեծարելով զնոսա՝ նոքա ոչ ինչ օգտեցան: Միոյ իշխանութեան երկու թագաւորք ոչ լինին. և եթէ մարդ զայդ քեզ յանձն ոչ առնու, քանի ևս հեռի ի յԱստուծոյ բնութենէն՝ այդպիսի կարգ շփոթեալ:

«Արդ եթէ կամիս ուսանել զճշմարիտն, քաղցրացո զգառնութիւն սրտիդ, և բաց զաչս մտացդ, և մի յարթնութեան կուրութեամբ ընդ խաւար զնայցես. որ անկեալ ես ի խորխորատ. և զամենեսեան կամիս առ քեզ ձգել: Եւ եթէ քոյքն զան զկնի մտար վարդապետութեանդ՝ որ ոչ տեսանեն և ոչ իմանան, մի և զմեզ կարծեր դոյնօրինակ. քանզի բաց են աչք մտաց մերոց և

սրատեսիլ եմք: Մարմնոյս աչօք զարարածս տեսանեմք, և իմանամք զսա յայլմէ արարեալ. և ամենքեան են ընդ ապականութեամբ: Իսկ արարիչն ամենեցուն աներևոյթ է ի մարմնաւոր աչաց, այլ մտաց իմանի զօրութիւն նորա:

«Եւ վասն զի ետես զմեզ ի մեծի տգիտութեան, և ողորմեցաւ մերում անուսումնութեանն, յորում և մեք իբրև զձեզդ երբեմն զերևելիսս կարծէաք արարիչ և գործէաք զամենայն անառակութիւնս, վասն այնորիկ առ սէր իւր եկն մարմնացաւ ի մարդկանէ, և ուսոյց մեզ զաներևոյթ աստուածութիւնն իւր: Այն զի բարձրացոյց զինքն ի խաչն կախաղանի, և զի մարդիկ զհետ լուսաւորացդ մոլորեցան, մերկեաց յարեգակնէ զլոյս ճառագայթիցն իւրոց, զի եղիցի խաւար սպասաւոր մարդկութեան նորա. զի որ իբրև զձեզ անարժանք իցեն, մի տեսցեն զկեանս իւրեանց ի մեծի անարգութեան: Որպէս և այսօր, որ ոչ խոստովանի զխաչելեալն Աստուած՝ նոյն խաւար մածեալ է զոգւով և մարմնով նորա. որպէս և դու իսկ այսօր ի նմին խաւարի կաս, և զմեզ դեռ ևս չարչարես: Պատրաստ եմք ըստ օրինակի Տեառն մերոյ մեռանել. որպէս զիարդ և կամիս կատարեա զկամս դառնութեան քո»:

Յայնժամ իբրև հայեցաւ ի նոսա անօրէնն Դենշապուհ, և ետես ի մեծի ուրախութեան

զուարթագին դամենեսեան, գիտաց եթէ ոչ զնան առ նոսա բանք սպառնալեաց և ողորջանաց: Հրամայեաց զմի ոմն ի կրօնաբարձութիցն յառաջ մատուցանել, երէց մի Արշէն անուն, վասն որոյ յառաջ կասկածն իսկ եղև սրբոցն: Կապեցին զոտան և զձեռան, և մեծաւ ուժով պրկեցին, մինչև ճարձատիւն հատաւ ամենայն ջղացն. և այնպէս կայր մեծ ժամս յանհնարին պրկոցն:

Եբաց սուրբն զբերան իւր և ասէ. «Ահա շրջեցան զինև շունք բազումք, և ժողովք չարաց պաշարեցին զիս. ծակեցին զոտս իմ և զձեռս իմ, և փոխանակ բերանոյ իմոյ աղաղակեցին ամենայն ոսկերք իմ: Լուր ինձ, Տէր, և լուր ձայնի իմում, և ընկալ զողի իմ ի ժողովս սուրբ զօրականին քո, որ երևեցաւ նորակերտ դաստակերտին քոյ: Ես որ կրսերս եմ յամենեսեան, ողորմութիւն քո գթացեալ յառաջեցոյց զիս»:

Եւ զայս իբրև ասաց, ոչ ևս կարէր բանալ զբերանն յանհնարին պրկոցաց գելարանին: Եւ անդէն վաղվաղակի դահիճքն հրաման առեալ յերից նախարարացն՝ սրով հատանել զպարանոց երանելւոյն, և ընկեցին զմարմինն ի խորխորատ մի ցամաք:

Եւ անդէն ի տեղւոջն սկսաւ խօսել Գենշապուհ ընդ եպիսկոպոսին և ասէ. «Յորժամ եկի ես յաշխարհն Հայոց՝ զտարի մի և վեց ամիս եհաս շրջել ինձ անդ. ոչ յիշեմ ես ամենևին՝

եթէ բան մի արտունջ յուժեքէ լուսոյ վասն քո, նոյնպէս և առաւել վասն Յովսէփայ. զի դա իսկ էր իշխան ամենայն քրիստոնէից, և հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի: Նա և որ մարգպան աշխարհին լեալ էր յառաջ քան զիմ երթալն՝ մեծապէս զոհ էր զառնէս զայսմանէ. և ես ինձէն աչօք իմովք տեսի, զի որպէս հայր հաստատուն համարեալ էր ամենայն աշխարհին, և անաչառութեամբ սիրէր զմեծամեծս և զփոքունս:

«Արգ փոխանակ ընդ ձեր՝ ես ազաչեմ զձեզ. խնայեցէք ի պատուական անձինս ձեր, և մի մատնիք ի մահ չարչարանաց ըստ առաջնոյն կարգի, զոր տեսէք աչօք ձերովք: Քանզի թէ ի դոյն միտս յամառութեան կայք, և իմ եղեալ է ի մտի իմում բազում չարչարանօք կարճել զձեզ ի կենաց ձերոց: Ես գիտեմ, զի ի հրապոյր առնդ այդորիկ ելեալ էք դուք. քանզի ինքն ախտացեալ է մարմնով, և ձեռնարկութեամբ բժշկաց չիք գտեալ առողջութիւն. և հիւանդոտ կենօք ձանձրացեալ է, և փափագէ ի մահ քան ի կեանս»:

Առ այս ետ պատասխանի սուրբն Յովսէփ և ասէ. «Գովութիւնդ՝ զոր ետուր դու նախ եպիսկոպոսիդ և ապա ինձ, յիրաւի արարեր և ըստ կարգի պատուեցեր վասն ալեացդ. այդպէս իսկ արժան է: Այլ ճշմարիտ ծառայից Աստուծոյ ոչ է օրէն զիմադարձ լինել երկրաւոր իշխանաց, և ոչ զոք ի ժողովրդոց արտունջ առնել վասն մար-

մնաւոր զօշաքաղութեան. այլ ցածութեամբ և հեզութեամբ ուսուցանել զպատուիրանս Աստուծոյ, և առանց խարդախ իմաստութեան խաղաղասէր լինել առ ամենեւեան, և անաչառ վարդապետութեամբ առ մի Տէրն արարածոց առաջնորդել բոլորեցունց:

«Այլ վասն առնս այսորիկ հրապուրանաց՝ զոր ասացեր, և զայդ ոչ ստեցեր, այլ կարի զճշմարիտն ասացեր: Զի ոչ իբրև զօտար ոք հրապուրէ զմեզ, և ոչ իբրև զպատրոզ ոք խարեբայ մոլորեցուցանէ զմեզ, այլ յոյժ սիրէ: Քանզի մի է մայր մեր եկեղեցի՝ որ երկնեացն զմեզ, և մի է հայր մեր սուրբ Հոգին՝ որ ծնաւ զմեզ. զիսորդ համահարք և միոյ մօր որդիք երկպառակք լինիցին, և ոչ միաբանք: Որ քեզ թուին՝ թէ հրապոյրք իցեն, մեր ի սուէ և ի գիշերի դոյն խորհուրդ էր՝ զի անքակ ունիցիմք զկենաց միաբանութիւնս: Իսկ եթէ սա ձանձրացեալ իցէ ելանել յախտալից մարմնոյս, առաւել ևս մեք ամենեքեան. զի չիք ոք ամենեին ի ծնունդս կանանց՝ որ ունիցի զմարմինս առանց ցաւոց չարչարանաց»:

Ետ պատասխանի Գենշապուհ և ասէ. «Զայդ ոչ զխտէք, սրչափ երկայնամիտ լինիմ ես ի վերայ ձեր. այս ոչ հրամանաւ արքունի է այսչափ երկայնաբան լինել ընդ ձեզ պայքարաւ, այլ յիմմէ քաղցրութենէ թողացուցի ձեզ. զի չեմ իբրև

զձեզ անագորոյն, զի անձանց ատելի էք և այլոց թշնամիք: Իմ զի աղ և հաց կերեալ է յաշխարհին ձերում, դուք և սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձեր»:

Ետ պատասխանի Ղևոնդ երէց և ասէ. «Որ առ արտաքինսն գուք և սէր ունի, զպատուիրանսն Աստուծոյ կատարէ, այլ պարտի և յիւր ոգին խնայել. զի չեմք անձանց տեարք, այլ է որ համարս խնդրէ ի մէջ և վասն արտաքնոց և վասն ներքնոց: Այլ որ ասացեր՝ յինէն անսամ ձեզ և ոչ հրամանաւ թագաւորին, եթէ դուք սովոր էք անցանել զհրամանաւ թագաւորին ձերոյ, զայդ բարիօք առնէք, զի աւերիչ աշխարհի է և սատակիչ անմեղ մարդկան, բարեկամ սատանայի և թշնամի Աստուծոյ: Այլ մեք ոչ կարեմք անցանել զհրամանաւ մերոյ թագաւորին, և ոչ զանանց կեանսն մեր կարեմք փոխանակել ընդ սպականացու պատրանս աշխարհիս:

«Այլ վասն իմ զի ասացեր՝ զգտեալ զառողջութիւն ի բժշկաց, սիրէ զմահ քան զկեանս, այդ բանք ոչ այնոցիկ են որ տեսանեն զամենայն չարչարանս աշխարհիս: Աղէ ցածո զքեզ զսակաւիկ մի ի զայրագին սրտմտութենէդ, և եկ զհետ ճշմարիտ բանից իմոց, և հայեաց կարգաւ ընդ իրս աշխարհիս: Ո՞ք ի մահկանացուացս ունի կեանս անտրտունջս. ո՞չ անա ամենայն լի են ախտիւք, է որ ի ներքոյ և է որ

արտաքոյ. ցուրտ և տօթ, քաղց և ծարաւ և ամենայն աղքատութիւն կարօտութեան: Արտաքոյ՝ անիրաւութիւն, յափշտակութիւն, գէճ պրղծութիւն անառակ յարձակմամբ. ի ներքոյ՝ ամբարշտութիւն, ուրացութիւն, տգիտութիւն, անգարձ մոլորութիւն ի կամաւոր ազատութենէն:

«Բայց դու որ զբժիշկս խոտեալ անարգեցեր, թէ չիք իմ ի նոցանէ գտեալ զառողջութիւն, չեն ինչ զարմանք. վասն զի մարդիկ են նոքա. է ցաւ որում գտանեն հնարս առողջութեան, և է որ ապստամբէ ի հնարից նոցա. վասն զի ամենեքեան եմք մանկանացուք, այն որ բրժշկէն և որ բժշկին: Այլ երանի թէ և դուք ըստ բժշկական արուեստին բերէիք զնմանութիւն. զի ոչ փոքր է ճշմարտութիւն նոցա բժշկութեանն: Քանզի յորժամ տեսանեն նոքա զոք հիւանդացեալ, ոչ յապաղեն երթալ առ նոսա, այլ փութացեալ հնարին մատուցանել զառողջութիւն: Մանաւանդ եթէ յարքունիս մի ոք ի սիրելեաց թագաւորին ախտանայցէ, և հասեալ ի մեծ հրապարակն տեսանիցէ զբազմութիւն պատուաւորացն, և զառողջութիւն զեղեցիկ երիտասարդացն, և ևս ի ներքս մատուցեալ ի սրահոն արքունի, և անդ տեսանիցէ զամենայն սպասաւորացն զչքնաղ և զսքանչելի տեսիլն, ոչ ինչ զարմանայ ընդ հրաշակերտ տեսիլն: Նա և եթէ գահոյք ականակապք իցեն և համակ ոսկեղէնք՝ յորոց վերայ

հիւանդն անկեալ դնիցի, չէ ինչ նմա փոյթ զայնմ ամենայնէ. այլ ի բաց հրամայէ առնուլ զոսկեհուռ վերարկուան, և ձեռն ի ներքս տարեալ՝ գննէ զամենայն մարմինն, եթէ ջէրմ իցէ բնութիւնն, և եթէ սիրան ի տեղւոյն հանդարտ կայցէ, և կամ թէ լեարդն կակճւղ իցէ, և կամ թէ շարժք երակացն յարմար իցեն. և ըստ նմին զզարման բժշկութեանն առնիցէ՝ շնորհելով նմա զառողջութիւն:

«Իսկ արդ եթէ մարդկային բժշկութիւնն այսպիսի դիտէ քամանել զամենայնիւ, և միայն զիւր արուեստն յառաջ մատուցեալ՝ զգործն կատարէ, սրչափ ևս առաւել ձեզ արժան է, որ զբոլոր աշխարհս ունիք յիշխանութեան մեծի, հոգ յանձին տանել՝ նախ զհոգիսդ բժշկել յամենայն ախտալից մոլորութեանց աշխարհիս, և մարմնովք իսկ կային ամենեքեան ձեզ ի ծառայութեան: Արդ այժմ զի դուք տգիտացարուք, և զանման հոգիսդ մանկանացու արարէք յանչէջ հուր գեհննին, մարմնովդ՝ եթէ կամիք և եթէ ոչ կամիք՝ ախտացեալ էք յախտաւորութիւն անառողջութեան. ի դմեզ նախատէք մարմնոյ ցաւովք, որ ոչ ի կամս մերոյ ազատութեան է, այլ որպէս դիպեցաւ ի բնութեանս մարմնոյ իւրաքանչիւր մարդոյ:

«Եւ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած կենդանարար՝ ի կամս իւրոյ բարերարութեան եղև

բժիշկ հոգևոց և մարմնոց, և նախ ինքն ի ցաւս չարչարանաց իւրոց բժշկեաց զամենայն ազգս մարդկան: Եւ ևս խանդադատագոյն զթացեալ, վերստին ծննդեամբն ծնեալ զմեզ յառողջութիւն՝ անցաւ և անվէրս, և ի ծածուկ հարուածոց զհին ծակոստուածսն վիշապին ողջացոյց, և արար զմեզ անսպիս և անարատ հոգևով և մարմնով, զի իցեմք բանակակից հրեշտակաց և զօրք երկնաւոր թագաւորին մերոյ: Եւ քոյ զայս ոչ զիտացեալ, և ոչ վայելեալ յերկնաւոր պարգևսն Աստուծոյ, և ոչ ևս այլ կամիս ուսանել ի մէնջ. այլ և զմեզ ևս վրիպեցուցանել կամիս, որում չիք հնար, և մի այլ լիցի, և ոչ կարես իսկ առնել:

«Այլ վասն իմոյ ախտալից մարմնոյս ասացից քեզ կարճառօտս: Խնդամ և ուրախ եմ յորժամ տեսանեմ զմարմինս իմ չարչարեալ. զիտեմ զի զօրանայ յիս առողջութիւն հոգևոյս իմոյ: Մանաւանդ զի ունիմ ինձ գրաւական զմեծ վարդապետն հեթանոսաց, որ ի ցաւս մարմնոյ անձին մխիթարէր, և ի կուրումն սատանայական մարմնոյ պարծէր, և ասէր. «Զի եթէ տնկակիցք եղաք նմանութեան մահու նորա, սրչափ ևս առաւել լիցուք հաղորդք յարութեան նորա»: Այլ դու որ ունիս իշխանութիւն ի վերայ մեր, դատեա զմեզ ըստ չարութեան կամաց քոց: Զեմք ինչ զանգիտելոց յահագին յահաւոր սպառնա-

լեացդ քոց, և ոչ երկիւղած ի դառն մահուանէն՝ զոր ածելոց ես ի վերայ մեր»:

Յայնժամ մեկուսացոյց սակաւիկ մի զերանելիսն ի միմեանց, և միայն ասէ ցտուրբ եպիսկոպոսն. «Գովութիւն զոր ետու քեզ յառաջ, ոչ իմացար պատիւ անձին քոյ: Յիշեցուցանեմ քեզ զչարիսն զոր գործեցեր դու, զի անձամբ զանձն քո արասցես մահապարտ: Արդարև դ՞ու աւերեցեր զատուշանն յՌշտունիս, և կամ զկրակն դ՞ու սպաներ. նա և որպէս լուայ և ստուգեցի, թէ և զմոզան դու չարչարեցեր, և զսպաս սաշտամանն դու տարար. արդ եթէ արդարև դու առեր, պատմեա ինձ»:

Ետ պատասխանի սուրբն և ասէ. «Ա՞րդ կամիս ուսանել զայդ յինէն՝ եթէ յառաջագոյն զիտէիր»:

Դենշապուհ ասէ. «Այլ է համբաւ, և այլ է ճշմարտութիւն»:

Եպիսկոպոսն ասէ. «Որպէս կարծեսդ՝ ասա ինձ»:

Դենշապուհ ասէ. «Իմ լուեալ էր՝ եթէ զամենայն փասն յՌշտունիս դու արարեր»:

Եպիսկոպոսն ասէ. «Եւ զի այդպէս հաւատեալ ի վերայ հասեր, կրկին զի հարցանես»:

Դենշապուհ ասէ. «Զճշմարիտն ի քէն կամիմ ուսանել»:

Եպիսկոպոսն ասէ. «Ոչ զօգուտ կենաց քոց

կամիս ուսանել յինէն, այլ արեան իմոյ ցանկան միտք քո»:

Դենշապուհ ասէ. «Ձեմ գազան արիւնխանձ, այլ վրէժխնդիր եմ աստուածոցն անարգութեան»:

Եպիսկոպոսն ասէ. «Ձտարերս համերս աստուածս անուանես, և զպատկերակիցս քո մարդիկ խողխողել կամիս. տալոց հատուցանելոց ես վրէժ թագաւորան քով յանկաշառ ատենին Աստուծոյ: Եւ զոր քո չար կամօքդ կամիս լսել յինէն, զայդ ես ասեմ քեզ: Ձտունն արդարև ես աւերեցի, և զմոզան շարշարեցի զանիւ, և զկան պղծութեան որ ի տանն էր՝ ի ծոփն ես ընկեցի: Այլ զկրակ սով կարէ սպանանել. քանզի ամենիմաստ արարիչն արարածոց հոգ խնամոյ տարեալ յառաջագոյն՝ անմահս հաստատեաց զբնութիւն չորից նիւթոցս: Աղէ սպան դու զօդ՝ եթէ կարես, և կամ ապականես զհող՝ զի մի բուսուցէ զդալարի, փողոտեա զգետ՝ զի մեռցի: Եթէ զայդ երեսին կարես առնել, ապա և զկրակ կարես սպանանել:

«Ապա եթէ ճարտարապետն մեր միաբանեաց զչորից տարերացդ զանքակութիւն, ահա և գտանի բնութիւն հրոյ ի քարինս և յերկաթս և յամենայն տարերս զննելիս, ընդէր ստութեամբ զրպարտես զիս՝ թէ դու զկրակ սպաներ: Աղէ դու սպան զջերմութիւն արեգական, զի ունի

նա մասն հրոյ, և կամ տուր հրաման՝ զի մի թափեցի հուր յերկաթոյ: Մեռանի այն որ շընչէն և շարժի և գնայ և ուտէ և ըմպէ. երբ տեսեր դու զկրակ գնայուն կամ խօսուն կամ գիտուն: Արդ զոր կենդանի քո չէ տեսեալ՝ մեռեալ խոստովանիս: Քանի անթողի է ամբարշտութիւնդ ձեր, քան զամենայն հեթանոսաց, որ գիտնագոյնք են քան զձեզ. որ թէպէտ և ի ճշմարիտն Աստուծոյ մոլորեալ են, զանխօս տարերս աստուած ոչ խոստովանին: Արդ եթէ դու անգիտութեամբ կորնչելի ասես զբնութիւն հրոյ, ոչ առնուն քեզ յանձն արարածքս. քանզի խառն է դա յամենեցունց»:

Դենշապուհ ասէ. «Ոչ ինչ մտանեմ ես ընդ քեզ ի պայքար քննութեան վասն բնութեան արարածոցս. այլ խոստովանեա ինձ, եթէ դու անցուցեր զկրակն՝ եթէ ոչ»:

Պատասխանի ետ երանելին և ասէ. «Որովհետև ոչ կամեցար լինել աշակերտ ճշմարտութեանն, ասացից զկամս հօրն քո սատանայի: Ես ինձէն մտի ի կրակատունն ձեր, և տեսի զի կային պաշտօնեայք ամբարշտութեանն սնտաի կարծեացն ձերոց, և կրակարանն լի հրով առաջի նոցա բորբոքեալ այրէր: Հարցի ցնոսա բանիւ և ոչ գանիւ, թէ զի՞նչ համարիք ի միտս ձեր զկրակ պաշտամանս այսորիկ: Ետուն պատասխանի և ասեն: Մեք ինչ որ գիտեմք. բայց այս-

չափ ինչ իմանամք, զի սովորութիւն է նախնեացն և հրաման բուռն թագաւորին:

«Ասեմ գարձեալ ցնոսա. եւ զբնութիւն կրակիդ զի նչ իմանայք. արարի՜չ կարծէք, թէ արարած: Ասեն միաբան ամենեքեան. Արարիչ մեք զդա ոչ գիտեմք, նաև ոչ հանգուցիչ աշխատելոց: Ձեռք մեր փապարեալ են ի կացնի, և ողուէնք մեր տեռեալ են ի վայտակրի. աչք մեր զիջացեալ են արտասուօք ի կծութենէ ծխոյ դորա, և երեսք մեր մրտտեալ են ի խոնաւութեանց թանձրութենէ նորին ծխոյ: Եթէ շատ մատուցանեմք նմա զկերակուրն, յոյժ քաղցնու. և եթէ բնաւ չտամք, ամենևին անցանէ. և եթէ մօտ երթամք և երկիր պագանեմք, կիզու զմեզ. և եթէ ոչ երթամք մօտ ամենևին, մոխիր լինի: Մեր այդպէս հասեալ է ի վերայ բնութեան դորա:

«Ասեմ գարձեալ ցնոսա. Իսկ լուեալ է ձեր՝ եթէ ոչ ուսուցեալ է ձեզ զայգալիսի մոլորութիւն: Ետուն պատասխանի և ասեն. Ձի՞ ի լսելոյ հարցանես զմեզ, այլ հայեաց ընդ առաջիկայ իրսդ. զի օրէնսդիրքն մեր հոգևովք մտաց միայն կուրացեալ են, այլ թագաւորն մեր մարմնով միով ակամբն կոյր է, այլ ոգւոյն բնաւ չիք իսկ աչք:

«Վասն այնորիկ և ես իբրև լուայ գայս ի մօզուցն, յոյժ ողորմեցայ, զի տգիտութեամբ զարդարն խօսեցան: Սակաւիկ մի չարչարեցի

զնոսա զանիւ, և նոցուն իսկ ետու զկրակն ի ջուրն ընկենուլ, և ասացի այսպէս. Աստուածք որ զերկինս և զերկիր ոչ արարին՝ կորիցեն ի ներքոյ երկնից. և ապա զմոզսն ի բաց արձակեցի»:

Ջայս ամենայն իբրև լուաւ Դենշապուհ ի բերանոյ սուրբ եպիսկոպոսին, անհնարին գահի հարաւ ի թշնամանաց թագաւորին և յանարգանաց զենին: Վասն որոյ և երկեալ իսկ մատուցանել զնա ի տանջանս հարուածոց, թէ գուցէ այլ ևս մեծ անարգանս զթագաւորէն տացէ ասել յատենին, և ի նա ձգիցին կարծիք թշնամանացն, զի երկայնմտութեամբ պայքարեցաւ ընդ նոսա:

Եւ քանզի սուսեր ընդ մէջ ածեալ նստէր յատենի ահարկանելով սրբոցն, գոչեաց իբրև պառեւծ զայրագին, և հանեալ զսուսերն՝ զազանաբար յարձակեցաւ ի վերայ երանելիացն, և եհար եպիսկոպոսին գաջ ուսն, թիկամբն հեռ և զձեռն ի վայր ընկէց: Եւ նորա յահեակ կողմն յերկիր անկեալ, և դարձեալ անդրէն պատասպարէր, առնոյր զաջ ձեռն ի վեր. աղաղակեաց մեծածայն և ասէ. «Ընկալ, Տէր, զկամաւոր պատարագս՝ որ ինձէն զիս քեզ մատուցի բոլորովիմ, և խառնեա զիս ի գունդս սուրբ զինուորացն քոց»:

Դարձեալ քաջալերէր զընկերակիցսն իւր և ասէր. «Հնապա առաքինիք, եհաս ժամ կատարման մերոյ. խցէք զաչս՝ մարմնոյ վայր մի, և

այժմ տեսանէք զյոյսն մեր Քրիստոս»։ Եւ թաւալելով ընդ արիւնն անձինն իւրոյ ասէր. «Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, հանապազ օրհնութիւննորա ի բերան իմ։ Ի տէր պարծեսցի անձն իմ, լուիցեն հեզք և ուրախ եղիցին»։ Եւ ասելով զսաղմոսս զայս կատարէր մինչև ցայս տեղի. «Բազում նեղութիւնք են արդարոց. յամենայնէ փրկէ զնոսա Տէր և պահէ զամենայն ոսկերս նոցա»։

Եւ մինչդեռ կայր յուժի մարմնոյն սակաւիկ մի, իւրովք աչօք իսկ հայեցեալ՝ տեսանէր յերկնից եկեալ գունդս բազում հրեշտակաց և վեց պսակ ի ձեռին հրեշտակապետին։ Դարձեալ և լսէր ևս բարբառ ի վերուստ, որ ասէր. «Քաջալերեցարուք, սիրելիք իմ. զի ահա մոռացայք զվշտալի կեանսդ, և հասէք երանելի պսակացդ՝ որ ձերով ճարտարութեամբդ կազմեցէք. առէք զիք յիւրաքանչիւր զլուխ։ Զի նիւթ պատրաստական ի ձէնջ հիւթեցաւ, իսկ ճշմարտութիւն գործոյդ յամենասուրբ ձեռացն Քրիստոսի կազմեցաւ. զոր ի սպասաւորաց այտի իսկ ընկալեալ՝ ընդ Ստեփանոսի լինիք պսակակից»։ Նա և զայն ևս քաջապէս տեսանէր, զի դեռ ևս շողայր սուրն ի վերայ պարանոցի երանելեացն։

Զոր իբրև ետես սուրբն Ղևոնդ, եթէ ոչ ևս զմի մի կամին հարցանել և դատել, այլ միանգամայն հրաման եղև՝ մահու, ասէ ցերանելին

Յովսէփ. «Մատիր, յառաջեա ընդդէմ սրոյն, զի դու աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեսեան»։ Եւ զայս իբրև ասաց, կարգեցան կացին մի ըստ միողէ. և առ ձեպ տազնապի ստիպելոյ դահճացն՝ միանգամայն հատին ընկեցին զպարանոցս երանելեացն առաջի սուրբ եպիսկոպոսին. և նորա ընդ հանել ոգւոցն աղաղակեաց և ասէ. «Տէր Յիսուս, ընկալ զոգիս մեր ամենեցուն, և խառնեա զմեզ ի գունդս սիրելեացն քոց»։ Եւ միանգամայն կատարեցան ամենեքեան ի նմին տեղւոջ։

Եւ եթէ զմոզպետն ևս՝ որ հաւատաց ի Քրիստոս՝ կամիցիս ընդ նոսա ի համար արկանել, թուով են եւթն. թող գերկուան ևս որ ի Վարդէսն կատարեցան, և մեւս եպիսկոպոսն ԹՍԹԻԿ անուն յասորեստանի։ Բայց անդէն ի տեղւոջն վեցեքին, որոց անուանքն են այսօքիկ.

ՍԱՀԱԿ եպիսկոպոս յՌշտունեաց.

Սուրբն ՅՈՎՍԷՓ ի Վայոց ձորոյ՝ ի գեղջէ Հողոցմանց.

ՂԵՒՈՆԴ երէց ի Վանանդայ՝ ի գեղջէ Իջաւանից.

ՄՈՒՇԷ երէց յԱղբակոյ.

ԱՐՇԷՆ երէց ի Բազրեանդայ՝ ի գեղջէ յԵղեգեկայ.

ՔՍՁԱԶ սարկաւազ՝ ուստի եպիսկոպոսն էր Ռշտունեաց։

Իսկ երանելի ՄՈԳՊԵՏՆ ի նիւշապուհ քաղաքէ.

ՍՍՄՈՒԷԼ երէց յԱյրարատոյ՝ ի գեղջէ յԱրածոյ.

ԱՐՐԱՀԱՄ սարկաւազ ի նմին գեղջէ:

Արդ զվեց զայս սուրբս յանապատին՝ ուր կատարեցին, Դենշապուհ, մողպետն և Ջնիկանն և մայպետն անդէն ի տեղւոջն պահապանս ընտրեցին յիւրաքանչիւր սպասաւորացն, և պահել հրամայեցին զմարմինս երանելեացն ցաւուրս տասն կամ ևս աւելի, մինչև կարաւան արքունի անցեալ գնայցէ. զի մի ալլաղենքն եկեալ բառնայցեն զոսկերս դոցա, և բաշխեալ սփռեսցեն ընդ աշխարհս ամենայն, յոր և մարդիկ ևս առաւել յորդորեալ մոլորիցին զկնի նածարացւոց աղանդին:

Իսկ Խուժիկն, զոր յառաջագոյն ասացաք, զինու հանդերձ մնայր անդէն ընդ պահապանսն որպէս զմի ի նոցանէ, այլ լի իմաստութեամբ և կատարեալ աստուածային գիտութեամբ, սպասէր և դէտակն ունէր՝ եթէ որով օրինակաւ հնարս գտցէ զոսկերս սրբոցն զողանալ ի նոցանէ:

Եւ իբրև աւուրք երեք անցին ի վերայ, արհաւիրք մեծ անկանէին ի վերայ ամենեցուն, և իբրև թմբբեալ և կիսամեռք անյարիւրք անկեալ գնէին զերիս աւուրսն: Իսկ ի շորրորդում աւուրն՝ երկուք ի պահապանացն չարաչար լկեցան ի

գիւէ: Դարձեալ հասարակ գիշերաւ չափ՝ ձայնք անեղք հնչէին, և թնդիւնք որոտածայնք ի ներքուստ՝ որպէս զղրղումն գետնաշարժի. երկիրն դողայր ի ներքոյ նոցա, և շողիւնք սուսերաց փայլատակունս արծակէին շուրջ գնոքօք: Եւ գամենեսեան զգիտակունսն կանգնեալ տեսանէին, և գնոյն բանս ատենին անագինս բարբառէին ի սելիս նոցա. մինչև խուճապել նոցա ընդ միմեանս, դեռ ևս զիրեարս սատակէին: Եւ այսպէս տազնապեալք և ցնորեալք, մինչև այր զընկեր ի փախուստ չգիտէր ընդ որ երթայր: Եւ եկեալ պատմէին մեծաւ զարմացմամբ զամենայն անցս չարչարանացն զոր կրեցին:

Ի խորհուրդ մտին նախարարքն երեքեան, և սկսան զարմանալով ասել ցմիմեանս. «Զինչ գործեսցուք, զինչ արասցուք վասն անքնին աղանդոյն քրիստոնէից. քանզի մինչդեռ կենդանի էին, զարմանալի էր կեանք նոցա. ընչատեսցք էին իբրև զանկարօտս, սրբառէրք էին իբրև զամարմինս, անաչառք էին իբրև զարդարադատս, աներկիւղք էին իբրև զանմահս: Եթէ զայս ամենայն ասեմք իբրև զոգիտաց և իբրև զյանդգնելոց, իսկ զայն զի առնիցեմք՝ զի ցաւոսք ամենայն ի կարաւանի աստ նոքօք առողջանան: Եւ կամ որ մեծս է քան զայդ ամենայն, ո՞յր ուրուք զի կանգնեալ երևեցաւ ի կենդանեաց: Կամ բարբառ բանից ոք լուաւ ինմանէ:

«Զի սուտ չեն մեր սպասաւորքն. մեր մեզէն իսկ հասեալ է ի վերայ ստուգութեան սոցա: Եւ եթէ կամեցեալ էր սոցա մարմնաւոր ինչ ազահուծիւն ի ներքս խառնել, սակաւ մի ակնարկէին քրիստոնէից ի կարաւանիս, զկշիռ իւրաքանչիւր մարմնոց նոցա ոսկի առնուին: Դարձեալ և արքդ, որ ի դիւէ չարչարեցան, զի յայնժամ ցաւոտք չէին՝ և մեք զիտեմք. յայտ է եթէ այսօր նշան մեծ երևեցաւ: Եթէ լուռ լինիմք այսպէս, մեզ և անձանց մերոց կասկած իսկ է. և եթէ ասնիմք զգոսա առաջի թագաւորին, լսելով նորա ի զոցանէ զայդ ամենայն մեծամեծ սքանչելիս, գուցէ և օրինացս մերոց քակտումն ինչ հասանիցէ»:

Ետ պատասխանի մոգպետն և ասէ ցնոսա. «Ո՛չ զիս ոստիկան արարին ի վերայ ձեր երկոցունցն. զի՞ այդչափ նեղեալ տագնապիք յանձինս ձեր, դուք զգործ ձեր կատարեցէք, և զհրամանն արքունի ի գլուխ տարայք: Արդ եթէ համբաւդ այդ յայտնեսցի, և հարցափորձ ինչ լինիցին առաջի արքային, այդ խնդիր մեր մոգաց է. դուք անհոգ լերուք, և մի ինչ ածէք զմտաւ: Եւ եթէ զարհուրեցայք ինչ հոգիս ձեր, վաղազոյն առաւօտուցն ի դարի-թիւր եկայք. զի վաղիւ անդ Մոգպետան մովպետ ուտ՝ յազէ. և նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտս ձեր»:

Իսկ Խուժիկն իբրև լուաւ զայս ամենայն,

և զիտաց՝ եթէ փոյթ ինչ ոչ է նոցա յայնմհետէ սուրբ սպանելոցն, փութացաւ վաղվաղակի էտուտան այր, որոց զչափ զիտէր զքրիստոնէութեանն, և հասեալ ի տեղին՝ շէն եզիտ զամենեսեան: Եւ քանզի կասկած ունէր տակաւին ի նոցուն ի դահճացն, դարձեալ փոխեցին անտի զսուրբսն յայլ տեղի բացազոյն իբրև երկու հրասախօք: Եւ իբրև յանհոգս եղեն, սրբեցին կազմեցին զոսկերս երանելեացն. բերին ի բանակն և ունէին ի ծածուկ. և առ սակաւ սակաւ յայտնեցին նախ զօրականին Հայոց, և ապա բազում քրիստոնէիցն որ էին ի կարաւանին: Եւ զառաջին պտուղ ընծային մատուցանէին կապեալ նախարարացն. և անդէն վաղվաղակի արձակեցան նոքա ի կապանաց իւրեանց, և սպառնալիք մահուանն անցին զնոքօք, և հրովարտակք թողութեան առաքեցան յաշխարհն Հայոց:

Արդ երանելի այս Խուժիկս, որ արժանի եղեւ ի ծածուկ սպասաւոր լինել սրբոցն, որ ինչ ի մահուանէն և այսր ասացաւ դատակնիք վճուխ այսօրիկ՝ սա երկրորդեաց մեզ զամենայն կարգաւ. զչարաչար քարշուռն, և զհարց և զփորձ դատաւորացն, և զիւրաքանչիւր անձանց սրբոցն զպատասխանիսն, և զկատարումն մահուան նոցա, և զահագին արհաւիրսն որ ի վերայ պահապանացն անկաւ, և զհեծեծումն քննութեան՝ նախարարացն երեցունց, և զամփոփումն սուրբ

ուսկերաց նոցա ոչ խառն ի խուռն ի մի վայր ժողովելով, այլ զմի մի ի նոցանէ ուրոյն ի վեց տապանս ժողովէր, և զանուանս իւրաքանչիւր ուսեալ և ի վերայ տապանացն նշանակեալ էր: Եւ զկապանան երկաթիս ընդ իւրաքանչիւր ոսկերան եղեալ էր, քանզի դահճացն ի բաց ընկեցեալ էր. որպէս և զհանդերձս զիւրաքանչիւր տապանակի նշանակեալ էր:

Եւ կատարեցան սոքա վեցեքեան սուրբ և ցանկալի մահուամբն իւրեանց որ օր քսան և ճինգ էր հրոտից ամսոյ՝ ի մեծ անսպառն յԱպար աշխարհի ի սահմանս Նիւշապուհ քաղաքի:

ՎԱՍՆ

ԽՈՍՏՈՎԱՆ ՈՂԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԽՈՐԵՆԱՅ ԵՒ ԱՐԱՎԱՍՈՒ

Իսկ աշակերտք երանելեացն ի կապանս կային ի ներքս ի քաղաքին. եկն դահճապետ մի արքունի և եհան զնոսա ի քաղաքէ անտի արտաքս:

Եհան ի նմին քաղաքէ ասորեստանեայս քրիստոնեայս արս հինգ, քանզի և նոքա ի կապանս էին վասն անուանն Քրիստոսի. եհարցնոսա բանիւք, և ոչ հաւանեցան երկիր պապանել արեղական: Չարշարեաց զնոսա զանիւ, և նոքա ևս առաւել ի նոյն միտս պնդեցան. կրտսրեաց զնոցա ունչս և զահանջս, և ետ տանել յԱսորեստան, զի կայցեն ի մշակութեան արքունի: Երթալին մեծաւ յօժարութեամբ, իրրև այն՝ թէ մեծ պարգևս պտեալ ի թագաւորէն:

Արդ եկն դարձեալ նոյն դահճապետն առ աշակերտս սուրբ սպանելոցն, ընտրեաց երկուս ի նոցանէ որ համեստագոյնք էին, առեալ մե-

կուսի յայլոցն և ասէ ցնոսա. «Զի՞նչ անուանք են ձեր»:

Ետ պատասխանի մին և ասէ. «Առ ի ծնողաց ինձ Սորէն, և դմա Աբրահամ. իսկ ըստ շնորհատուր կարգիս՝ ծառայք Քրիստոսի եմք, և աշակերտք երանելեացն զոր սպանէք»:

Ետ պատասխանի դահճապետն և ասէ ցնոսա. «Իսկ արդ զի՞նչ գործ է ձեր, և կամ բնաւ ճյր իսկ ածեալ է զձեզ այսր»:

Առ այս ետ պատասխանի Աբրահամ և ասէ ցնոսա. «Զայդ ձեզ ի վարդապետաց մերոց արժան էր ուսանել. զի ոչ զուզնաքեայք ոք էին նոքա, այլ ունէին ստացուածս հայրենիս ըստ արժան բաւականին, ըստ նմին և սպասաւորս, էր որ իբրև զմեզ, և էր որ լաւագոյն քան զմեզ. որոց սնուցեալ և ուսուցեալն էր, ընդ նոսա եմք եկեալ: Քանզի և պատուէր իսկ ունիմք յատուածատուր օրինացն մերոց՝ սիրել զնոսա իբրև զսուրբ ծնողս, և սպաս տանել նոցա իբրև հոգևոր տերանց»:

Յասեաւ դահճապետն և ասէ. «Իբրև զանխրատ և զաներկիւղ ստամբակս խօսիտ: Մինչդեռ ի խաղաղութեան և յաշխարհի էիք, բարիոք էր. յորժամ զրուան եղեն նոքա յիրս արքունի և մահապարտ գտան ըստ գործոց իւրեանց, ձեզ չէր արժան ամենևին մօտ երթալ առ նոսա: Ո՞չ տեսանէք ի մեծ կարաւանիս. յորժամ ոք ի պա-

տուաւորացն ի դիպահոջն արքունի լինիցի, սգոյ հանդերձ ագանի, և գատեալ որոշեալ ի բացէ նստի միայնիկ, և ամենևին հուպ ոչ ոք իշխէ երթալ առ նոսա: Եւ դու այդպէս իբրև զանյանցի աշակերտ պարծելով խօսիս»:

Առ այս ետ պատասխանի Սորէն և ասէ. «Ոչ ձեր կարգդ անիրաւ է և ոչ մերս ստութեամբ. նախարարն յանցաւոր՝ ուստի զպարզէն գտեալ էր, այնպէս պարտ էր նմա հպատակ լինել, զի ի պատուոյն վերայ և այլ ևս պարզևս մեծամեծս գտանէր ի նմանէ: Արդ փոխանակ զի զայն չարար, ձախողակի յետս ընդդէմքն պատահեաց նմա: Եւ մեր վարդապետքն եթէ առ Աստուած յանցուցեալ էին, և կամ առ թագաւորն մեղուցեալ ինչ էին, նոյն օրինակ և մեք առ նոսա առնէաք. ոչ յաշխարհի մօտ երթայաք, և ոչ ի տար աշխարհ այսր զհետ նոցա զնայաք: Բայց քանզի առ երկոսին կողմանսն արդարութեամբ կեցեալ են, և դուք զուր տարապարտուց սպանէք զնոսա, մեք արդ ևս առաւել սպասաւորեմք սուրբ ոսկերաց նոցա»:

Ասէ ցնա դահճապետն. «Ես յառաջագոյն իսկ ասացի՝ եթէ կարի ստամբակ ոմն ես դու. ահա յայտ եղեւ աւագիկ, եթէ յամենայն փասս նոցա խառն էք դուք»:

Աբրահամ ասէ. «Յճր փասս»:

Դահճապետն ասէ. «Առաջին ի մահ մո-

գուցն, ապա և յայլս ամենայն»:

Աբրահամ ասէ. «Այդ ոչ միայն ի մէնջ է, այլ ըստ կարգի և ձերոց օրինացդ. թագաւորք ձեզ տան հրաման, և դուք ի ձեռն ձերոց սպասաւորացդ գործէք»:

Դահճապետն ասէ. «Ի Միհր աստուած երդուեալ իմ. խստագոյն ևս խօսիս քան զվարդապետսն քո. յայտ է եթէ փնասակարագոյն ևս էք դուք: Արդ ոչ է հնար ձեզ ապրել ի մահուանէ, բայց եթէ երկիր պագանէք արեգական, և կատարիցէք զկամս օրինաց մերոց»:

Խորէն ասէ. «Յայժմ իբրև զմարդ չարախօսէիր, և արդ իբրև զշուն անպիտան ընդ վայր հաջես: Եթէ գոյր արեգական ականջք, դու տայիր հմա թշնամանս զնել. արդ նա բնութեամբ անզգայ է, և դու չարութեամբ անզգայագոյն քան զնա: Յիմ տեսեր զմեզ պակասագոյն քան զհարսն մեր. մի բանիւք զփորձ առնուլ կամիս զմեր, այլ հանդէս արա քում չարութեանդ և մերում բարութեանս, և ամաչեցեալ գտանի հայրն քո սատանայ, ոչ միայն ի մէնջ՝ որ կատարելագոյնքս եմք, այլ և որ կարի փոքրիկն թուի քեզ՝ նա զիցէ վերս սաստիկս յոգիս և մարմինս քո»:

Զայս իբրև լուաւ դահճապետն, սրտմտեալ բարկացաւ ի վերայ նոցա: Ետ քարշել չարագոյն քան զառաջինսն, և այնչափ սաստիկ քարշե-

ցին, մինչև բազմաց կարծիք եղեն՝ թէ մեռան:

Իսկ իբրև ժամք երեք ի վերայ անցին, դարձեալ խօսել սկսան երկոքեանն և ասեն. «Փոքր համարիմք զանարգանս զայս և առ ոչինչ զցաւս մարմնոյս առ մեծ սէքն Աստուծոյ, որով կատարեցան հարքն մեր հողերք: Հնազ մի դար և մի դարեր, այլ զոր ինչ առ նոսայն արարեր՝ զնոյն և առ մեզ կատարեա: Եթէ չարագոյն թուին քեզ գործքն նոցա, կրկին և զմերս համարեսջիք. զի նոքա բանիւք հրամայէին, և մեք գործովք զարդիւնսն կատարէաք»: Յայնժամ ևս առաւել զայրագնեցաւ ի վերայ նոցա, և հրամայեաց զմահու պան հարկանել: Եւ առ մի մի ի նոցանէ փոխեցաւ վեց վեց այր ի դահճացն և մինչդեռ կիսամեռք յերկիր անկեալ զնէին, հրամայեաց զերկոցունց ականջս մօտ կտրել: Եւ այնպէս բրեցին՝ որպէս թէ չիցէ լեալ ի տեղւոջն:

Զարթեան որպէս ի քնոյ ի սաստիկ հարուածոցն, սկսան աղաչելով պաղատանս մատուցանել, և ասեն. «Աղաչեմք զքեզ, քաջ զինուոր թագաւորին. կամ կատարեա զմեզ իբրև զհարսն մեր մահուամբ, և կամ արա զպատուհասդ ըստ օրինակի վերջնոցս: Զի ահա լսելիք մեր առողջացան զանախտաւորութիւն երկնաւոր, իսկ հոտոտելիքս դեռ ևս աստէն ի տեղւոջ կան յանցս չարչարանաց. մի կիսապարգև առ-

ներ զմեզ յերկնից բարութենէն: Սրբեցեր զմարմինս մեր քարշելով, և զլսելիս մեր կտրելով. սրբեա և զոնգունս մեր հատանելով. քանզի որչափ ազեզս առնես զմեզ երկրաւորաւս, գեղեցկագոյն առնես զմեզ երկնաւորաւս»:

Ետ պատասխանի հեզութեամբ դահճապետն և ասէ. «Եթէ և այլ յամեմ ես առ ձեզ մօտ կալով, կարծեմ՝ եթէ և աշակերտէք զիս ի ձեր յամառութիւնդ: Զի անա արգ և զխորհուրդս արքունի ի վեր հանեմ ձեզ: Յայդ վայր եղև հրաման պատուհասիդ ձերոյ, և ի վերայ դորին պատուհասի՝ երթալ ձեզ յԱսորեստան, և լինել ձեզ մշակ յարքունիս. զի որ ընդ ձեզ հայեսցի՝ մի ի դմին յամառութեան պնդեսցի ընդդէմ հրամանաց թագաւորին»:

Ասեն ցնա երանելիքն. «Դու զմեր երկիրս կիսագործ թողեր. մեք յարքունի երկիրն կէս մարմնովք մերովք ոչ վաստակեմք»:

Իբրև զայս լուաւ դահճապետն, աղաչեաց զզինուորսն որ տանէին զնոսա, և ասէ. «Միայն աստի դուք անէք գնացէք, և հասեալ յԱսորեստան՝ ուր կամ իւրեանց է և շրջեսցին»:

Այս են Հայոց խոստովանողք, որ զխեղութիւնն և զչարհարանսն խնդութեամբ ընկալան յանձինս իւրեանց: Եւ վասն զի վրիպեցին ի սուրբ մահուանէն, սգով և տրտմութեամբ երթային գերկայնութիւն ճանապարհին: Ոչ ծանր

թուէին նոցա կապանք ոտիցն և ձեռացն, իբրև զայն՝ թէ ընդէր ոչ եղաք արժանի հաւասարել ընդ քաջ նահատակսն:

Եւ իբրև տարան հասուցին զնոսա յերկիրն Բարիլացւոց, ի գաւառ մի զոր Շահուղն անուանեն, թէպէտ և էին յարքունի պատուհասին, սակայն և յայտ և դադտ մեծապէս ընկալեալ եղեն ի բնակչաց աշխարհին: Սակայն երանելիքն և յայնմ յոյժ տրտմագին էին, իբր այն՝ եթէ սակաւ վաստակեցաք և մեծապէս հանգչիմք. և հանապազ ի նմին գեղջի կային:

Եւ անդէն թևակոխէին տեսանել զսուրբ կապանան նախարարացն, լինել սպասաւոր մարմնաւոր պիտոյից նոցա: Իմացուցին զայս մեծամեծաց աշխարհին, որք էին ի նմին սուրբ ուխտի քրիստոնէութեանն: Եւ հաւանեալ ամենեցուն մեծամեծաց և փոքունց՝ ազգ առնել ամենայն երկրին, զի հաճոյ թուեսցի ամենեցուն՝ ի ձեռն մարմնաւոր պիտոյիցն կցորդ լինել սուրբ կապելոցն ի հեռաւոր օտարութեանն:

Եւ այսպէս ամ յամէ ժողովէին՝ ըստ իւրաքանչիւր կարի մարդկանն, ոմն սակաւ և ոմն շատ, ոյր զինչ և ի ձեռս պատրաստութիւն լինէր, եթէ դրամոց և եթէ դահեկանաց, ժողովէին կազմէին տային յերանելիսն՝ տանել նոցա: Եւ այսպէս յարքանեկութեան կային՝ մինչև տասն ամն լցաւ սպասաւորութեանն:

Եւ վասն զի յոյժ խստագոյնս պահէին ի ջերմոջ աշխարհին, և անդադար էին ի ճանապարհորդութեանն ընդ նոյն Շահուդ, ընդ Մեշիւ և ընդ Քաշկար և ընդ ամենայն Ասորեստան և Սուժաստան, աստիկ տապով հարեալ ի խորշակէ մեռանէր սուրբն Սորէն, և աւանդեալ լինէր ի բնակչաց աշխարհին ընդ սուրբ վկայսն:

Իսկ երանելին Արրահամ կայր ի նմին առաքինութեան անդադար. և զամենայն տուրս հաւատացելոցն շրջէր ժողովէր և տանէր ի մեծ հեռաստանն, և ինքն մատակարարէր ըստ իւրաքանչիւր կարօտութեան: Եւ այնպէս յերկարեցաւ մինչև յերկոտասաներորդ ամիս պատժաւորացն մինչև աղաչել զնա միաբան ամենեցուն, զի հաւանեացի երթալ յաշխարհն Հայոց, զի ընդ մտանել նորա առ նոսա՝ ի նմա տեսցեն և զքաջ նահապական որք կատարեցան սրով, ի նմա տեսցեն և զսուրբ կապանս շարշարանացն:

Եւ յորժամ մարտիրոսք և խոստովանողք և կապեալք նովաւ տեսանին, նովաւ օրհնի աշխարհն ամենայն, նովաւ օրհնին և տղայք նոցա յաճումն, նովաւ զգաստանան երիտասարդք նոցա ի սրբութիւն, նովաւ համեստանան ծերք նոցա յիմաստութիւն: Նովաւ ուսանին իշխանք նոցա զմարդասիրութիւն, նովաւ անկանի գութ յԱստուծոյ ի սիրտ թագաւորին՝ շինել և խաղաղութիւն առնել բոլոր աշխարհին: Նովաւ եկե-

զեցիքն պարծին իբրև քաջ և կատարեալ զինուոր, նովաւ վկայարանքն զարդարին, նովաւ և վկայքն ցնծացեալ բերկրին: Նովաւ և դաշան Աւարայրի պայծառացեալ ծաղկալից լինի, ոչ անձրևաբեր ամպոց, այլ ի սուրբ և յարիւնաբուլս վկայից ցանեալ և ցրուեալք սպիտակութիւնք սուրբ ոսկերացն: Յորժամ կոխեսցեն ամենավաստակ ոտք խոստովանողին զլայնատարած տեղիս պատերազմին, յորժամ կենդանի մարտիրոս ընդ նա շրջեսցի, կենդանի առ կենդանիս երթեալ՝ ամենայն աշխարհին կրկին լինի կենդանութիւնն:

Երիտեմք, ասեն, յորժամ տեսցեն զսա ամենայն միայնակեացք աշխարհին Հայոց, սովաւ յիշեսցեն զհոգևոր զունդս պատերազմողացն, որ փոխանակ մեր, ասեն, ետուն զանձինս ի մահ, և հեղին զարիւնս իւրեանց ի հաշտութեան պատարագ Աստուծոյ: Սովաւ յիշին սուրբ քահանայքն, որք խողխողեցան յօտարութեանս և ցածուցին զօրամտութիւն բարկութեան թագաւորին: Սովաւ թերևս զի զմեր կապանս յիշեսցեն, և աղօթն առնելով ինզրեսցեն յԱստուծոյ զի գերէդարձ լիցի մեզ անդրէն ի հայրենի երկիրն մեր:

Եթանզի յոյժ անձկացեալ եմք՝ ոչ միայն ըստ մարմնոյ կարօտութեան, այլ առաւել տեսանել զսուրբ եկեղեցիսն մեր և զսրբասէր պաշ-

տօնեայսն մեր, զոր ի նմա կարգեալ հաստատեցաք: Եւ եթէ միւսովս յաջողեսցէ մեզ Աստուած երթալ և լնուլ զկարօտութիւն մնացելոցն, զիտեմք զի և մեզ բանայ Աստուած զգուռն ողորմութեան իւրոյ՝ ընդ նոյն ճանապարհ երթալ, ընդ որ ոտք սրբոյս կարապետեն»:

Զայս խորհուրդ խորհելով աստուածաշնորհ նախարարացն, մեծաւ թախանձանօք ածէին զխոստովանողն ի հաւանութիւն: Եւ վասն զի ոչ էր սովոր երբէք բարւոյն ընդդէմ դառնալ, ըստ առաջին սովորութեան և յայսմ վայրի փութացաւ վաղվաղակի կատարել զհրամանն զմիաբան հաւանեցելոցն յաստուածային առաքինութիւնն: Եկն եմուտ յաշխարհն Հայոց:

Փութացան և ելին ընդ առաջ նորա վաղվաղակի արք և կանայք, մեծամեծք և փոքունք, և ամենայն բազմութիւն ազատաց և շինակահայ: Անկանէին և փարէին զոտիւք և զձեռօք առաջի սրբոյն և ասէին. «Օրհնեալ Տէր Աստուած ի բարձունս, որ առաքեաց մեզ հրեշտակ յերկնից՝ բերել մեզ աւետիս յարութեան, զի լինիցիմք ժառանգք արքայութեան: Զի ահա ի քեզ կերպարանեալ տեսանեմք զամենեսեան զհրաժարեալսն յուսով յարութեամբ, և զկապեալսն ակնկալութեամբ արձակելոյ: Ի քեզ տեսանեմք և զաշխարհիս շինութիւն խաղաղութեամբ. քե կեղեցիքն մեր ցնծացեալ բերկրին, և քե սուրբ

վկայքն մեր անդադար լիցին մեզ ի բարեխօսութիւն առ Աստուած: Օրհնեալ զմեզ, սուրբ հայր մեր. դու ես բերան հանգուցելոցն, խօսեաց ընդ մեզ յայտնի օրհնութեամբ, զի յոգիս մեր լուիցուք ի ծածուկ զօրհնութիւնս սրբոցն:

«Հորդեցեր ճանապարհ այնոցիկ՝ որ անձկացեալ էին գալ յերկիր իւրեանց. խնդրեա յԱստուծոյ զի ստէպ եկեսցեն զհետ սուրբ կարապետիդ: Եւ որպէս հորդեցեր զարգելեալ ճանապարհ երկրի, բաց և յերկինս զգուռն աղօթից մերոց, զի և մեր մեղաւորաց մտցեն պաղատանք առաջի Աստուծոյ ի բարեխօսութիւն նոցին կապելոց. և մինչդեռ եմք յելանելի մարմինս, որպէս տեսաք զքո երանելի սրբութիւնդ, տեսցուք և զսիրելի անձկալիսն մեր, որ ի բազում ժամանակաց հարեալ և պաշարեալ եմք յոգիս և մարմինս մեր: Արդ հաւատամք յանսուտ յոյսն, զի որպէս լցեալ կատարեցաւ ի քեզ տեսիլս ի սուրբ սէր քո, այսպէս և ընդ մօտոյ ունիմք տեսանել զճշմարիտ վկայսն Քրիստոսի, որ հանապազ խանդակաթ եմք ի տեսիլս երկնաւոր գեղոյ նոցա»:

Բայց երանելի խոստովանողն, թէպէտ և այսպէս սիրով ընկալեալ եղև յամենայն աշխարհէն, ոչ ինչ կամեցաւ ամենեկին մերձենալ առ ոք ըստ մարմնոյ կարօտութեան. այլ ընտրեաց իւր տեղի մի գատ յամենայն բազմամբոխ ժո-

զովրդոց, և առաքինի եղբարքք երիւք կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ:

Զոր եթէ կամիցի ոք ի կարգ արկանել, գժուարաւ կարասցէ ասել զվարս առաքինութեան նորա: Զի եթէ գտքնութիւնն ասիցես, իբրև զկանթեղ անշէջ կայր զամենայն դիշերս. և եթէ զսակաւապիտութիւնս կերակրոցն, համարեաց՝ եթէ զանկերակուր հրեշտակացն բերէր զնամանութիւն: Եթէ զհեզութիւն ցածութեանն կամիցիս ասել, ոչ գոք ի կենդանեաց կարիցես գտանել նման նմա. և եթէ զանրնչասիրութիւնն կամիցիս ասել, զարձեալ գոր օրինակ չպատրի մեռեալ ի կարասի, զնոյն օրինակ ճշմարտութեամբ և առ երանելին իմասջիր:

Անյազական ձայնիւ հանապազօրդեալ էր ի պաշտաման, և անհատ ազօթիւք միշտ ընդ Աստուծոյ ի բարձունս խօսէր: Ադ եղև նա անհամելոց, և խթան ընդոստուցիչ ամենայն հեղաջելոց: Դսրովեցաւ նովաւ ազանութիւն, և կարի յոյժ ամաչեաց նովաւ շուայտութիւն որկորամուլութեան: Առողջութիւն եղև նա աշխարհիս Հայոց, և բազում վիրաւորք ի ծածուկ նովաւ գտին զառողջութիւն: Եղև նա վարդապետ կատարեալ վարդապետաց իւրոց, և սուրբ հայր խրատառ հարանց իւրոց: Ի լուր համբաւոյ նորա իմաստնացան տղէաք, և ի տեսիլ մերձաւորութեան նորա զգաստացան լիտիք: Բնակեալ էր ըստ մար-

մնոյ ի նեղ խցկան, և ահ սրբութեան նորա արկեալ էր զհեռաւորօք և զմերձաւորօք: Զարհուրեցան դիք և փախեան ի նմանէ, իջին հրեշտակք և բանակեալ էին զնովաւ:

Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհին Հայոց, և բազում բարբարոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով: Միրելի եղև նա սիրելեացն Աստուծոյ, և զբազումս ի թշնամեաց ճշմարտութեանն ած ի հաւանութիւն սուրբ սիրոյ: Սկիզբն արար առաքինութեանն անդստին ի տղայ տիոց իւրոց, և նովին առաքինութեամբ կատարեցաւ ի վախճան կենաց իւրոց: Որպէս ոչ խառնեցաւ ի կարգս սուրբ ամուսնութեան աշխարհիս, այսպէս չեմուտ ընդ մարմնաւոր պիտոյիւք ամենայն ապականացու իրաց աշխարհիս: Եւ եթէ պարտ է պարզաբար ասել, որպէս փոխանակեաց զպէսս մարմնոյ ընդ պիտանացու հոգեոր իրաց, այսպէս փոխադրեալ եղև յերկրէ ի յերկինս:

ԱՆՈՒԱՆԲ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅՆ

Որք կամօք յօժարութեամբ վասն սիրոյն Քրիստոսի ետուն զանձինս ի կապանս արժունի:

Յազգէն Սիւնեաց երկու եղբարք ԲԱԲԳԷՆ և ԲԱԿՈՒՐ.

Յազգէն Արծրունեաց ՆԵՐՇԱՊՈՒՀ և ՇԱԻՍՊ և ՇՆԳԻՆ և ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ և ՊԱՐԳԵԻ և ՏԱՃԱՏ.

Յազգէն Մամիկոնէից ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ և ՀԱՄԱԶԱՍՊ և ԱՐՏԱԻԱԶԴ և ՄՈՒՇԵՂ.

Յազգէն Կամսարականաց ԱՐՇԱԻԻՐ և ԹԱԹ, ՎԱՐԶ, ՆԵՐՍԵՀ և ԱՇՈՏ.

Յազգէն Ամատունեաց ՎԱՀԱՆ և ԱՌԱՆԶԱՐ և ԱՌՆԱԿ.

Յազգէն Գնունեաց ԱՏՈՄ.

Յազգէն Դիմաքսենից ԹԱԹՈՒԼ և ՍԱՏՈՅ, երկու ևս այլովք ընկերօք.

Յազգէն Անձևացեաց ՇՄԱԻՈՆ և ԶՈՒԱՐԷՆ և ԱՌԱԻԱՆ.

Յազգէն Առաւելոսից ՓԱՊԱԿ և ՎԱՐԱԶԴԷՆ և ԴԱՏ.

ՅԱրծրունեաց տունէն ԱՊՐՍԱՄ. Ի տունէն Մանգակունեաց Սահակ և ՓԱՐՄՄԱՆ.

Յազգէն Տաշրացեաց ՎՐԷՆ.

ՅՌափսոսեան տանէն ԲԱԲԻԿ և ՅՈՀԱՆ:

Այս երեսուն և հինգ արք, են որ յաւազ նախարարացն, և են որ ի կրսերագունիցն, սակայն ամենեքեան ըստ մարմնոյ են նախարարագունք, իսկ ըստ հոգևոր առաքինութեանն ամենեքեան երկնային քաղաքացիք: Եւ բազում ևս այլ ազատ մարդիկ. են որ յարքունի տանէ, և են որ ի տանէ նախարարացն իսկ նոցուն, նիզակակիցք և մարտակիցք քաջ նահատակացն: Եւ ամենեքին սոքա կամօք մատնեցան ի սուրբ կապանս չարչարանացն:

Այլ մեք առ այժմ ոչ ընդ այս եմք զարմացեալ միայն՝ զի կամօք չոգան մտին ի փորձութիւնն, այլ առաւել ընդ այն եմք սքանչացեալ, զի մարդիկ փափուկ իբրև զնոսս՝ ընդարձակասուն բնակիչք ձիւնեղէն լերանց՝ եղեն բնակիչք խորշակաբեր դաշտաց: Որ զօրէն ազատ էրէոյ շրջէին ի մէջ ծաղկաբեր լերանց, ընկեցան ի բոցակէզ աշխարհն արևելից կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռօք: Հաց նեղութեան և ջուր կարօտանաց, խաւարարգել ի տուէ և անլոյս ի գիշերի, անվերարկուք և անանկողինք, գազանաբար գետնախշտիք լինէին զինն ամ և զվեց ա-

միտ: Եւ այնպէս մեծաւ խնդութեամբ տանէին զնեղութիւնն, զի ամենևին ոչ ոք տրտունջ հայհոյութեան ի բերանոյ նոցա լուաւ, այլ յորդառատ գոհացողութիւն ըստ նմանութեան բարեկեցիկ մարդկան, որ են յաստուածապաշտութեան:

Եւ մինչդեռ էին յայնպիսի նեղութեան, կարծիք եղեն ի միտս թագաւորին՝ թէ առ յոյժ վշտին ձանձրացեալ են դառնութեան կենօքն իւրեանց: Յղեաց առ նոսա զմեծ հազարապետն և ասէ. «Գոնեայ յայսմ հետէ զգաստացայք յանձինս ձեր, և մի կայք ի նոյն յամառութեան. երկիր պագէք արեզական, և արձակիք ի շարաշար կապանացդ, և ունիք անդրէն զիւրաքանչիւր հայրենի կեանս ձեր»:

Ետուն պատասխանի երանելիքն և ասեն. «Առ փոքր ինչ եկեալ հարցանես ցմեզ, եթէ արդարե թագաւորն իսկ յղեաց զքեզ»: Երդուաւ հազարապետն և ասէ. «Զիք այդր բան աւելի կամ պակաս՝ որ ոչ ի բերանոյ նորա ելեալ է»: Ասեն ցնա անդրէն. «Որք միանգամ աշակերտեալ են ճշմարտութեանն, ոչ երբէք փոխին ի նմանէ. այլ որ ենն՝ նոյն կան: Միթէ յայնժամ առ չիմանալ ինչ պնդեցաք, և այսօր նեղութիւնս իմաստնացոյց ինչ զմեզ. ոչ այնպէս: Այլ զղջումս մտաց մերոց այս է, եթէ ընդէր ընդ առաջինսն չկատարեցաք զկեանս մեր: Բայց արդ

աղաչեմք զքեզ և քեւ զթագաւորն ձեր, մի այլ վասն այդպիսի իրաց հարցանէք ցմեզ. այլ զինչ եղեալ է ի մտի ձերում վասն մեր՝ կատարեցէք»:

Իբրև լուաւ զայս մեծ հազարապետն, յոյժ գովեաց ի միտս իւր զպնդութիւն հաստատութեան նոցա. և յայնմ հետէ սկսաւ արկանել սէր ընդ նոսա՝ իբրև ընդ սիրելիս Աստուծոյ: Եւ բազում բանիւք ողորմանօք ածէր զթագաւորն ի հաւանութիւն, զի թողութիւն արացէ նոցա ի կապանացն իւրեանց: Զի թէպէտ և փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեանն արքունի, և ի բազում իրս գտաւ փաստակար, ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին շայոց. վասն որոյ և մեծաւ անարգանօք յուզարկեցաւ ի տունն իւր, սակայն զկապելոցն ոչ երբէք շարխօս կամէր լինել մինչև ցօր վախճանի կենաց իւրոց:

Իսկ յերանելեացն բազումք ի նոցանէ որ մանկագոյնքն էին՝ ուսան զգլորութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց, և եղև նոցա այն կերակուր հոգևոր, որով զանձինս քաջալերէին և զընկերսն միխթարէին: Եւ այնպէս զմայլեցան ի միտս և յօգիս իւրեանց, զի և որ ծերագոյնքն էին ի նոցանէ՝ փափկացան մատաղացան մանկացան: Զի թեպէտ և զպրութեան ժամանակքն անցեալ էին, սակայն բազում սաղմոս ի բերան

առեալ՝ հոգևոր երգակից լինէին մատաղերամ բազմութեան մանկուոյն:

Եւ այնպէս բարձրացուցանէին զպաշտօնն սրբութեան, մինչև ոմանք ի դառն դահճացն՝ մեծապէս քաղցրութիւն անկանէր ընդ լսելիս նոցա, և որչափ ի ձեռս իւրեանց էր՝ արաաքոյ արքունի հրամանին դիւրութիւն առնէին նոցա, և սէր խնամոյ ունէին առ ամենեսեան, և բազում անգամ զմարմնաւոր պէտս նոցա լնուին նոքա: Մանաւանդ զի նշանք ևս բժշկութեան յՍասուծոյ յաջողեալ լինէր ի ձեռս նոցա. որպէս զի բազումք ի դիւահարաց սրբեցան ի նմին քաղաքի՝ ուր կապեալքն կային: Իբրև ոչ ոք գոյր առ նոսա քահանայ, դիմէին առ նոսա հիւանդք և ախտաժեռք քաղաքին, և ընդունէին ի նոցանէ զիւրաքանչիւր ցաւոց զառողջութիւն:

Նա և որ մեծ իշխանն էր աշխարհին, զոր և Հարեղոս Ծապուհ անուանէին, և նմա իսկ յանձն էին ամենայն պատժաւորքն, մեծապէս գութ սիրոյ էարկ առ ամենեսեան: Զծերս ի նոցանէ առ հարս ունէր, և զմանկագոյնս ի նոցանէ իբրև զսիրելի որդիս զգուէր: Բազում անգամ գրեաց և եցոյց յարքունիս զվիշտս նեղութեան կապելոցն, և զառն առն իւրաքանչիւր զբարս ազնուականութեանն ցուցանէր նոցա. առաջի մեծամեծացն տառապէր ջանայր ազգի ազգի հնարիւք, մինչև բազում բարեխօսիւք ա-

ծին ի հաւան զթագաւորն: Հրամայեաց լուծանել զկապանս նոցա, և բառնալ ի նոցանէ զսուգ պատուհասին, և ագանել նոցա հանդերձ զօրէն նախարարութեանն. կարգեաց նոցա ռոճիկ, և զպատրաստութիւն սպառազինութեանն հրամայեաց յարքունուստ: Գրեաց և յանձն արար մեծ սպարապետին, զի ընդ զօրս արքունի երթիցեն ի գործ պատերազմի:

Եւ իբրև այս այսպէս կարգեցաւ, և կազմեցաւ նոր հրաման թագաւորին, ի բազում տեղիս՝ ուր և հասին՝ առաւելեալ զտան ի գործ արութեան, մինչև գովութեան հրովարտակ վասն նոցա ի Դուռն տային: Որպէս զի քաղցրացաւ իսկ մտաց թագաւորին, հրամայեաց զամենեսեան ածել զառաջեաւ: Եկին և յանդիման եղեն Յազկերտի արքայից արքային: Ետես զնոսա զուարթութեամբ, խօսեցաւ ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեամբ, և խոստացաւ տալ նոցա զիւրաքանչիւր իշխանութիւն ըստ կարգի հայրենի պատուոյն, և արձակել զնոսա յաշխարհն օրինօք քրիստոնէութեանն, յորոյ վերայ և մեծապէս էին չարշարեալ:

Եւ մինչդեռ անդէն մեծաւ խնդութեամբ շրջէին ի կարաւանին առաջի թագաւորին, ի նմին ժամանակի հասանէր վախճան կենաց թագաւորին՝ յիննևտասներորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ: Եւ ընդ հակառակս ելեալ երկու

որդիք նորա ի վերայ տէրութեանն կուռէին. սասականայր գործ դառնութեան պատերազմին գերկուս ամս:

Եւ մինչդեռ նորա յայնմ խռովութեան էին, ապստամբեաց և Աղուանից արքայն. վասն զի քեռորդի էր նոցա, և ըստ կարգի հայրենի հաւատոցն՝ քրիստոնեայ էր յառաջ, և Յազկերտ արքայից արքայ ըննի մոգ արար: Եւ նորա գտեալ ժամանակ անձինն պարսպոյ, հարկեցաւ զանձն ի մահ դնել. լաւ համարեցաւ մեռանել ի պատերազմի, քան ուրացութեամբ ունել զթագաւորութիւնն: Վասն այսր ամենայնի յապագումն եղև արձակելոյն նոցա յաշխարհն:

Իսկ կրասեր որդւոյն Յազկերտի դայեակն, Ռահամ անուն ի Միհրան տոհմէն, թէպէտ և ետես զգունդն Արեաց ընդ երկուս բաժանեալ, սակայն կիսովն դազանաբար յարձակեցաւ ի վերայ երէց որդւոյ թագաւորին. հար, սատակեաց զգունդն, և ձերբակալ արարեալ զորդի թագաւորին՝ անդէն ի տեղւոջն հրամայէր սպանանել: Եւ զմնացեալ զօրսն ամէր հաւանեցուցանէր, և առնէր միաբանութիւն ամենայն Արեաց գնդին, և թագաւորեցուցանէր զիւր սանն, սրում անուն էր Պերոզ:

Զի թէպէտ և Արեաց աշխարհին առնէր մեծապէս խաղաղութիւն, սակայն Աղուանից արքայն ոչ կամէր նուաճել անդրէն ի ծառայու-

թիւն. այլ խրամատեաց զպահակն ճորայ, և անցոյց յայն կոյս զօրսն Մասքթաց. միաբանեաց զմետասան թագաւորս զԵանորդեայն, և ընդդէմ եկաց պատերազմաւ Արեաց գնդին, և բազում փաս արար զօրացն արքունի: Թէպէտ և երկիցս և երիցս ետուն հրովարտակ աղաչանաց, ոչ ինչ կարացին ածել զայրն ի հաւանութիւն. այլ գրով և սրտգամաւ յանդիմանէր զնոսա՝ վասն զուր աւերածի աշխարհին Հայոց: Յիշեցուցանէր նոցա զմահ նախարարացն և զչարչարանս կապելոցն: «Ի վերայ այնչափ սիրոյ և վաստակոց, փոխանակ կեանս առնելոյ՝ զարև հատէք, ասէր: Լաւ լիցի ինձ, ասէ, զնոցա չարչարանսն յանձն իմ առնուլ, քան թողուլ զքրիստոնէութիւնն»:

Եւ իբրև տեսին, թէ ոչ բռնութեամբ և ոչ սիրով կարացաք ածել ի հաւանութիւն, գանձս սաստիկս ետուն տանել յաշխարհն Սայլանդրաց, բացին զդրունս Ալանաց և հանին գունդ բազում ի Հոնաց, և կուռեցան տարի մի ընդ Աղուանից արքայի: Թէպէտ և թօթափեցան և ցրուեցան զօրքն իւր ի նմանէ, սակայն զնա ոչ կարացին հնազանդել. այլ և հարուածք ևս մեծամեծք հասին ի վերայ նոցա, էր որ կուռով և էր որ ախտիւ չարչարանօք: Եւ յայնչափ ժամանակաց ընդ երկարել պաշարմանն, մեծ կէս աշխարհին աւերեցաւ, այլ ոչ ոք ի նմանէ երկմտեալ բա-

ժանեցաւ:

Յղեաց առ նա դարձեալ թագաւորն՝ Պարսից. «Զքոյրդ իմ, ասէ, և զքեռորդիդ ի բաց տուր ածել, զի ի բնէ մոգք էին և դու քրիստոնեայ արարեր, և աշխարհդ քեզ լիցի»: Իսկ սքանչելի այրն ոչ ի տէրութեանն վերայ կռուէր, այլ յաստուածապաշտութեանն: Զմայրն և զկիւնն ետ տանել, և զաշխարհն բովանդակ ի բաց եթող. և ինքն զաւետարանն առ և յաշխարհէն ի բաց կամէր գնալ:

Զայս իբրև լուաւ թագաւորն կարի զեղջ և ապաշաւ անկանէր ի միտս նորա, և զամենայն վնասս իրացն զհարբն իւրով արկանէր: Անսուտ երդումն կնքէր և տայր տանել առ նա, եթէ յաշխարհէդ միայն մի գնար, և զինչ ասես առնեմ: Խնդրեաց զմանկութեան սեպհականն, զոր հօր իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի տղայութեանն հազար երդ. առ զայն ի թագաւորէն, և նստաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ: Եւ այնպէս հանապազորդեաց զինքն յաստուածային պաշտամանն, զի և չյիշէր ամենևին թէ և թագաւոր լեալ իցէ յառաջ:

Եւ այս ամենայն յերկար խռովութիւնք, որ եղեն մինչև ի հինգերորդ ամն Պերոզի արքայից արքայի, պատճառք եղեն չարձակելոյ նախարարացն Հայոց. այլ ոռճկաւ և ի տաճար մտանել յարքունիս մեծապէս առատացոյց քան զամաց

սովորութիւնն:

Եւ ի նմին հինգերորդ ամին զբազմաց նոցա անդրէն զկեանս շնորհեաց, և այլոցն առ յոյսն խոստացաւ՝ յամն վեցերորդ միանգամայն արձակել զամենեսեան կենօք և պատուով:

Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի:

Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն և կապելոցն և անկելոցն ի պատերազմին՝ ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց համօրէն համարել ես ոչ կարեմ. զի բազում այն են զոր ոչ գիտեմ, քան թէ գիտիցեմ: Զի հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ. ոչ միայն որ աւագագոյնքն էին, այլ զբազումս ի կրսերագունաց անտի:

Ամենեքեան միահամուռ գերկնաւոր նախանձ բերելով, ոչ ինչ ընդհատ երևեցան յայնցանէ՝ որ ոչ ճաշակեցին զաշխարհ: Քանզի եթէ աւագագոյնք էին, և եթէ մանկագոյնք, զմի առաքինութիւն հաւատոյ զգեցան: Ոչ ինչ յիշեցին ամենևին զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեանն՝ այլ իբրև մարդք՝ որ վշտամբերք լեալ իցեն անդստին ի շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրագոյնք ևս քան զնոսս յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց:

Ոչ միայն յոգիսն մխիթարեալ կացին առ աներևոյթ զօրութիւն յուսոյն յաւիտենից, այլ

և մարմնոյ նեղութեամբք առաւել ևս բարձին զբեռն ծանրութեան: Զի թէպէտ և ունէին զիւրաքանչիւր ձեռնասուն սպասաւորս, ոչ ոք երեւէր ի նոցանէ՝ թէ որ տիկինն իցէ և կամ որ նաժիշտն. մի հանդերձ էր հասարակաց, և միապէս գետնախշտիք երկոքեան: Ոչ ոք ումեք անկողնարկ լինէր. քանզի և չճանաչէին իսկ զխոտեղէնսն ընտրել ի միմեանց. մի գոյն թխութեան փսիրայիցն, և մի գոյն սեւութեան սնարից բարձիցն:

Ոչ գոյր նոցա համեմ խահամոքք անուշարար առանձինն, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու ըստ ազատաց կարգի, այլ հասարակաց էր: Շաբաթամուտն ըստ կարգի միայնակեցաց, որ յանապատի բնակեալ են: Ոչ ոք ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր, և ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակս մատուցանէին. չանկաւ օշնան ի ձեռս փափկասուն կանանց, և ոչ մատուցաւ եւղ ի զուարթութիւն խրախութեան: Զեղան առաջի սուրբ սկտեղք, և ոչ անկան բաժակակալք յուրախութիւն. չեկաց ուրուք նոցա նուիրակ առ դուրս, և ոչ կոչեցան սլատուականք յարանց ի տաճարս նոցա. չյիշեցան նոցա՝ թէ գուցէ ոք ամենեկին ի բնակասնունդ դայեկաց և կամ ընաւ ի սիրելի հարազատաց:

Փոշոտեցան և ծխոտեցան սրահակք և սրբակապանք նորեկ հարսանց, և սարղիոստայնք ձգե-

ցան ի սենեակս առագաստաց նոցա. կործանեցան բարձրագահք աաճարաց նոցա, և խանգարեցան սպասք երախանաց նոցա. անկան կործանեցան ապարանք նոցա, և տապալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա: Զորացան ազգեցան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա, և տաշտախիլ եղեն որթք զինեբեր այգեաց նոցա:

Աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց իւրեանց, և ականջօք իւրեանց լուան զչարչարանս վշտից սիրելեաց իւրեանց. առանգանձք իւրեանց յարքունիս, և ոչ մնացին ամենեկին զարդք երեսաց իւրեանց:

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ զրգեալք և դգուեալք էին յիւրաքանչիւր բաստեռունս և ի դահաւորակս, հանապազ բոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից, անձանձրոյթ խնդրեալ ուխտիք՝ զի համբերել կարտացեն մեծի նեղութեանն: Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց և ամճովք էրէոց, խոտաբուտ կենօք իբրև զվայրենիս ընդունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ, և ոչ յիշէին ամենեկին զսովորական փափկութիւնն: Սևացեալ ներկան մորթք մարմնոյ նոցա. վասն զի ցերեկ արեակէզք էին և զամենայն գիշերսն գետնաբեկք:

Սաղմոսք էին մշանջենաւորք՝ մրմունջք ի բերանս նոցա, և մխիթարութիւնք կատարեալք

ընթերցուածք մարգարէիցն: Միաբանեցին երկու երկու իբրև ամուլք հաւանք և հաւասարք՝ ուղիղ տանելով զակօսն արքայութեան, զի առանց վրիպելոյ հասցեն ի նաւահանգիստն խաղաղութեան:

Մոռացան զկանացի տկարութիւն, և եղեն արուք առաքինիք ի հոգևոր պատերազմին. մարտեղեալ կուռեցան ընդ մեղսն կարևորս, հատին կտրեցին և ընկեցին զմահաբեր արմատս նորա: Միամտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեան, և սուրբ սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն. հատին զարմատս ազանութեան, և չորացան մահաբեր պտուղք ոստոց նոցա: Խոնարհութեամբ կուփեցին զամբարտաւանութիւն, և նովին խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեանն: Աղօթիք բացին զփակեալ զբունս երկնից, և սուրբ խնդրուածովք իջուցին զհրեշտակս ի վրկութիւն. լուան աւետիս ի հեռատանէ, և փառաւորեցին զԱստուած ի բարձունս:

Այրիք որ ի նոսա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքինութեան, և բարձին յանձանց զնախատինս այրութեանն: Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս, և եղեն կցորդ շարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի հեռատանէ եղեն վարդապետք

մխիթարիչք բանտարգելեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, և զկարգեալ ոռճիկ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Անարիւն ճիպոանց նմանեցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, և կենդանի են միայն զօղն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն:

Բազում ձմերաց հալեցան սառնամանիք. եհաս զարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք. տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբէք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք զարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք, և խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա, և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռատանէ. ի ճաշակատեղս նոցա հայեցան և արտասուեցին, և յամենայն յատեանս յիշեցին զանուանս նոցա: Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա, և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

Եւ իբրև այնպէս յամենայն կողմանց ալէկոծ լինէին միտք նոցա, ոչ ինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն: Արտաքնոցն երկէին իբրև այրիք սգաւորք և շարչարեալք, և

յողիս իւրեանց զարդարեալք և մխիթարեալք երկնաւոր սիրով:

Ոչ ևս սովորեցին հարցանել զեկեալ ոք ի հեռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իղձք աղօթից նոցա առ Աստուած եթէ որպէս սկսանն՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին լի երկնաւոր սիրովն:

Եւ մեր և նոքա հասարակ ժառանգեսցուք զքաղաքամայրն բարեաց, և հասցուք խոստացելոց սիրելեացն Աստուծոյ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր:

Վ Ե Ր Զ

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՅ

- Աբրահամ նահապետ 62, 139.
- Աբրահամ սարկաւազ (նահատակ) 232, 237—340, 224.
- Աբրահամ քահանայ 169, 186.
- Ազենայ դուռն 193.
- Ալանաց դրունք 257.
- Ակէա 119.
- Ակէացիք 129.
- Աղբակ 231.
- Աղձնեաց աշխարհ 16, 120.
- Աղձնիք 16, 66, 173.
- Ազուանից* այրուծի 27.
- Ազուանից աշխարհ 16, 95, 99, 102, 168, 173.
- Ազուանից եկեղեցիք 94.
- Աղուանք 16, 66, 80, 89, 96, 99, 120, 121, 168, 174, 256, 257.
- Ամատունեաց ազգ 250.
- Ամատունեաց Առանձար 137.
- Ամատունեաց տոհմ 55.
- Ամատունի Վահան 129.
- Ամատունիք 37, 55, 119.
- Ամպարտքաշ 186.
- Այրարատ 37, 232.
- Այրարատ գաւառ 102.
- Այրուկ Սլկունի 129.
- Այրուծի Հայոց 11.
- Անգղ գիւղաքաղաք 74.
- Անանիա եպիսկ. Սիւնեաց 37.
- Անատոլ, Անատոլիոս սպարապետ 93.
- Անարիք 15, 38.
- Աներան 33.
- Անի 87.
- Անձեացեաց ազգ 250.
- Անձեացեաց տոհմ 55.
- Անձաւացի Շմաւոն 129.
- Անձեացիք 37, 55.
- Անտիոք 173.
- Անտիոքացիք 136.
- Աշնակ 101.
- Աշոտ յազգէն կամսարականաց 250.
- Ապահունեաց տոհմ 55.

- Ապահունիք 37, 55, 95, 119.
 Ապար աշխարհ 16, 183, 186, 236.
 Ապարնացի գունդ 151.
 Ապրսամ յազգէն Արծրունեաց 129, 251.
 Առանձար յազգէն Ամատունեաց 137, 250.
 Առաւան յազգէն Անձեաց 250.
 Առաւելիսից ազգ 230.
 Առնակ յազգէն Ամատունեաց 250.
 Ասիացւոց կողմունք 91.
 Ասորեստան 231, 236, 242, 244.
 Ասորեստանեայք 237.
 Ասորի Փղորենտիոս 93.
 Ատոմ յազգէն Գնունեաց 90, 129, 173, 250.
 Ատրպատական աշխարհ 88, 94.
 Ատրպատականի կողմունք 101.
 Արագածու Ոսն 101.
 Արածոյ զեւղ 232.
 Արզնարդիւն 16.
 Արեւելիայք 7.
 Արեւաց ալրուձի 121.
 Արեւաց աշխարհ 106, 148, 256.
 Արեւաց գունդ, զօրք 152, 153, 256.
 Արիք 15, 38, 121, 159.
 Արծրունեաց ազգ 250.
 Արծրունեաց աշխարհ 169.
 Արծրունեաց Ապրսամ 129.
 Արծրունեաց տոհմ 55, 251.
 Արծրունեաց տուն 151, 156, 169.
 Արծրունի Ներշապուհ 129.
 Արծրունիք 37, 55, 151, 156, 169.
 Արհմն որդի Զրուանայ 33, 34, 42.
 Արհնի 87.
 Արմաւրի բերդ 101.
 Արշակ արքայ՝ որդի Տիրանայ 11.
 Արշակունեաց ազգ 11.
 Արշարունի Արշաւիր 98, 129, 151.
 Արշաւիր յազգէն Կամսարականաց 250.
 Արշաւիր Արշարունի 98, 129, 151.
 Արշէն երէց (քհնյ.) Բագրնանդայ 164, 169, 218, 231.
 Արուճ 101.
 Արսէն Ընձայացի 129, 156.
 Արտագերս 87.

- Արտագու դաշտ 130, 250.
 Արտակ ի տոհմէն Մոկաց 55.
 Արտակ ի տոհմէն Ռըշտունեաց 55, 118.
 Արտակ Պալունի 129, 155, 195.
 Արտաշատ և Արտաշատ քաղաք 38, 87, 101, 128, 169.
 Արտաշատու ատրուշան 169.
 Արտաշատու նահանգ 101.
 Արտաշէս արքայ՝ որդի Վռամշապուհոյ 11.
 Արտաշիր 154.
 Արտաւազդ յազգէն Մամիկոնէից 250.
 Արտէն իշխ. Գաբեղէնից 119.
 Արտորմիզդ 168.
 Արցախ 121, 163.
 Արցախոյ, Արձախոյ մայրիք 163, 166.
 Արփանեալ 87.
 Աւարայրի դաշտ 245.
 Աւետարան սուրբ, Աւետարան Քրիստոսի 27, 69, 85, 89, 97.
 Աքար 140.
 Բարեղէն յազգէն Սիւնեաց 250.
 Բարիկ յՌափսոնեան տանէն 251.
 Բարիլացւոց երկիր 243.
 Բարիլոն 20.
 Բազրատունիք 95, 119.
 Բազրեանդ 37, 231.
 Բակ զօրական 159.
 Բակուր յազգէն Սիւնեաց 250.
 Բաղասական 98, 174.
 Բանթուրակ 35, 49.
 Բասին 37.
 Բասիլ եպիսկ. Մոկաց 37.
 Բարձրարուղ 87.
 Բզնունիք 37.
 Բէլ՝ հոն մի 183, 184.
 Բողալայիտ 186.
 Գաբեղեան Սոսրով 129.
 Գաբեղենք 95, 119.
 Գազրիկ Դիմաքսեան 98, 129.
 Գաղ եպիսկ. Վանանդայ 37.
 Գաղերովնի կողմունք 91.
 Գաղիշոյ ի տոհմէն Սոսրուտունեաց 55, 118.
 Գառնի և Գառնի քաղաք 87, 100.
 Գաբեղին յազգէն Արուանձտայ 20, 156.

- Գաւ 122.
 Գղաց աշխարհ 16.
 Գեղէոյն 141.
 Գեղաց գունդ 151.
 Գիւտ ի տոհմէն Վահու-
 նեաց 55, 119.
 Գղուար 122.
 Գնթունեաց ազգ, Գնթու-
 նիք 150.
 Գնթունի Տաճատ 129, 151, 156.
 Գնունեաց ազգ, տոհմ 90, 156, 173, 250.
 Գնունի Ատոմ 190, 129, 173, 250.
 Գնունի Վահան-Մանուկ 156.
 Գուրք 16.
 Գունդն Վահուունեաց 129.
 Գոհալ 87.
 Դաստակերտ 92, 100.
 Դաս յազգէն Առաւաղենից 250.
 Դարսան 66.
 Դաւիթ մարգարէ 141.
 Դաւիթ երէց Մամիկոն 7.
 Դենշապուհ 31, 186, 203, 204, 206, 207, 209, 217, 218, 220, 225 — 229, 239.
 Դիմաքսեան Գազրիկ 98,
129.
 Դիմաքսեան Թաթուլ 129.
 Դիմաքսեան Հմայեակ 129, 156.
 Դիմաքսենից ազգ 156, 250.
 Դիմաքսենից գունդ 98.
 Դիւցաղնական օրէնք 25.
 Դրասխանակերտ 100.
 Եգնիկ եպիսկ. Բազրեան-
 դայ 37.
 Եղբայր եպիսկ. Անձևա-
 ցեաց 37.
 Եղեգեկ գեղ 231.
 Եղիշէ եպիսկ. Ամատու-
 նեաց 37.
 Երամայիս 100.
 Երան 33.
 Երեմիա եպիսկ. Ապահու-
 նեաց 37.
 Երեմիա եպիսկ. Մարդաս-
 տանի 37.
 Երիբով քաղաք 142.
 Երկայնորդք 87.
 Եւլալի եպիսկ. Մարդոյ
 աղւոյ 37.
 Եւրոպէ 91.
 Եփթայեա 141.
 Զանգակ երէց 119.
 Զարեհաւան 173.
 Զարեանդ և Հեր 95, 137.

- Զուարէն յազգէն Անձևա-
 ցեաց 250.
 Զրադաշտ 210.
 Զրադեշտական օրէնք 186.
 Զրուան 33.
 Հնձայացի Արսէն 129, 156.
 Հնձային 151.
 Հնձայինն գունդ 151.
 Հնձայնոց ազգ 156.
 Հնջուղ իշխ. Ակէոյ 119.
 Թաթ յազգէն Կամսարա-
 կանաց 250.
 Թաթիկ եպիսկ. Ասորես-
 տանի 231.
 Թաթիկ եպիսկ. Բասենոյ
 37.
 Թաթուլ յազգէն Դիմաքսե-
 նից 129, 250.
 Թաթուլ Վանանդեցի 151.
 Թաւասպարան զօրք 122.
 Թաւասպարաց աշխարհ
 168.
 Թաւասպարք 168.
 Թէոդոս կայսր 12, 91, 93.
 Թիաղական երկիր 36.
 Թիր 234.
 Իջաւանից գեղ 231.
 Իսրայէլ 141.
 Լոփնաս գետ 98.
 Լփինք 16, 66, 98, 168.
 Լփնաց աշխարհ 16, 168.
 Լփնաց զօրք 121.
 Խաղխաղ քաղաք 96.
 Խաղտեաց աշխարհ և երկիր
 121, 163.
 Խաղտեաց լերինք 165.
 Խաղտիք 163.
 Խայլանդրաց աշխարհ 183,
 257.
 Խայնդուրք 18.
 Խիրիովան 168.
 Խոսրով Գաբեղեան 129.
 Խորանիստ 87.
 Խորէն Խորխոռունի 129,
 151, 155.
 Խորէն վկայ. նահատակ
 195, 237—240, 244.
 Խորխոռունեաց ազգ և
 տոհմ 55, 155.
 Խորխոռունի Խորէն 129,
 151, 155.
 Խորխոռունիք 55, 95, 118,
 155.
 Խուժիկ 207, 234, 235.
 Խուժաստան 61, 244.
 Խուրս Սրուանձտեաց
 129.
 Խրսան 122.

- Ծաւղէից աշխարհ 16.
 Ծաւղեայք 16.
 Ծխանխտ 87.
 Ծօղք 66.
- Կամարականաց ազգ 250.
 Կապկոնի լերինք 99.
 Կապոյտ 87.
 Կապոյտ լեռան 164.
 Կառչաց գունդ 151.
 Կարէն Մահառունի 129.
 Կոյս Մարիամ սուրբ 50,
 51.
 Կորդուաց աշխարհ 16.
 Կորդուք, Կորդիք 16, 66,
 121.
 Կուաշ աւան 101.
 Կուր գետ 96.
 Կուրան 206.
 Կտակարանք սուրբ 17, 87,
 136, 141.
- Համազասպ յազգէն Մամի-
 կոնէից 250.
 Համազասպեան 151.
 Համազասպեան յազգէն
 Մամիկոնէից 250.
 Համակղեն 186, 205.
 Հարաման 59.
 Հարամանոյ դեւք 33, 35.
 Հարեշղոմ Շապուհ իշխան
 254.
- Հայաստանեաց աշխարհ
 32.
 Հայոց ազգք 67, 170.
 Հայոց այբուձի 11, 27,
 56.
 Հայոց աշխարհ, երկիր 11,
 12, 16, 31, 24, 55, 56,
 58, 63, 65, 66, 68, 73—
 75, 92, 100, 101, 103,
 122, 123, 128, 136, 149,
 150, 160, 168, 174, 182,
 184, 209, 218, 235, 244,
 246, 248, 249, 253, 259,
 261.
 Հայոց գունդ, զօրք 69,
 74, 83, 88, 99, 91, 93,
 96, 98, 120, 121, 125,
 137, 153, 157—159, 167,
 Հայոց նախարարք 11, 19,
 24, 258.
 Հայոց ուխտ, միաբանու-
 թիւն 95, 168.
 Հայոց պատերազմ 7, 149.
 Հայոց սահմանք 112.
 Հայք 7, 11, 69, 76, 80,
 93—95, 98, 104, 110,
 116, 117, 120, 151,
 155, 159—162, 166, 167,
 174, 176, 177, 201, 207,
 235, 237, 242, 258.
 Հայք Մեծք 16, 33.
 Հայք ստորին 120.

- Հեթանոսք 30.
 Հեճմատակաց աշխարհ
 168,
 Հեճմատակք 122, 168.
 Հեռան ձոն 174.
 Հեռաստան երկիր 29.
 Հեր և Զարեանդ 95, 137.
 Հմայեակ Դիմաքսեան 129,
 156.
 Հմայեակ՝ եղբայր Վար-
 դանայ 166.
 Հնդիկք 76.
 Հողոցմանց գետ 231.
 Հոն մի՛ Բէլ 183, 184.
 Հոն Հեռան 174.
 Հոնաց աշխարհ 18, 89, 100,
 166.
 Հոնաց գունդ 151, 166,
 168.
 Հոնաց պահակ 55, 99, 184.
 Հոնք 18, 54, 102, 121,
 257.
 Հոռոմոց աշխարհ, գաւառք
 12, 16, 35.
 Հոռովք, Հոռոմք 18, 110,
 120, 174.
 Հոովմ 92.
 Հրէայք 51.
 Հրոտից 236.
- Զիթենեաց լեռան 51.
- Ղևոնդ երէց 74, 130, 138,
 147, 160, 161, 169, 175,
 210, 221, 230, 231.
- Ճղբաց աշխարհ 168.
 Ճղբիք 122, 168.
 Ճոր 94.
 Ճորայ կողմունք 96.
 Ճորայ պահակ 18, 121,
 257.
- Մազդեզն 33.
 Մակաբայեցիք 136.
 Մակուրան 206.
 Մամիկոնեանք 55, 120,
 155.
 Մամիկոնեաց, Մամիկո-
 նէից ազգ 155, 250.
 Մամիկոնէից տոհմ 55.
 Մանազկեբա 37.
 Մանդակունեաց տոհմ 251.
 Մանդակունի Փարսման
 129.
 Մանէճ իշխ. ի տոհմէն
 Ապահունեաց 55, 119.
 Մանէն սեպուհ Ամատու-
 նեաց 119.
 Մասքթաց զօրք 257.
 Մատաթ 136.
 Մատաթեայ ազգատոհմ
 136.
 Մատեան գունդ 150, 153.

Մարդ ազի 37.
 Մարդաստան 37.
 Մարիամ սուրբ կոյս 35, 50, 51.
 Մարկիանոս կայսր 93, 110.
 Մելիտե կաթիլ. Մանազկերտոյ 37.
 Մեծք Հայք 33.
 Մեհրուժան յազդէն Արժրունեաց 250.
 Մեղով 244.
 Միհր 42, 45, 213, 240.
 Միհրան տոհմ 256.
 Միհրնեբսին Վլուրկ հրամանատար 33, 38, 113, 116, 123, 167.
 Մծրին քաղաք 12.
 Մոզուց և մոզութեան օրէնք 11, 24, 186.
 Մոզպետ 231, 232.
 Մոզպետան մովպետ 234.
 Մոկաց տոհմ 55.
 Մոկք 37, 55, 151.
 Մովան հանդերձապետ 207, 213.
 Մովպետան մովպետ 207.
 Մովսէս մարգարէ 45, 139.
 Մուշի գնդէն Դիմաքսենից 98.
 Մուշեղ յազդէն Մամիկոնից 250.
 Մուշէ կաթիլ. Արժրունեաց 37.
 Մուշէ երէցի տանէն Արժրունեաց 169.
 Մուշէ երէց յԱղբակոյ 231.
 Մուշկան Նիսալուուրտ 124, 153, 157, 159, 161, 168, 173.
 Յազկերտ արքայից արքայ 12, 58, 255, 256.
 Յեսու 141.
 Յիսուս 49, 50, 52, 85, 134, 143, 147, 197, 200, 201, 231, 264.
 Յոհան յՌափսոնետն տանէն 251.
 Յոյնք 15, 17, 120, 173.
 Յովաննէս Մկրտիչ 51.
 Յովսէփ այր Մարիամայ 35.
 Յովսէփ սր. կաթիլոպոս Այրարատայ 37, 38, 91, 55, 130, 138, 160, 161, 169, 175, 190, 199, 219, 231.
 Յորդանան գետ 51.
 Յունաց աշխարհ 12, 15, 103, 120, 121.
 Յունաց երկիր 15, 92, 174.
 Յունաց զօրք 120.

Նախարարք Հայոց 11, 19, 24, 30.
 Նածրացի 205.
 Նածրացիք 35.
 Նաւասարդ 66.
 Ներշապուն յազդէն Արժրունեաց 55, 129, 250.
 Ներշապուն Ռեմբոսեան 91, 94.
 Ներսէս իշխ. Ուրծայ 119.
 Ներսէս յազդէն Կամսարականաց 250.
 Ներսէս Քաջբերունի 129, 151, 156.
 Նիշապուն քաղաք 183, 232, 236.
 Նոյ նահապետ 138.
 Շահաստան 98.
 Շահուղ գաւառ 243, 244.
 Շապուն արքայից արքայ 12, 58, 76.
 Շաւասպ յազդէն Արժրունեաց 250.
 Շահխոռապետ 129.
 Շմաւոն յազդէն Անձևացեաց 55, 129, 250.
 Շնդին յազդէն Արժրունեաց 250.
 Ողական 87.
 Ոստանիկք 119.
 Ռոն Արագածու 101.
 Ռեմիզդ արքայ 39.
 Ռեմիզդ որդի Զրուանայ 33, 34, 42.
 Ռոտ 87.
 Ռւրծ 95, 119.
 Պալունեաց ազգ 155.
 Պալունի Արտակ 129, 155, 195.
 Պալունիք 95, 119, 155.
 Պահ դուռն 15, 27.
 Պահակն Ճորայ 18.
 Պահլաւիկ 186.
 Պարգև յազդէն Արժրունեաց 250.
 Պարսիկ 32, 204.
 Պարսիկ Սասան 11.
 Պարսկաց, Պարսից աշխարհ, երկիր 19, 76—78, 110, 165.
 Պարսկաց արքունիք 11.
 Պարսիկք, Պարսք 11, 87, 93, 99, 104, 121, 122, 136, 160, 163—167, 173, 258.
 Պարսից բանակ 69.
 Պարսից, Պարսկաց դունդ, զօրք 89, 95, 149, 153, 160, 163, 164—166, 174.
 Պարսից իշխանութիւն, տէրութիւն 66, 113, 167.

Պարսից սահմանք 120.
 Պարսկադեն 186.
 Պարսկական օրէնք 81.
 Պաւղոս Առաքեալ 17.
 Պերող արքայ Պարսից 256, 258.
 Պեամոզ 186.
 Պեարոս երէց 119.
 Պիղատոս Պոնտացի 51.
 Պոնտացի Պիղատոս 51,
 Զնիկան 207, 232.
 Ռահամ ի Միհրան տոհմէն 256.
 Ռափսոսեան տուն 251.
 Ռըշտունեաց ատրուշան 225.
 Ռըշտունեաց զօրք 129.
 Ռըշտունեաց տոհմ 55.
 Ռըշտունիք 37, 55, 118, 168, 175, 225, 231.
 Սագաստան 61.
 Սահակ եպիսկ. Ռըշտունեաց 37, 168, 175, 210, 214, 231.
 Սահակ եպիսկ. Տարօնոյ 37, 231.
 Սահակ ի տոհմէն Մանդակունեաց 251.
 Սահակ որդի Աբրահամու 62.
 Սահակ սարկաւազ 119.
 Սահառունի Կարէն 129.
 Սամուէլ երէց (քհնյ.) 169, 186, 232.
 Սասանայ Պարսկի ազգ 11.
 Սատանայ 112, 194, 221, 227.
 Սատոյ յազգէն Գիմաքսենից 250.
 Սարգեանս 100.
 Սերուխտ մարդպան 96.
 Սերայ սահմանք 91.
 Սինա լեանն 45.
 Սինկղիտոս 93.
 Սիւնեաց ազգ, տոհմ 54, 250.
 Սիւնեաց աշխարհ 80.
 Սիւնեաց տէրութիւն 176, 178.
 Սիւնիք 37, 54, 82, 128.
 Սլկունի Այրուկ 129.
 Սուրբ Կոյս Մարիամ 42, 50, 51, 111.
 Սուրմակ եպիսկ. Բղնունեաց 37.
 Ստեփաննոս (նախավկայ) 230.
 Սրուանձտայ ազգ 156.
 Սրուանձտեաց Սուրս 129.
 Վահան Գնունի 156.
 Վահան յազգէն Ամատու-

նեաց 55, 129, 250.
 Վահան յազգէ թագաւորաց Աղուանից 99.
 Վահեունեաց գունդ 129.
 Վահեունեաց տոհմ 55.
 Վահեունիք 55, 95, 119.
 Վաղինակ Սիւնի 178.
 Վայոց ձոր 231.
 Վան աւան 87.
 Վանանդ 37, 231.
 Վանանդեցի թաթուլ 151.
 Վանանդեցիք 151.
 Վասակ ի տոհմէն Սիւնեաց 54, 82, 91, 94, 96, 100, 102, 104, 120, 122, 125, 137, 149, 157, 161, 164, 167—169, 173, 175, 180.
 Վասակ Մամիկոնեան 120.
 Վասակաշատ 87.
 Վատ 122.
 Վարազդէն յազգէն Առաւելինից 250.
 Վարազշապուհ իշխ. Պաւլունեաց 119.
 Վարդան ի տոհմէն Մամիկոնէից 7, 55, 91, 94, 96, 102, 123, 128, 151, 153—155, 166, 195.
 Վարդանայ գունդ 153.
 Վարդանաշատ 100.
 Վարդէս 231.
 Վարձ յազգէն Կամսարականաց 250.
 Վզուրկ Միհրնեբսեհ հրամանատար 33.
 Վիւրք 16, 63, 66, 96, 121, 137, 174.
 Վուրկ եղբ. թագաւորին Լփնաց 98.
 Վոամ հայր Յազկերտի 12.
 Վրաց այրուծի 27.
 Վրաց աշխարհ 16, 63, 120, 121, 173, 176.
 Վրաց սահմանք 94.
 Վրէն յազգէն Տաշրացեաց 129, 251.
 Վրկան 183.
 Տաճատ եպիսկ. Տայոց 37.
 Տաճատ Գնթունի 129, 151, 156.
 Տաճատ յազգէն Արծրունեաց 250.
 Տաճկաստան 16.
 Տայոց ձորագաւառ 165.
 Տայք 37, 165.
 Տաշրացեաց ազգ 251.
 Տաշրացի Վրէն 129, 251.
 Տարօն 37.
 Տիգրօն 13.
 Տիրան հայր Արշակայ արքայի 11.
 Տիրոց իշխ. Բագրատու-

նեաց 119.
 Տղմուտ զեա 152.
 Տմորեաց ամուրք 163.
 Տմորիք 121, 163.
 Տուրուբերան 37.
 Տրդատիոս 92.
 Տրպատունիք 129-
 Յոլակերտ աւան 101.
 Փայտակարան քաղաք 113,
 122.
 Փապակ յազգէն Առաւե-
 ղենից 250.
 Փառախոտն 100.
 Փասխ 122.
 Փարսման ի տոհմէն Ման-
 դակունեաց 129, 251.
 Փենեհէզ քահանայ 140.
 Փիւքուան 122.
 Փղորենտիոս ասորի 93.
 Փոսխ 122.
 Քաղղէացիք 20.
 Քաշկար 244.
 Քաջաջ սարկաւազ 169,
 231.
 Քաջբերունեաց ազգ 156.
 Քաջբերունի ներսեհ 129,
 151, 156.
 Քասուն եպիսկ. Տուրուբե-

բանոյ 37.
 Քողեանք 129.
 Քուշանաց աշխարհ, երկիր
 15, 76, 183, 184.
 Քուշանաց կողմունք 63.
 Քուշանաց տէրութիւն 16.
 Քուշանք 18, 26, 63, 184.
 Քրիստոնեայ, քրիստո-
 նեայք 13, 15, 19, 23,
 28—32, 34, 106, 109,
 166, 167—169, 185, 205,
 207, 219, 233—235,
 237, 256,
 Քրիստոնէութիւն 23, 25,
 106, 208, 109, 133, 134,
 137, 167, 171, 182,
 205, 206, 207, 235,
 243, 257.
 Քրիստոս 12, 14, 19, 20,
 27, 29, 49, 50, 52, 56—
 58, 61, 67, 73, 82, 85,
 86, 88, 92, 101, 103 111,
 112, 117, 118, 134, 139,
 141, 143, 163, 179, 190,
 195, 197—202, 212,
 223, 230, 231, 237, 247,
 250, 264.
 Օշական 100.
 Օրէնք մոպուց 11.

Երես	Տող	Վրիպակ	Ուղղեալ
33	5	և զիւաց	և ի զիւաց
64	26	որ ինչ իմացաւ	որ ինչ իմացաւ
122	1	զձգբաց	զձգբաց
203	14	հասաակ	հաստատել

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ա. Եղիշէի Պատմութիւն վարդանանց սպառուած	20 կ.
Բ. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ վահան Մամիկոնեան 30 կ.	
Գ. Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Պատմութիւն Հայոց	30 կ.
Դ. Պատմութիւն Նահանգին Սիսական Ստեփաննոսի Օրբէլեան	50 կ.
Ե. Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերացւոյ Պատմութիւն Հայոց	30 կ.
Զ. Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերացւոյ	20 կ.
Է. Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն	40 կ.
Ը. Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի	40 կ.
Թ. Յակոբ Շահամիրեանց, Որոգայթ վառաց	50 կ.
Ժ. Մովսէսի Խորենացւոյ պատմութիւն Հայոց	40 կ.
ԺԱ. Եղիշէ. Բ. տպ.	20 կ.
ԺԲ. Կանոնգիրք Հայոց. մամուլի տակ.	
ԺԳ. Կորիւն վ. պատմ. ս. Մեսրոպայ	5 կ.